

041y

ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEFSİR - HADİS ANABİLİM DALI

XX. ASRIN İLK YARISINDAKİ TÜRK MÜFESSİRLER

(Yüksek Lisans Tezi)

TEZ
YÜK
LİS
041y
1990

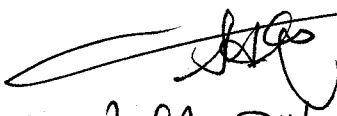
Danışman
Prof. Dr. Süleyman ATEŞ

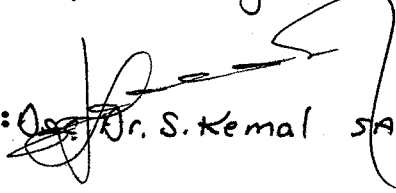
Hazırlayan
Mehmet OKUYAN

SAMSUN
Haziran - 1990

ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

İşbu çalışma jürimiz tarafından Tefsir-Hadis (Tefsir) Ana-
bilim Dalında **YÜKSEK LİSANS** tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Süleyman ATEŞ

Üye :
Doç. Dr. S. Kemal SANDIKÇI

Üye :
Doç. Dr. İshak YAZICI

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait oldu-
ğunu onaylarım.

26.06./1990

Enstitü Müdürü

Prof. Dr. Bilal DİNDAR

İ Ç İ N D E K İ L E R

İÇİNDEKİLER.....	I
ÖNSÖZ.....	1V
KISALTMALAR.....	V
GİRİŞ.....	1

B İ R İ N C İ B Ö L Ü M

I - TEFSİR TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ.....	5
1) KUR'AN'IN KUR'AN'LA TEFSİRİ.....	9
2) KUR'AN'IN SÜNNETLE TEFSİRİ.....	10
Hz.Peygamber'den Tefsir Örnekleri.....	11
3) SAHABİLERİN TEFSİRDEKİ YERİ.....	13
Sahabîlerden Tefsir Örnekleri.....	16
Tefsirde Meşhur Olan Sahabîler.....	17
4) TABİİLERİN TEFSİRDEKİ YERİ.....	19
Tefsirde Meşhur Olan Tabîîler.....	21
Meşhur Rivayet Tefsirleri ve Müfessirleri.....	22
Meşhur Dirâyet Tefsirleri ve Müfessirleri.....	23
II - TÜRKLERİN MÜSLÜMAN OLUŞU ve İLK TÜRKÇE KUR'AN TERCÜMELERİ.....	25
Kur'an-ı Kerim'in Türkçe'ye En Eski Tercümeleri.....	28
Meşhur Türk Müfessirleri ve Tefsirleri.....	31
III- 1900-1950 YILLARI ARASINDA YAPILAN KUR'AN ÇALIŞMALARI.....	32
1) Kur'an-ı Kerim Tercümeleri.....	32
2) Yâsîn ve Namaz Sûreleri Tercümeleri.....	33
3) 'Amme Cüzü Tercümeleri.....	33
4) Fâtihâ Sûresi'nin Tercüme ya da Tefsirleri.....	34
5) Çeşitli Sûre ve Ayetlerin Tefsir veya Tercümeleri.....	34

İ K İ N C İ B Ö L Ü M

I - BEREKETZADE İSMAİL HAKKI EFENDİ	
a- Hayatı ve Eserleri.....	36
b- Metodu.....	37
c- Görüşleri.....	40
II - GAZİ AHMED MUHTAR PAŞA	
a- Hayatı.....	45
b- Eserleri.....	46
c- Metodu ve Görüşleri.....	50
III- ŞEYHÜ'L-İSLAM MÜSA KAZİM EFENDİ	
a- Hayatı.....	54
b- Eserleri.....	56
c- Metodu.....	56
d- Görüşleri.....	61
IV - MEHMED VEHBİ EFENDİ	
a- Hayatı.....	65
b- Eserleri.....	66
c- Metodu.....	68
d- Görüşleri.....	73
V - İZMİRLİ İSMAİL HAKKI EFENDİ	
a- Hayatı.....	85
b- Eserleri.....	86
c- Metodu.....	88
d- Görüşleri.....	92
VI - ELMALI'LI MUHAMMED HAMDİ YAZIR	
a- Hayatı.....	97
b- Eserleri.....	99
c- Metodu.....	100
d- Görüşleri.....	107
VII- ÖMER RIZA DOĞRUL	
a- Hayatı.....	119
b- Eserleri.....	120
c- Metodu.....	121
d- Görüşleri.....	126

VIII-HASAN BASRİ ÇANTAY

a- Hayatı.....	138
b- Eserleri.....	139
c- Metodu.....	140
d- Görüşleri.....	145

Ü Ç Ü N C Ü B Ö L Ü M

I - GENEL GÖRÜŞLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

1) Hurûf u Mukatta'a.....	153
2) Hz.Adem'in Meskün Olup Sonradan Çıkarıldığı Cennet..	158
3) Nesh Meselesi.....	163
4) Tesettür(örtünme)le İlgili Ayetler.....	170
II - SONUÇ.....	173
BİBLİYOGRAFYA.....	177

Ö N S Ö Z

Bir dönemin müfessirlerini incelemeyi hedef edindiğimiz bu çalışmamızda hem XX. Asrın ilk yarısındaki Türk Müfessirlerimizi tanımak, hem de onların tefsir metodlarını inceleyerek dönemin genel tefsir karakterini aksettirmek, giriştiğimiz ilim yolculuğunun ilk merdivenini oluşturmuştur. Her hangi bir ön yargıdan uzak durarak tamamen objektif bir yapıyla hazırlamaya gayret ettiğimiz bu çalışmamızda bir dönemin aydınlatılması önemine binâen, zaman taramasının yanında Kur'an-ı Kerim ve tefsirine dâir ilk ve önemli bilgileri de öğrenmeye gayret ettik.

Çalışmamızın ilk bölümünde Tefsir tarihine kısaca değindik; ardından Türklerin müslüman oluşu ve ilk Türkçe Kur'an tercümelelerine yer verdikten sonra çalışmamıza konu olan dönemde yapılan, irili-ufaklı Kur'an çalışmalarına da değindik. İkinci bölümde dönemin müfessirlerinin hayatlarını, eserlerini, tefsir metodlarını ve görüşlerini inceledikten sonra üçüncü bölümde bazı konulara ait genel görüşleri ve değerlendirilmelerini ele aldık.

Çalışmamızda geçen ayet meâllerini çoğunlukla Prof.Dr.Süleyman Ateş'in meâlinden verdik. Bir bölümünü de görüşlerini incelediğimiz müfessirin tefsirinden verdik. Ayetler için sûre adı, sırası ve ayet numarası, hadisler için; Müellif adı, kitap adı, bab ismi ve numarası, hadis numarası, cilt ve sayfaları verdik.

Tezimin seçiminden bitimine kadar yardımlarını esirgemeyen başta Prof.Dr.Süleyman ATEŞ olmak üzere bütün hocalarımıza teşekkürü bir borç bilirim.

K I S A L T M A L A R

- a.e.** : Aynı eser.
a.g.e. : Adı geçen eser.
a.g.m. : Adı geçen makale.
a.g.md. : Adı geçen madde.
a.mlf. : Aynı müellif.
Ans. : Ansiklopedi.
a.y. : Aynı yer.
AS. : Aleyhisselâm.
B. : Bab.
bkz. : Bakınız.
C. : Cilt.
CC. : Celle Celâlüh.
Der. : Dergisi.
Kit. : Kitabevi.
Küt. : Kütüphane.
Mat. : Matbaa.
Muk. : Mukaddime.
nr. : Numara.
s. : Sayfa.
SAV. : Sallallâhü Aleyhi ve Sellem.
t.y(ts). : Tarih yok(tarihsiz).

G İ R İ Ő

İnsan, yüce Allah'ın en mükemmel şekilde yarattığı bir varlıktır. Yaratılışında belli sorumluluk ve görevler yüklenmiştir. Bunları yapabilmesi, davranışlarını, düşünce ve duygularını kontrol edebilmesi, aklî ve bedenî kabiliyetlerle çevresindeki varlıklardan faydalanabilmesi, hayat ve ölümün gerçeklerine ulaşabilmesi için yüce Allah, peygamberleri vasıtasıyla kitaplar göndererek insana yapması gerekenleri öğretmiş, güzeli, doğruyu ve iyi olanı açıklamıştır. İnsana hitap eden kitapların sonuncusu Kur'an-ı Kerim'dir. Prensipten olarak Tevrat ve İncil'in(1) şahsında geçmiş tüm ilâhî kitapları tasdik eden Kur'an, Allah katında gerçek din olan İslâm'ın(2) temel kitabıdır.

Kur'an, tek bir millete ve devre gönderilmediği, aksine her milleti ve devri muhatap saydığı için onun sunduğu ahlâkın genişliği, bütün insanlığı kucaklar. Kur'an, hangi seviyede olursa olsun her millete rehber olan kitaptır. Câhil gibi âlim de, gelişmiş (ilkel) adam gibi filozof da, iş adamı gibi, dünyadan el etek çekmiş zâhid de, zengin gibi yoksul da bu kitabın irşadına muhtaçtır. Onun için Kur'an, hayatın her safhasına göre ferdin, yaşadığı

1. Bakara(2),89;Al-i İmrân(3),3;Saff(61),6.

2. Al-i İmrân(3),19.

şartlara en uygun kaideleri uygulamasını da tavsiye etmiştir. Kur'an, bir taraftan gelişmemiş insanların seviyesini yükseltmek için kendilerine en çok muhtaç oldukları esasları telkin edip onları toplu yaşamaya alıştırdığı halde, diğer taraftan ahlâkî ve ruhânî gelişme bakımından daha ileri seviyede olan insanları irşad edecek esasları da telkin etmiştir; zira, insanın ilerlemek için yüksek ve ideal telkinlere muhtaç olduğu şüphe götürmez. Fakat bu değerleri ancak onlardan faydalanabilecek kimseler takdir edebilir. Kur'an, her türlü medeniyet seviyesinde yaşayan insanları irşad edecek esasları ihtiva etmekte ve bu esaslar beşerî uygulamaların her safhasını kucaklayarak insanların tüm kuvvet ve melekelelerinin gelişmesini gözetmektedir.

Kur'an, insanın hem cesaretli hem de mütevazi olmasını ister, fakat herbirini yerli yerinde göstermek şartıyla. Kişiye affetmeyi ve merhamet göstermeyi telkin ederken bir suçun ceza ile karşılanması gerektiğinde ferdin lâıyk olduğu cezaya çarptırılmasını da emreder. Onun için iyiliği destekleyeceği zaman affetmeyi öğretir, fakat aynı zamanda insanlara en çetin durumlarda en yüksek ahlâkî göstermeyi, en acı zararlara yol açsa da şeref ve hay-siyet gereklerinden hiçbir fedâkârlıkta bulunmamayı, en yakın ve en aziz kimseleri güçlülere uğratmak bahasına da olsa doğruyu söylemeyi, doğrudan ayrılmamayı, kendi menfaatlerini fedâ etmeyi göze alarak dürüst davranmayı, kendisine fenalık edilince karşılığında iyilik etmeyi(3), ahde vefa göstermeyi, fakirlere yardım etmeyi(4) ve benzeri toplum içi dirlik ve düzeni sağlayacak esasları önermektedir.

Kur'an, insanları orta yoldan ayrılmamaya(5) teşvik eder. Allah'ın beşer fitratına emanet ettiği asıl meziyetleri geliştirmeyi ister ve insanların birbirleriyle olan ilişkilerinde bu gelişmelerden faydalanmalarını gözetir. Fakat dünyadan alâkalarını

3. Ra'd(13),22.

4. Ra'd(13),20;Nisâ(4),36.

5. Furkan(25),67;İsrâ(17),29.

kesmelerini kesinlikle istemez. Yüce Kitabımız, insanların ibadet etmelerini isterken dünyadan el etek çekmelerini emretmez. Haysiyetlerini de koruyarak kişilerin itaatkâr olmalarını ister. Başkalarının haklarını korumak, onlara asla tecavüz etmemek kaydıyla insanların kendilerine ait tüm haklarından faydalanmalarını hoşgörür. Nihayet Kur'an, müslümanlardan dinlerini yaymalarını ister ama başkalarının dinlerini hor görmemeyi de tavsiye eder. Çünkü Kur'an, o dinlerin ve peygamberlerinin defterini dürmek için değil aksine onları kemâle erdirmek için gelmiştir.

Tüm bu ve benzeri konularda Kur'an'ın tavsiye ettiği yol, orta yoldur, haktan ayrılmama, batıla sapmama, hakkın destekçisi olma, kısaca Allah(CC)'ın rızasına ermek için dünya ve ahiret mutluluğunu elde etme yoludur. Böyle genel menfaatları ancak insan üstü bir varlık tesbit edebilirdi. İşte bu üstün kuvvet, bu evrensel kaideleri, Cebrâil vasıtasıyla Hz. Muhammed'in şahsında tüm insanlığın hizmetine ve menfaatine vahy ile sunmuştur. Bu yolla Allah kelâmı olarak indirilen Kur'an ayetleri insana hitab eder. Hedefleri ise, tevhid akidesini aşlamak, iman ve küfrü tanıtarak sonuçlarını göstermek, doğruyu ve iyiyi tavsiye etmek, kötülükleri yasaklamak suretiyle dünya ve ahiret için faydalı her bilgiyi o insana kazandırmaktır. İşte bu yüzden veciz bir üslupla inen ayetlerini tefsir etme, insanlara açıklama zarurati ortaya çıkmıştır. Daha bizzat Hz. Peygamber'in hayatında Kur'an'ın tefsir edilme ihtiyacı ortaya çıkınca bu Kitab'ın tam anlaşılıp uygulamaya konulması ihtiyacı gün geçtikçe kendini hissettirmiş ve asırlarca bu işle meşgul olunmuştur. Kur'an'ın ifadeleri belli bir zamanla sınırlı olmadığı için hemen her dönemde O'nun yüce gerçeklerinin anlaşılabilmesi gayesiyle geçmiş nesiller, gerçekten çok büyük fedakârlıklarla bu şerefli hizmeti ifâ etmişlerdir.

Bu hizmetin yerine getirilmesi zaruri olduğu için, o nesiller kendi imkânları ve zamanları içinde faaliyetlerini sürdürmüşler ama, hizmetin bittiğini ya da meseleyi kendilerinin çözdüğünü, gelecek nesillerin artık görevi olmadığını asla iddia etmemişlerdir. Kendi zamanları için yaptıkları tefsirler şüphesiz ki onla-

rın ihtiyaçlarını karşılamaya yönelikti. O tefsirlerin, bütünüyle günümüze ışık tutmalarını istemek ya da böyle bir iddiada bulunmak Kur'an ölçülerinde yer almaz. Asırlar geçtikçe insanın problemleri artacağı, çözüm ihtiyaçlarının kabarcacağı bilinen bir gerçektir. Bu itibarla günümüz için de geçerli olan husus, Kur'an'ın yeniden anlaşılması ihtiyacıdır. Sadece Allah(CC)'ın katındaki bilgi bk, diğerleri fni olduğu için her geçen neslin Kur'an adına söylediklerinin tamamı gelecek nesilleri tl, hareketsiz, düşünmeyen bir karaktere dnştrmemeli, her dönemde O'na yeniden sarılmalı, O'nu yeniden anlamak insanlar için bir gereklilik olarak kabul edilmelidir. İşte böyle bir gereklilik ve şuurun uzantısı olarak İslâm tarihinin hemen her döneminde müslümanlar, kendi kitaplarını tefsir etmeyi görev saymışlar, gelecek nesillere bu yolda ışık tutmuşlardır. Bu şerefli görev zincirinin bazı halkalarını da bizim ecdadımız meydana getirmiştir.

Bizler de bu ilim yolculuğumuzun daha başlangıcında İslâm'a hizmet etmeyi bir görev sayarak XX. Asrın ilk yarısındaki tefsir hareketini ve müfessirlerini tesbit edip, bu dönemde yaşayan Türk müfessirlerinin metod ve görüşlerini belirlemeye çalıştık. Bu faaliyetimizdeki temel gayemiz o zamanın tefsir anlayışını aksettirmektir.

B İ R İ N C İ B Ö L Ü M

T E F S İ R T A R İ H İ N E K İ S A B İ R B A K I Ş

Kutsal Kitabımız`ın tanınması, kavranması ve anlaşılabilmesini hedef alan tefsir ilminin, daha başlangıcından bugüne kadar geçirdiği olgunlaşma ve değişiklikleri bilmek, yapılacak çalışmalar için son derece önemlidir. Anlaşılmak için indirilen Kur`an`ın hedefi, insanların dünya ve ahiret mutluluğunu temin olduğu için, daha nazil olmaya başladığı ilk dönemlerdeki muhatapları O`nu iyice anlama ve yaşama yarışına girmişlerdir.

Sahabiler, Kur`an`dan anlayamadıkları ya da izaha muhtaç olarak gördükleri yerleri beraberlerindeki Hz. Peygamber`den rahatlıkla öğrenebiliyorlar, ihtiyaçlarını karşılayabiliyorlardı.

Peygamberimiz(SAV)`in vefatından sonraki dönemlerde yavaş yavaş ihtilaflar belirmeye başlamıştı. Hem bu ihtilafların kaynaklarını tesbit edip onları çözümleyebilmek, hem de Arap yarımadasının dışındaki yeni müslümanlara İslâm`ı daha iyi anlatabilmek için Kur`an`ı çok daha iyi anlama ihtiyacı hissediliyordu. Çünkü O`nun prensipleri bütün insanlık için geçerlidir. O belli bir ırkın, ülkenin ya da zamanın kitabı olmadığı için muhtevası tüm insanlığı ilgilendirmektedir. Bu itibarla Arabistan`ı aşan sınırları ile O, esas gayesine ulaşmanın ilk perdesini açmıştı. Değişik kapasitede, değişik kültürde insan ya da toplumların müslüman olmaları, yeni çıkan birçok değişik ihtiyaca Kur`an`dan cevap bulma zaruratını ortaya çıkarmıştı.

İşte o dönemden başlayıp kıyamete kadar sürecek olan Kur'an'ı daha iyi anlama faaliyeti, tefsir ilminin temelleri üzerine kurulmuştur. Bu itibarla şu noktanın tesbiti çok önemlidir: Kur'an'daki hakikatleri bize en iyi öğretecek ve O'nu hakkıyla anlamamızı sağlayacak ilk kaynaklar, Kur'an ve Hz, Muhammed(SAV)'dir. Zaten O'nun daha iyi anlaşılmasını bizzat yüce Allah emretmiş, Hz. Peygambere inzâr(gerçekleri öğreterek sakındırma)(6) ve tebyîn (ayetleri açıklama)(7) gibi iki önemli görevi yüklemiştir. Vahyin devamı süresince bu iki görevi yerine getirdiği için, tefsir hareketi ilk defa Hz. Peygamberle başlamıştır.

Hız. Peygamberin tefsiri, genel olarak; namaz, oruç, hac, zekât ve benzeri farzlardaki uygulamaların nasıl yapılacağı, haram helâl mefhumuna giren hükümlerin nihâi sınırları, aile ve toplum hayatını düzenleyen esaslarla, benzeri çeşitli konularda kendisine sorulan sorulara verdiği cevaplara dayanır. Sonradan hadis ilmi adı altında toplanan O'nun bu sözleri, ayetlerin nasıl tefsir edileceği konusuna da ışık tutmuştur.

Peygamberimizin İslâm'ı tebliğe başladığı ilk dönemlerde kendisine inen vahyin birçoğu imanla ilgili bir karakterde idi. Medine döneminde inen ayetler ise daha çok hukuk ve muamelâtla ilgili olduğu için Peygamber(SAV)'in bu ayetleri açıklama ihtiyacı daha çok hissediliyordu. İşte bu dönemde Kur'an'ı tefsir etme hareketi başlamıştır.

Hız. Peygamberi, Kur'an tefsirine sevkeden en önemli sebeplerin başında bizzat Kur'an'ın kendisinden olan emri gelmektedir. O, kendisi üzerinde düşünülmeyi muhataplarından istemektedir:

6. En`âm(6),51;İbrahîm(14),44;Şu`arâ(26),214;Müddessir(74),2.

7. Nahl(16),44,46.

أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا

"Kur'an'ı düşünmüyorlar mı? Eğer (o) Allah'tan başkası tarafından (indirilmiş) olsaydı, onda birbirini tutmaz çok şeyler bulurlardı"(8).

كَمَا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ وَإِنَّا لَوَلِيُّ السَّاعَاتِ

"(Bu Kur'an), çok mübarek bir kitaptır. O'nu sana indirdik ki ayetlerini düşünsünler ve akli selîm sahipleri öğüt alsınlar" (9).

فَأَنبَأْنَا بَرْنَاهُ بِمِثْقَلِ الْحَبِّ حَنُونًا وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً مِّنَ رَبِّكَ

"Biz o (Kur'a)n'ı senin diline kolaylaştırdık ki düşünüp öğüt alsınlar"(10).

أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ

"Kur'anı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalbler(inin) üzerinde kilitleri mi var(ki hiçbir hakikat, gönüllerine girmiyor)?"(11).

لَوْ قَدْ سَبَّرْنَا الْقُرْآنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ يَمُنُّ مِنْكَ

"Andolsun biz, Kur'anı öğüt almak için kolaylaştırdık. Öğüt alan yok mudur?"(12).

Bu ve benzeri pekçok ayetin açık ifadeleriyle Kur'an kendisinin anlaşılmasını, açıklanmasını, tefsir edilmesini muhataplarından istemiştir. İslâm'da tefsir hareketi, bizzat Kur'anın kendi bünyesinden doğmuştur. Bu nedenle Hz. Peygamber devrinde tefsirin iki önemli kaynağından söz etmek gerekir; bunlar Kur'an ve Hz. Muhammed(SAV)'in sünnetidir.

Kur'anın en güvenilir, tahriften tamamen uzak, insan fikri karışmamış, suistimale uğramamış, en sağlam tefsir kaynağı yine O'nun kendisidir. Bu husus şu ayetlerde açıkça görülmektedir:

وَكُلُّ شَيْءٍ فَصَّلْنَا تَفْصِيلًا

"...Biz herşeyi açıkça anlattık"(13)

أَمْ أَرَأَيْتَ إِذْ أُنزِلَتْ سَاطِئَاتُ السَّمَاءِ

"Sonra O(Kur'a)nı açıklamak bize düşer"(14)

8. Nisa(4),82.

9. Sâd(38),49.

10. Duhan(44),58.

11. Muhammed(47),24.

12. Kamer(54),17,22,32,40.

13. İsrâ(17),12.

Kur'an'daki ayetler karşılaştırılınca, bir kısmının mücmel, bir kısmının mübeyyen, bazısının mutlak, bazısının mukayyed, bazı kıssaların bir yerde kısa ve özlü, bir başka yerde daha genişçe anlatıldığı rahatlıkla görülebilir. İslâm alimleri, bu gibi ayetleri izah konusunda en iyi ve en sağlam kaynağın yine Kur'an olduğunda ittifak etmişlerdir. Bazı yerlerde bir meselenin mücmel veya müphem olarak anlatılması, aynı meselelerin bir başka yerde çok daha geniş ve açık olarak zikredilmesi Kur'an'ın bir üslûbu olduğu için O'nda bir mesele inceleneceği zaman, ilgili meseleyi halleden için konuyla alakalı diğer ayetleri de çok iyi tesbit edip incelemek gerekir. Yani Kur'an'ı iyice anlayabilmek için O'nun tamamını düşünmek gerekir, aksi taktirde O'nu anlamak mümkün değildir.

Kur'an, daima kendisinin korunması ve üzerinde düşünülmesini istediğine göre O, okundukça ve üzerinde topluca düşünülüp akıl yoruldukça meselelere çareler bulunacak demektir. Çünkü Kur'an ayetleri birbirlerini tasdik ve te'yid edici mahiyettedir. Zira O, her şeyi tafsilatlı bir şekilde açıklamıştır.

Kur'an, insanlara hidayet öğretmek için gönderilmiş bir kitap olduğundan insanların maddî ve manevî pekçok problemini halletmek, O'nun en önemli hedeflerindedir. İnsan var oldukça O'nun hükmü işleyecek, fertler O'nunla hayat bulacaklardır. Çünkü O, insanlığın karanlıklara daldığı, hakkı unuttuğu, bâtıla saplandığı bir dönemde, aydınlatıcı, adaleti emredici, haksızlığı reddedici bir karakterde gelmiş ve bu hedeflerini çok kısa bir sürede gerçekleştirmiştir. Kur'an, her peygamber gibi kendisini hakkıyla anlatan bir peygamberin önderliğinde ahkâmını yaşayan bir toplum da meydana getirmiştir.

Geçerlilik süresi Kıyamet'e kadar sürecek olan bu son İlâhî kitabın muhtevasında, zaman geçtikçe, ilim ve teknoloji geliştikçe anlaşılacak pekçok ayetler de yer almaktadır. Mahiyetini kısaca bu şekilde özetlemeye çalıştığımız Kur'an'ın, şimdi de anlaşılması için en güvenilir yol olan ayetin yine ayetle tefsiri meselesine değineceğiz.

1) KUR`AN`IN KUR`AN`LA TEFSİRİ

Kur`an` ı anlamanın en iyi yolunun yine O`nun üzerinde mesai sarfetmekten geçtiğini, açıklanmaya muhtaç olan ayetlerin en güzel şekilde yine Kur`an`da açıklandığını, nihayet O`nun en güzel müfessirinin yine kendisi olduğunu hatırlayarak, Kur`an`ın Kur`an`la olan tefsirine birkaç örnek vermek istiyoruz:

إِنذَانَا الصِّرَاطَ النَّجِيَّةَ سِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ

"Bizi doğru yola ilet. Nimet verdiğin kimselerin yoluna" (15), ayetini;

وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ

"...İşte onlar, Allah`ın nimet verdiği peygamberler, sıddıklar, şehit (gerçeği söyleyen âlim)ler ve sâlihlerle beraberdir..."(16), ayeti tefsir etmiştir.

مَدَامُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ

"Felaha ulaştı o mü`minler"(17), ayetini;

وَالَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ وَالَّذِينَ هُمْ عَنِ اللَّغْوِ مُعْرِضُونَ

"Ki onlar, namazda saygılıdırlar, onlar boş şeylerden yüzçevirirler...."(18) ayetleri tefsir etmiştir.

أُولَئِكَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٌ عَلَى الْكَافِرِينَ

"Mü`minlere karşı alçak gönüllü, kafirlere karşı onurlu ve şiddetlidirler...."(19), ayetini;

أَسَدَاءٌ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ

"...Kafirlere karşı şiddetli, kendi aralarında merhametlidirler...."(20) ayeti tefsir etmiştir.

15. Fâtiha(1),6-7.

16. Nisa(4),69.

17. Mü`minun(23),1.

18. Mü`minun(23),2-9.

19. Mâide(5),54.

20. Fetih(48),29.

2) KUR`AN`IN SÜNNETLE TEFSİRİ

Şüphesiz ki, Kur`an`ın gayesini, kendisinden sonra, bize en iyi öğretecek olan kişi, Kur`an kendisine gönderilen Hz. Muhammed (SAV) olacaktır. O, müfessirlerin insan olarak en mükemmelidir. Zira O, mutlak olarak Kur`an`ı insanlar arasında en iyi bilen, yaşayan ve tebliğ edendir ki zaten görevi de bunlardı.

Kur`an, her peygamberin kendi milletinin diliyle gönderildiğini şu ayetle ifade etmektedir:

وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسَانِ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ

"Biz, her elçiyi kendi kavminin diliyle gönderdik ki onlara (emredildikleri şeyleri) açıklasın...."(21). Ancak bu ayetle İslâm`ın, kavmiyetçi bir din olduğu da kesinlikle anlaşılmalıdır. Zira şu ayetler Kur`an`ın evrenselliğini göstermektedir:

وَأَرْسَلْنَاكَ لِلنَّاسِ رَسُولًا

"Seni insanlara elçi gönderdik"(22),

قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ جَمِيعًا الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ

"De ki: Ey insanlar, ben sizin hepinize, göklerin ve yerin sahibi olan,...Allah(CC)`ın elçisiyim"(23),

وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ

"(Ey Muhammed), biz seni ancak âlemlere rahmet için gönderdik"(24),

وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَلِمَةً لِّلنَّاسِ بَشِيرًا وَنَذِيرًا

"Biz seni ancak bütün insanlara müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik...."(25)....

21. İbrâhîm(14),4.

22. Nisâ(4),79.

23. A`raf(7),158.

24. Enbiyâ(21),107.

25. Sebe`(34),28.

Her peygamberin ilk muhatapları kendi milletleri olmuştur. Bizim Peygamberimizin de öyle oldu. Daha sonra tebliğ ettiği dinin esaslarını Arap olmayan milletlere de elçilerle, mektuplarla bildirmeyi ihmal etmemiştir. Bu faaliyeti de O'nun tebliğ görevinin bir uzantısını oluşturmuştur. Hz. Peygamber, temizlik, namaz, zekât, oruç, hac, nikâh, adam öldürme gibi muamelâl konularında Kur'an hükümlerin açıklayıcılığını yapmıştır. Zira Kur'an'da namaz emredilmiş, ama şartları, rükünleri, şekli izah edilmemiştir. Aynen zekâtın ölçüsü, haccın tam şekli, oruç ve nikâhla ilgili hükümler de Kur'an'da teferruatıyla anlatılmamıştır. Dolayısıyla Peygamber (SAV), bu ve benzeri hükümleri kendi hayatında tefsir etmiştir.

Hz. Peygamber'den Tefsir Örnekleri

....Semîre ibn Cundub'dan naklen Rasûlüllah(SAV)'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Salât-ı Vustâ, ikinci namazıdır"(26).

'Adiy ibn Hâtim'den rivayet edilen bir hadise göre O, Rasûlüllah(SAV)'a: Siyah ipten ayırdeedilecek beyaz ip nedir, bunlar iki ip midir? diye sorunca Rasûlüllah(SAV) ona şöyle cevap verdi: Eğer iplere baktıysan kalın kafalısın. Hayır, onlar gecenin karanlığıyla gündüzün aydınlığıdır"(27).

"

الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ

"İnananlar ve imanlarını bir haksızlıkla bulamayanlar..." (28) ayeti inince Rasûlüllah(SAV)'a şöyle sorulmuş: Hangimiz nefesine zulmetmez yâ Rasûlallah? Bunun üzerine Allah Rasûlü şöyle cevap vermiştir: "O(anladığınız), kastedilen şey değildir. Siz Hz. Lokman'ın, oğluna: Doğrusu Allah'a eş koşmak büyük bir zulümdür, dediğini işitmediniz mi?(29),ifadesiyle ayette geçen zulmün şirk olduğunu belirtmiştir.

26. Ebû İsâ et-Tirmizî, Sünen, Mısır, 1975, K. Tefsiri'1-Kur'an (48), B.3, nr.2983, V, 217.

27. Muhammed ibn İsmail el-Buhârî, Sahîh, Beyrut, 1987, K. Tefsir(65), B.228, nr.940-941, V1, 345-346.

28. En'âm(6), 82.

29. Buhârî, Sahîh, K. İmân(2), B.24, nr.31, 1, 79-80.

Câbir ibn Abdullah, Hz. Peygamber`den şöyle bir rivayet aktarmıştır:...Nihâyet O`nunla birlikte Allah(CC)`ın evine geldik. Hacer-i Esved`i istilâm etti. Üç defa koşar adımlarla, dört defa yürüyüşle tavaf yaptı. Sonra da Makam-ı İbrâhîm`e geçti ve hemen " وَأَخِذُوا مِن مَّقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلِّينَ " "Siz de İbrahim`in makamından bir namaz yeri edinin"(30), ayetini okudu. Makamı kendisi ile Beyt arasına alarak iki rekât namaz kıldı...."(31). Bu uygulamayla İbrâhîm Makamının neresi olduğu anlaşılmış oldu.

Ebû Hureyre şöyle rivayet etmiştir: "Rasûlüllah(SAV) şu " أَلَمْ يَخْبُرُوا أَنبَاءَهُمَا " "O gün (yer) haberlerini söyler"(32) ayetini okudu ve şöyle dedi: "أخْبَارُهُمَا" "nın manasını biliyor musunuz?" Cevaben; Allah(CC) ve Rasûlü daha iyi bilir dediler. Bunun üzerine Rasûlüllah(SAV) o kelimeyi şu şekilde açıkladı: "Arzın kendi üzerindeki erkek ve kadınlardan her birinin şöyle şöyle yaptıklarını saymalarıdır"(33).

Peygamberimizin Kur`an`ı açıklama ve bilinmeyen konulara izah getirmesi hayatı boyunca devam etmiştir. Etrafındaki sahabîler, sıkıntıya düştükleri zamanlarda derhal O`na müracaat eder, açıklanmasını istedikleri yerleri anından O`ndan öğrenirlerdi. Bu itibarla Kur`an`ın indiği o dönemlerdeki en doğru maksatları Rasûlüllah(SAV)`tan sonra en iyi bilenler, yine O`nun ashâbı olmuştur. İşte biz de bu nedenle konumuza ashâbın tefsir anlayışını ifadeyle devam edeceğiz.

30. Bakara(2),125.

31. İbn el-Haccâc Müslim,Sahîh,Mısır,1955,K.Hac(15),B.19, nr.147,11,886-888;Buhârî,Sahîh,K.Tefsir(65),B.213,nr.914,V1,337.

32. Zilzâl(99),4.

33. et-Tirmizî, Sünen,K.Tefsiri`l-Kur`an(48),B.88,nr.3353, V,446-447.

3) SAHABİLERİN TEFSİRDEKİ YERİ

Hz. Peygamberle başlayan bu tefsir faaliyeti, ashabı ile de devam etmiştir. Çünkü onlar, İslâm'ın ilk muhataplarıydılar. Kurân bünyesinde açıklanmaya muhtaç bazı yerler, ilk defa onlara açıklanmalıydı. Çünkü onlar da insandı, onların da kafalarına takılan meseleler ve çözüm bekledikleri pekçok anlaşılamayan nokta bulunabilirdi. Ayrıca bu dini kendilerinden sonra gelecek insanlara aktarmak da onların göreviydi. İşte bu nedenlerle Hz. Peygamberle başlayan tefsir hareketinin ikinci halkasını O'nun sahabîleri meydana getirdi.

Hz. Peygamberin ilk muhatabı olan sahabîleri tefsir alanında başlıca iki şey yükseltmişti; ilki, sarsılmaz, mutlak imanları, ikincisi de olayları ve nedenlerini yerinde müşahede edip, ayetler ile olaylar arasındaki ilişkiyi rahatça kurabilmeleri. Bu nedenle onlardan gelen sahîh haberler, Kur'an'ın anlaşılabilmesinde etkili rol oynarlar. Övgüye lâyık bir derecede olan iman ve kesin teslimiyetleri sayesinde onlardan geldiğine inanılan hemen her habere müslümanlar büyük sempatilerle bakıp sahip çıkmışlardır. Çünkü yüce Allah, Kitabımızın pekçok yerinde sahabîleri övücü ifadelerle ve onların güzel vasıflarına yer vermiştir. Bu ayetlerin bazıları şu şekildedir:

وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا

"Böylece sizi, orta bir ümmet yaptık ki, insanlara şahit olasınız, Peygamber de size şahit olsun..."(34).

كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ

"Siz insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmet oldunuz. İyiliği emreder, kötülükten menedersiniz ve Allah(CC)'a inanırsınız...."(35). Bu ayetteki ümmet kelimesi tüm Muhammed(SAV) ümmetine aitse de ilk muhatap olmaları nedeniyle ashab bu hitaba öncelikle lâyıktır.

34. Bakara(2),143.

35. Al-i İmrân(3),110

وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَاللَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ آمَنُوا
تَحْتَهَا الْآيَاتُ الْكُرْبَىٰ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ آمَنُوا

"Mühacirlerden ve Ensâr'dan (İslâm'a girmekte) ilk öne geçenler ile bunlara güzelce tâbi olanlar...Allah(CC), onlardan razı olmuştur, onlar da O'ndan razı olmuşlardır. Onlara, altlarından ırmaqlar akan, içlerinde ebdî olarak kalacakları cennetler hazırlamıştır. İşte büyük kurtuluş budur"(36).

لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ فَعَلِمَ مَا فِي قُلُوبِهِمْ فَأَنْزَلَ السَّكِينَةَ عَلَيْهِمْ وَأَثَابَهُمْ فَتْحًا وَقَرَابًا

"Allah(CC) şu mü'minlerden razı olmuştur ki, onlar, ağacın altında sana bîat ediyorlardı. Allah(CC), onların gönlündekini bildiği için onların üzerine huzur ve güven indirdi ve onlara yakın bir fetih verdi"(37).

مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ زَبِيدٌ مِمَّا جَاءُ بِغُلَامٍ يَتَّبِعُونَ فَضْلًا مِنْ أَهْلِ بَيْتِهِمْ فَاتَّخَذُوا مِنْهُمْ فِي أَنْفُسِهِمْ آيَاتٍ يَوْمَ أُحُدٍ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ آمَنُوا

"Muhammed(SAV), Allah(CC)'ın elçisidir. O'nun yanında bulunanlar, kâfirlere karşı şiddetli, kendi aralarında merhametlidirler. Onların, rükû ve secde ederek Allah(CC)'ın lütuf ve rızasını aradıklarını görürsün. Yüzlerinde secdelerin izinden nişanları vardır...."(38).

Kur'an'ın daha pekçok yerinde onları övücü mahiyette ifadeler mevcuttur. Ancak, insanlık icabı onlar da, Peygamber Efendimiz aralarından ayrıldıktan sonra, Kur'an'ı anlamakta ihtilâf etmeye başlamışlardı. Sahabenin topladığı bilgi malzemesi ve âdetlere vakıf oluşları bakımından anlayışları başka başka olabilirdi. İlim bakımından aralarında büyük farklar olduğu gibi, fazilet bakımından da eşit değillerdi. Bir kısmı daha âlim, bir kısmı daha cesur, bazısı daha kerim, bazısı da daha merhametli idi. Bu şekilde farklılığa sahip olan ashabın, kendi dilleriyle inen Kur'an'ı anlayışları da şüphesiz ki aynı olamazdı.

36. Tevbe(9),100.

37. Fetih(48),18.

38. Fetih(48),29.

Bütün sahabîlerin Kur'an'ı icmâlen ve tafsîlen aynı derecede anlamalarına imkân olamazdı. Çünkü Arap olmak, Arapçayı bilmek, Kur'anî anlamak için yeterli değildir. Zaten İslâm'ın ilk dönemlerindeki müslümanların veya gayri müslimlerin kültürleri öyle çok ileri bir seviyede de değildi. Kur'an'ı anlama kabiliyeti herkeste eşit olmadığı için bir başka ayırıcı özellik olarak Hz. Peygamber'in devamlı yanında bulunanların Kur'an bilgisiyle, uzakta bulunanların bilgisi de şüphesiz ki eşit değildi.

İslâm tarihinde bazı kimseler ashabın, hatta Arapların tamamının Kur'an'ı anladıklarını iddia etmişlerdir. Özellikle İbn-i Haldun bu konuda şunları ifade etmiştir:

"Kur'an, Arap lügatı ve onların dil üslûplarına göre nazil olmuştur. Tüm Araplar Kur'an'ı anlıyorlar ve O'nun ayrı ayrı kelime ve terkiplerini biliyorlardı. Kur'an, olaylara uygun olarak dinî gerekleri ve tevhidi anlatmak için ayet-ayet, cümle cümle nâzil oluyordu"(39).

İbn Haldun'un bu görüşünü Ahmed Emin şu şekilde eleştirmiştir: "Kur'an'ın arap lügatıyla inmiş olması, tüm Arapların, O'nun her kelime ve terkiplerini anlayabilmesini gerektirmez. Buna delil, öncelikle müşahedelerimizde var olan şeylerdir. Her hangi bir dilde telif edilen kitabı, o dili bilen her kesin anlamaya gücü yetmeyebilir. Nice İngilizce ve Fransızca eserler yazılmıştır ki bizzat İngiliz ve Fransızlar bile o eserleri anlayamamışlardır. Zira kitabı anlamak sadece dili bilmekle olmaz. Özel bir muhakeme ile kitabın durumu da çok önemlidir. Arapların Kur'an karşısındaki durumları da aynıdır. Her arap O'nu icmâlen ve tafsîlen anlayamıyordu. Aklî incelik(seviye)lerine göre, anlayışları ölçüsünde ihtilâf ediyorlardı. Bir de Kur'an kelimelerinin hepsi zaten Arapça değildir ki hepsinin manasını anlayabilsinler. Nitekim hiç kimse, bir toplumdaki her ferdin, kendi dilinin tüm lâfızlarını bildiğini iddia edememiştir. Bu konuda Enes ibn Mâlik'ten rivayet edilen şu haber bize yeter: Bir adam Ömer ibn el-Hattab'a " وَمَا كُنَّا "kavlindeki " مَا " kelimesinin ne olduğunu sormuş, Hz. Ömer de ona cevap

olarak: "Zorlama ve (meselelere) derinlemesine girmekten alıkonduk" buyurmuştur. Aynı şekilde Hz. Ömer'den şöyle bir olay da rivayet edilmiştir: "Minberdeyken " **أَوْ يَأْخُذُكُمْ عَلَى تَخَوُّفٍ** " kavlini okumuş, sonra ayetteki " **تَخَوُّفٍ** " kelimesinin manasını sormuştu. Huzeyl kabilesinin bir ferdi O'na şu şekilde cevap vermişti: " **تَخَوُّفٍ** ", bize göre, "التنقص" (bir şeyden az almak) demektir...."(40).

Sayılarını çoğaltmak mümkün olan bu tür olaylar şunun göstergesidir: Ashabın tamamının Kur'an'ın her kelimesini ve bütün terkiplerini anladığı iddiası zayıftır. Çünkü Kur'an'da kaynağı Arapça olmayan kelimeler, mücmel ve garip ifadeler vardır(41).

Her şeye rağmen, sahabiler, İslâm'ın daha iyi anlaşılabilmesi ve O'nun yabancılara daha güzel anlatılabilmesi için, Kur'andan yaptıkları tefsirlerde, kendilerinden sonra gelenlere büyük iyilik ve hizmetler yapmışlar, gelecek nesillere örnek olmuşlar; bu sayede pekçok insanın, batıl yollara sürüklenmesini bu faaliyetleriyle âdeta engellemişlerdir.

Sahabîlerden Tefsir Örnekleri

قال ابن عباس: شديد، قسورة: ركز الناس واصواتهم، وقال ابو هريرة
اللد، وكل شديد قسورة.

"Buradaki " قسورة " kelimesi hakkında İbn Abbas, kelimenin mecâzî olarak kullanıldığını ve insanların seslerinin neticesinde meydana gelen gürültü olduğunu söylerken, Ebû Hureyre bu kelimeyi hakiki manasında kullanarak aslan ile izah etmiştir(42).

... عن مجاهد عن ابن عباس: ان شر الدواب عند الله الصم البكم الذين لا يعقلون، قال:
هم نفر من بني عبد الدار

İbn Abbas, "Allah(CC) katında canlıların en şerîisi, düşüneyen, sağır ve dilsizlerdir"(43) ayeti hakkında bunlar; Abdü'd-Dâr oğullarından bir neferdir, demiştir(44).

40. Ahmed Emin, Fecrû'l-İslâm, Beyrut, 1969, s.195-196.

41. Daha fazla örnek için bkz: Bedru'd-Dîn ez-Zerkeşî, el-Burhan fî 'Ulûmî'l-Kur'an, 1972, I, 155-291.

42. el-Buhârî, Sahîh, K.Tefsir(65), B.533, VI, 547.

43. Enfâl(8), 22.

44. el-Buhârî, Sahîh, K.Tefsir(65), B.333, nr.1071, VI, 399.

حدثنا علي بن عبد الله... عن ابن عباس: وما جعلنا الروءيا التي اريناك الا فتنه للناس والشجرة الملعونة، قال: هي روءيا عين اريها رسول الله ليلة اسري به، والشجرة الملعونة: شجرة الزقوم.

"İbn Abbas, bu ayetteki "الروءيا" kelimesinden maksadın Isrâ gecesi Rasûlüllah(SAV)'a gösterilen rüya olduğunu, "الشجرة الملعونة" den maksadın da zakkum ağacı olduğunu ifade etmiştir(45).

Sahabîlerin büyük bir kısmı Kur'an tefsiri konusunda çeşitli katkılarla bulunmuşlardır. Bizim burada zikrettiklerimiz sadece birkaç örnekten ibarettir. Zaten aşağıda da sıralayacağımız gibi, sahabîlerin bir kısmı tefsirde diğerlerine göre daha fazla mesâi sarfedip, bu sahada onlara nazaran daha çok hizmette bulunmuşlardır. Şimdi bunların en meşhur olanların isimlerini zikredeceğiz:

Tefsirde Meşhûr Olan Sahabîler

- 1- Übeyy ibn Kâ'b(19/640),
- 2- Abdullah ibn Mes'ûd(32/652),
- 3- Ali ibn Ebî Tâlib(40/660),
- 4- Ebû Mûsa el-Eş'arî(44/664),
- 5- Zeyd ibn Sâbit(45/665),
- 6- Abdullah ibn Abbas(68/687),
- 7- Abdullah ibn ez-Zübeyr(73/692).

Bunlara nazaran daha az rivayeti bulunan şu isimler de meşhurlar arasında sayılmaktadır:

- 1- Ebû Bekr es-Siddîk(13/634),
- 2- Ömer ibn el-Hattâb(23/643),
- 3- Osmân ibn Affân(35/655),
- 4- Hz. Ayşe(59/678),
- 5- Ebû Hureyre(57/676),
- 6- Abdullah ibn 'Amr ibn el-As(63/682),
- 7- Abdullah ibn Ömer(73/692),
- 8- Câbir ibn Abdullah(74/693)

9- Enes ibn Mâlik(91/709).

Dört Halîfeden üçü; Hz. Ebû Bekr, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın ölümleri diğer büyük halîfe Hz. Ali'ye göre daha erken olduğu için kendilerinden tefsirle ilgili rivayetlerinin sayısı oldukça azdır. Bu büyük halîfelerin İslâm'ın şahsında Kur'an'a gösterdikleri saygı gerçekten övgüye lâyıktır. Sadece vefatlarının erken oluşu nedeniyle Kur'an tefsiriyle ilgili nakilleri azdır ve bu hususta kaynaklarımızda alimlerimizin görüşlerinin de bu doğrultuda olduğu açıkça görülmektedir(46).

Sahabîlerden sonra Kur'an tefsiriyle ilgili küçümsenemeyecek ölçüde hizmetlerde bulunan insanlar da şüphesiz ki Tâbiîlerdir. Bu itibarla çalışmamızın bu bölümünde onların tefsir anlayışı ve örnekleri üzerinde duracağız.

46. Celâlü'd-Dîn es-Suyûtî,el-İtkan fî Ulûmi'l-Kur'an, Beyrut,1407/1987,II,412;İsmâil Cerrahoğlu,Tefsir Tarihi,Ankara,1988, I,90;Mehmed Sofuoğlu,Tefsîre Giriş,İstanbul,1981,s.273.

4) TABİLERİN TEFSİRDEKİ YERİ

"Dört Halife devrinden itibaren, İslâm Devleti'nin sınırları Arap yarımadasını aşmış, bünyesine yeni ülkelerle beraber farklı kültür ve dinlere mensup insanları da katmaya başlamıştı. Müslümanlar, önce Medine'de basit site devletinin temellerini atınca, bu devletin devamı için kanun hükümlerine ihtiyaç duymuşlardı. Kur'an onların kanunlarının kaynağı ve anayasası olmuştu.

Medine'de kurulan ilk site devletinde yaşayan o zamanın insanların ihtiyaçları, sonrakilere göre daha basitti. Sınırların genişlemesiyle beraber yaşadıkları insanların sayıları artınca, oluşan yeni ihtiyaçlarda da bazı değişiklikler ister istemez ortaya çıkıyordu. Çünkü, müslümanların idaresinde hem müslümanlar, hem de müslüman olmayanlar vardı. Fakîh ve müfessirler, yeni kanunlar çıkarmak ve ihtiyaçlara çare bulabilmek için Kur'an'a sarılıyorlardı. Ancak, sınırların fazlaca genişlemesiyle Hicâz kaynaklı esasların, kuralların muhtevaları, memleketin her tarafına ulaşamıyor, farklı kültürlerden insanlar, değişik görüşler ortaya atabiliyordu.

Kur'an'a zıt pekçok hikâye ya da esas, işte bu farklı kültürlerle mensup insanların, merkezden uzak olmaları ve eski inaçlarının etkisinde kalmaları neticesinde girmiştir. Tefsir sahasında, işte Kur'an'ın ruhuna uymayan bu tür olay ya da haberlere **İsrâilî** haberler adı verilmiştir. Daha sonra bu tür haberleri Kur'an muhtevalarından ayıklamak oldukça güç olmuş, müslümanların fazlaca mesâi sarfetmelerine neden olmuştur.

Bu dönem için söylenebilecek çok önemli bir konu vardır ki o da; özellikle Emevîler döneminde ortaya çıkan, ilimden uzaklaşma ve Arap kavmiyetçiliği nedeniyle kendilerini devamlı idareci görüp ilimle uğraşmayı bir zillet sayma fikriydi. Emevîler, ilimle meşgul olmayınca, bu sahadaki boşluğun doldurulması, Arap olmayan müslümanlara yani, **mevâli'**ye düşmüştü.

Bu nedenle fetihlerden sonra, yeni alınan yerlere dağılan sahabîler, oralarda ilmî harekete başlamışlardı. Bu sahabîlerden, genellikle mevâlî ilim tahsil etmiş ve bu dönemdeki ilmî boşluk bu şekilde doldurulmaya çalışılmıştı.

Bir insanın din değiştirmesi, eskiye ait herşeyi unutması anlamına gelmeyeceği için, Tâbiîler devrinde, hatta Ashâb devrinde müslüman olan yabancılar, İslâm'ı Araplardan daha farklı bir biçim ve kapasitede anlamışlardı. İşte bu anlayış farklarından dolayı, Kur'an tefsirinde çok önemli sayılabilecek hareketler meydana gelmişti. Gerçi Tâbiîlerin de genel tefsir anlayışı, Ashâbdan rivayette dayanıyordu. Ancak rivayet edilmeyen bazı konularda kendi re'ylere müracaat ediyorlardı. Ashâb döneminde az rastlanan re'y ile tefsir faaliyeti, Tâbiîler döneminde çok daha fazla bir şekilde kendini göstermiştir.

Tâbiûn müfessirleri, en çok Mekke, Medine ve Irak'ta yetişmişlerdi. Bu sebeple Tâbiûn müfessirleri için genellikle bu şehirlere atfen **Mekkeliler,Medineliler ve Iraklılar** denilmiştir(47).

Ashâb'dan sonraki müfessirler zincirinin en önemli halkasını meydana getiren Tâbiûn müfessirlerinin sayıları öncekilere göre daha fazladır. Hepsinin tesbit edilmesi hem zor hem de fazlaca zaman alacağı için biz bu çalışmamızda sadece meşhur olanların bazısının isimlerini zikretmekle yetineceğiz.

47. Muhammed ez-Zerkanî, Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'an, Mısır, t.y., II, 19; Muhammed ibn Hüseyin ez-Zehebî, et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn, Kahire, 1396/1976, I, 99-101; Sofuoğlu, a.g.e., s.275.

Tefsirde Meşhur Olan Tabifler

- 1- Alkame ibn Kays(61/680),
- 2- Mesruk ibn Ecda'(63/682),
- 3- el-Esved ibn Yezîd(74/693),
- 4- Mürre ibn Şurahîl(76/695),
- 5- Ebu'l-Aliye er-Riyâhî(90/708),
- 6- Sa'id ibn Cübeyr(95/713),
- 7- İbrahim en-Nehâî(95/714),
- 8- Mücâhid ibn Cebr(104/722),
- 9- Dahhâk ibn Müzâhim(105/723),
- 10- Tâvus ibn Keysân(106/724),
- 11- Ebû Abdillâh İkrime(107/725),
- 12- Âmir ibn Şurâhil eş-Şa'bî(109/727),
- 13- Hasan el-Basrî(110/728),
- 14- Muhammed ibn sîrîn(110/728),
- 15- 'Atiyye el-Avfî(111/729),
- 16- 'Atâ ibn Ebî Rebâh(114/732),
- 17- Katâde ibn Di'âme(117/735),
- 18- Muhammed ibn Kâ'b el-Kurazî(118/736),
- 19- Kays ibn Müslim(120/738),
- 20- Kâsım ibn Ebî Bezze(124/742),
- 21- 'Atâ ibn Dînâr(126/744),
- 22- Süddî el-Kebîr(127/745),
- 23- İbn Ebî Necîh(131/749),
- 24- Zeyd ibn Eslem(136/753).....(48).

Bu saydığımız Tâbiûn müfessirlerinden sonraki yakın dönemde şu âlimlerimizin kendilerine izâfe edilen tefsirleri vardır:

- 1- Alî ibn Ebî Talha(143/760),
- 2- Mukatil ibn Süleymân(150/767),
- 3- Süfyân es-Sevrî(161/777),
- 4- Abdürrezzak ibn Hemmâm(211/826)...(49).

48. ez-Zehabî, a.g.e., I, 101-127; Cerrahoğlu, a.g.e., I, 167-168.

49. Cerrahoğlu, a.g.e., I, 174-254.

Tâbiûn ve ona yakın dönemlerdeki tefsir çalışmaları şüphesiz ki bu saydıklarımızdan ibaret değildir. Tefsir çalışmalarının bu dönemden sonraki bölümü tâ günümüze kadar gelmiş ve bundan sonra da devam edecektir.

Tefsir denilince tabîî ki edebî, mezhebî, ilmî, ictimâî, i-şârî ve ilhâdî tefsirler de akla gelir. Ancak genel karakteriyle tefsirler, rivayet ve dirayet tefsirleri diye iki büyük guruba göre yazılmışlardır. Bunların yanında sadece ahkâm ayetlerini açıklayan tefsirler(50) olduğu gibi kısa sûrelerin de pekçok defalar tefsirleri yapılmıştır. Tabîî bunların tamamının tesbiti çok zor, hatta imkânsızdır. Ancak çok önemli olarak kabul edilen bazı rivayet ve dirayet tefsirlerinin tanınması ve bunlardan faydalanılmasında büyük faydalar mülâhaza ettiğimiz için önemli olarak kabul edilenlerin bir kısmını burada zikredeceğiz.

Meşhur Rivayet Tefsirleri ve Müfessirleri

- 1- Abdullah ibn Abbas(68/867); تفسیر ابن عباس
- 2- Mücâhid ibn Cebr(104/722); تفسیر مجاهد
- 3- İbn Cerîr et-Taberî(310/922), جامع البیان عن تلویل القرآن
- 4- Ebû İshâk Ahmed ibn İbrahîm es-Sa'lebî(427/1035); الکشف والبیان عن تفسیر القرآن
- 5- Ebû Muhammed el-Hüseyin ibn Mes'ûd el-Ferrâ el-Begâvî (516/1122); معالم التنزیل
- 6- Ebû Abdillâh Muhammed ibn Ahmed el-Kurtubî(671/1272); الجامع لاحکام القرآن والمبین لما تضمنه من السنة وای القرآن
- 7- Ebû'l-Fidâ el-Hâfız İsmâil ibn Ömer ibn Kesîr(774/1372); تفسیر القرآن العظیم
- 8- Abdurrahman ibn Ebî Bekr Celâlû'd-Dîn es-Suyûtî(911-1055); (51). الدر المنثور فی التفسیر بالمنثور

50. Süleyman Ateş, Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri, İstanbul, 1988, I, 57.

51. Ateş, a.g.e., I, 56

Meşhur Dirayet Tefsirleri ve Müfessirleri:

- 1- Ebû Mansûr Muhammed ibn Muhammed ibn Mahmûd el-Mâtürîdî
(333/944); تأويلات اهل السنة في التفسير
- 2- Ebü'l-Kasım Mahmûd ibn Ömer ez-Zemahşerî(538/1143);
الكشاف عن حقائق التنزيل
- 3- Ebû Alî el-Fadl ibn el-Hasan et-Tabresî(538/1143);
مجمع البيان لعلوم القرآن
- 4- Ebû Abdillâh Muhammed ibn Ömer Fahrü'd-Dîn er-Râzî(606/
1209); مفاتيح الغيب
- 5- Nâsirü'd-Dîn Abdullah ibn Ömer el-Beydâvî(685/1286);
انوار التنزيل واسرار التأويل
- 6- Ebû Berekât Ahmed en-Nesefî(701/1301):
مدارك التنزيل وحقائق التأويل
- 7- Alâü'd-Dîn Ebü'l-Hasan Ali ibn Muhammed ibn İbrahim(741/
1340); لباب التأويل في معاني التنزيل
- 8- Ebû Hayyân Muhammed ibn Yûsuf el-Gırnâtî(745/1344);
البحر المحيط
- 9- Celâlü'd-Dîn Muhammed ibn İbrâhîm el-Mahallî(864/1459)
- ile, 10- Celâlü'd-Dîn Abdurrahman es-Suyûtî(911/1505)'nin;
تفسير الجلالين
- 11- Şeyhü'l-İslâm Ebu's-Suûd Muhammed ibn Mustafa el-Îmâdî
(982/1574); ارشاد العقل السليم الي مزايا الكتاب الكريم
- 12- Muhammed ibn Ali eş-Şevkânî(1250/1834); فتح القدير
- 13- Şihâbü'd-Dîn Mahmûd el-Alûsî(1270/1853):
روح المعاني في تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني
- 14- Cemâlü'd-Dîn Muhammed ibn Saîd el-Kasımî(1332/1913);
محاسن التأويل
- 15- Muhammed Reşîd Rıza(1354/1935); تفسير القرآن الحكيم
- 16- Şeyh Tantâvî Cevherî(1358/1939); الجواهر في تفسير القرآن الكريم;
- 17- Seyyid Kutub(1387/1966); في ظلال القرآن
- 18- Muhammed İzzet Derveze; التفسير الحديث
- 19- Muhammed Emîn eş-Şankîti;(52). أضواء البيان في تفسير القرآن

İslâm'ın temel kitabı Kur'an olduğu için İslâm tarihinin, bütün dönemlerinde O'nu anlama faaliyeti çerçevesinde tefsir çalışmalarına devam edilmiş, O'nun üzerinde çalışma çok şerefli bir meşguliyet olarak görülmüş pekçok müslüman âlimimiz yanında, bu dine henüz girmemiş olan kişiler de Kur'an üzerinde çeşitli çalışmalar yapmışlardır. Bunun neticesi olarak da ortaya fazla sayıda eser çıkmıştır. Zira, Kur'an her asrın kitabı olduğu için yapılan çalışmalar, belli dönemlerin aydınlatılabilmesi için son derece önemli olmuştur. Bu Kur'an faaliyetlerinin önem ve gerekliliği bugün de bundan sonra da devam edecektir. Bu hizmet devam ederken önemli olan nokta, Kur'an'ın ruhuna aykırı rivâyet ve görüşlerin ayıklanması, ardından da O'nun engin gerçeklerinin insanlığın bilgisine sunulmasıdır. Şayet bu hizmete ara verilseydi, o dönem insanların Kur'an gerçeklerinden istifade etme imkânları engellenmiş olurdu.

Kur'an tefsiri çalışmalarının bir halkasını da Türklerin oluşturduğu bilinen bir gerçektir. Bu itibarla Türklerin müslüman oluşlarına ve ilk dönemlerde yaptıkları terceme faaliyetlerine de kısaca temas etmek istemekteyiz.

T Ü R K L E R İ N M Ü S L Ü M A N O L U Ş U ve İ L K T Ü R K Ç E K U R A N T E R C Ü M E L E R İ

İslâm'ın önlenemez yükseliş ve yayılışı, Arap yarımadasından dışarıya taşınca, doğuda, batıda ve kuzeyde büyük başarılarla pekçok insan ve toplumların müslüman olmaları sağlanmış oldu. İslâm, zorla kabul edilecek karakterde bir din olmadığı için(52), O'na girenler, gönül rızasıyla girmişlerdir. Zorlamayla girmenin, ya da zorla yaptırılan ibadetin bu dinde kabulü yoktur. Bu itibarla bizim milletimizin de İslâmla tanışıp müslüman olması kılıçla değil, sevgi, muhabbet ve İslâm'ın cihâşümül karakterindeki esaslarıyla sayesinde gerçekleşmiştir.

IX. yüzyılın ilk yarısında Buhara başkent olmak üzere, Sâmanoğulları Devleti kurulduktan sonra Türkler, İslâm Dini'nin Ön ve Orta Asya'yı birleştirip beşerî ve ticârî münasebetlerin kolaylaştığını, Orta Asya'da egemenliğin yine Türklerin elinde kalacağını garanti ettikten sonra İslâm Dini ve devletine karşı ilgi göstermeye başladılar; bu ilgi sonucu İslâmiyet Türkler arasında yayılmaya başladı. Birçok Türk beyleri müslüman oldular.

X. yüzyılda Sâmanoğullarının ordusu Türklerden oluşmuştu. 920 yılında Orta Tiyânşan'da Karahanlılar Devleti, İslâmiyeti kabul etti. 940-950 yıllarında Urallar ve Sibiryaya da (İslâm) hâkim olunca X. yüzyılda Türk Milleti'nin % 80'i müslüman olmuş oldu.

Türklerin müslüman olmasıyla Mâverâü'n-Nehr ve Horasan'daki Maniheiztler ve Ateşperestler ortadan kalktı. Daha sonra XII. yüzyılda Orta Asya'da tek egemen din İslâm Dini oldu. Bütün Türk dünyası tarihî kaderini İslâm'a bağladı ve bu din sayesinde Türk birliği sağlanmış oldu(53).

Bir milletin din değiştirmesi, eskiye ait herşeyi atması, onlardan tamamen uzaklaşması anlamına gelmez; bunun beklenmesi de bir hayâlden ibarettir. Bu itibarla, Türkler de eski dinlerinden bazı gelenekleri ve hurafeleri bünyelerinde taşımışlar, onların etkilerinden kolayca uzaklaşmamışlardır. Meselâ bunlardan mum yakma adeti Hıristiyanlıktan, muska ve nazarlık boncukları Budizm'den, bazı ağaç ve pınarları kutsal sayıp bunlardan medet ummak, mezarlara bez bağlamak gibi kötü âdetler de İslâm'dan önceki dinlerden kalmıştır.

Ancak bunlara ilâveten pekçok iyi âdet ve geleneği de benliklerinde muhafaza etmişlerdir. Meselâ, Türkler, eski dinlerinin kitaplarını Türkçe'ye çevirmişlerdir(54). Bu durum, şu hakikatin bir göstergesi olsagerektir: Türkler, dine, dinî olarak kabul ettikleri değerlere, kutsal saydıkları mefhumlara elden geldiğince özen göstermişler, gerekli saygıda kusur etmemeye çalışmışlar, inandıkları esaslara hizmet etmekten gurur duymuşlardır. Tarih kaynakları, Türklerin bu husustaki dikkatlerinin örnekleriyle doludur. Biz, konumuz gereği Türklerin Kur'an'a duydukları saygı ve yaptıkları tefsirlerden bahsedeceğiz.

Buhârâ, Semerkand, Taşkend, Merğinan(Mengınan), Rey, Merv, Nişâbur(Neysâbur) gibi merkezlerden çıkan pekçok Türk-İslâm âlimi, İslâm kültür hazinesini zenginleştirmiş, kütüphaneler dolusu kıymetli eserleri bazan isim zikretmeden âdetâ tüm topluma mâleedercesine müslümanların hizmetine sunmuşlardır. Diğer ilim dallarındaki hizmet ve başarılarını bir tarafa bırakırsak İmam Mâtürîdî, Ebu'l-Leys es-Semerkandî ve Neseî gibi âlimler tefsir alanında büyük ba-

53. Abdülkadir İnan, K.Kerîm'in Türkçe Tercümelere Üzerinde Bir İnceleme, Diy.İşl.Bşk.yay., Ankara, 1961, s.6.

54. İnan, Aynı yer, s.7.

şarılar elde etmişlerdir. Onların bu hizmetleri, adını zikretmediğimiz diğer âlimlerimizle birlikte gelecek nesillere yol gösterici olma şerefini devamlı taşıma bahtiyarlığına ermelerine neden olmuştur.

X. yüzyılın ortalarına kadar Kur'an, başka bir dile tercüme edilmemişti. Bu devirde Araplardan başka, müslüman olan iki büyük millet vardı: Bunlar Farslar(İranlılar) ve Türklerdi. Sâmanoğullarından Emir Mansûr ibn Nûh devrinde(961-976) bu emir, Kur'an'ın Farsçaya tercüme edilmesini istemişti. Dikkate değer husus, bu isteğin, Türklerin müslüman olduğu döneme raslamış olmasıdır. Emir, bu tercüme işini bir heyete yaptırıyordu. Bu heyette, Türklerin kalabalık olarak buldukları Asficap, Fergana, Semerkand ve Buhârâ şehirlerinden bilginler bulunuyordu(55).

Meşhur Kutad gu Bilig adlı eserin de yazıldığı bu dönemde, ilk Türkçe Kur'an tercümesinin yapıldığı hatıra gelmektedir. M.Fuâd Köprülü de Kur'an-ı Kerim'in ilk Türkçe tercümesinin Hicrî IV. asrın sonu veya V. asrın başında (Mîlâdî X. asrın sonuyla XI. asrın başlangıcında), Batı Türkistan'da yapıldığını ifade etmektedir (56).

Zeki Velîdî Togan'a göre, Kur'an'ın Farsça'ya tercümesini yapan heyette Türk üyeler de vardı ve belki de ilk Türkçe tercüme-yi de aynı heyetin Türk üyeleri yapmıştı. Bu tercüme, "satır-arası" kelime-kelime bir çeviri olup Taberî Tefsiri'nin Farsça çevirisine dayanıyordu(57).

Bu bilgilerden anlaşıldığına göre, Kur'an-ı Kerim'in Türkçe ilk tercümeleri X. asrın sonu, XI. asrın başında, Batı Türkistan'da yapılmıştır.

55. İnan, Aynı yer, s.7-8.

56. M.Fuâd Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, 1980, s. 163; İnan, Aynı yer, s.8.

57. Z.Velîdî Togan, "Londra ve Tahran'daki İslâmî Yazmalar-dan Bazılarına Dair"İsl Tet Ens Der III İstanbul 1959-60 s 135

Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye En Eski Tercümeleri

Abdülkadir İnan'ın ifadesine göre bize ulaşan en eski Türkçe Kur'an tercümelerinden bilinenler dört nüshadır:

1) İlk nüsha, Sovyet R. İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsün'de bulunmaktadır. Bu nüsha Z. Velîdî Togan tarafından 1914 yılında Buhârâ Emirliği'nin Karşı kentinde bulunmuştur. Müstensihi ve yazıldığı tarih bilinmemektedir. Togan'ın ifadesine göre, bu tercümenin baş tarafıyla, ortasından bir kısmı yoktur. Hac sûresine kadar satır-arası tercüme vardır. Fetih sûresine kadarki kısım kayıptır. Bundan sonrası ise "satır-arası" tercüme değil de, tefsîrî tercümeyle yapılmıştır.

2) İkinci nüsha, Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde bulunan ve 73 sayı ile kayıtlı olan nüshadır. Hicrî 734/Mîlâdî 1333'te Şîrazlı Muhammed ibn el-Hac Devletşâh adlı biri tarafından yapılmıştır. Kur'an'ın kelime-kelime tam tercümesidir. Z.V.Togan'a göre, İlhanlılar devrinde Doğu İran'ı idare eden ve onlardan ilk olarak İslâm'ı kabul eden Uygur ve Uyratlar'ın ülkesinde, onlar için yazılmıştır(58).

3) Üçüncü nüsha, İstanbul'da Millet Kütüphanesi'nde (Hekim Ali Paşa) 951 numarayla kayıtlı bulunmaktadır. 764/1362 yılında yazılmıştır. Yani ilk nüshadan 30 yıl daha sonradır. Dil bakımından, diğer iki nüshaya göre daha yenidir. İmlâ yönünden XI. asırda yapılan tercümeyle bağılı olduğunda şüphe yoktur.

4) Son nüsha, Manchester Kütüphanesi'nde bulunmakta olan nüshadır(59).

Abdülkadir İnan'a göre, bize ulaşan bu eski Kur'an tercümelerine esas olan en eski tercümenin XI. asrın hangi yıllarında yapıldığını kesin olarak bilmiyoruz. Farsça ilk tercüme 350-365/961-975 yılları arasında yapıldığına göre Türkçeye tercümesi de bu sıralarda olabilir. Ancak aynı anda olmamıştır. Çünkü Türkler o zaman bunu yapabilecek kadar İslâm kültürüne sahip olamazlardı(60).

58. Togan, a.g.m., s.135.

59. İnan, Aynı yer, s.9-12.

60. İnan, Aynı yer, s.13.

Bu ilk nüshalardan sonra Selçuklular döneminde malesef Kur'an tercüme ve tefsirine pek rastlanmamaktadır. Sebebi de şu olabilir: O dönemlerde ilim ve sanat dili olarak Arapça ve Farsça hâkim durumdaydı. Dolayısıyla ilmi-edebeî eserler hep bu iki dille yazılmaktaydı(61). Bu itibarla adı geçen dönem, Türkçe için değil, öteki iki dil için oldukça parlak geçmişti.

Selçuklulardan sonra kurulan Anadolu Beylikleri dönemindeyse Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye tercüme yapılmıştı; ancak bunlar genellikle kısa sûrelere ait olmuşlardı. Yapılan tefsirler de kısa sûrelerin tefsirleriydi. Fâtihâ, Yâsîn, Tebareke, İhlâs sûreleri gibi(62). Bu kısa tefsir nüshalarının istinsah tarihleri bakımından bugün bilinen en eskisi, Burdur Kitaplığındaki 1234 No'lu nüshadır. İstinsah tarihi 826/1422'dir(63).

A. İnan'a göre, tarihi tesbit edilebilen en eski kısa süre tefsiri, 730/1329 yılında Orhan Bey'in oğlu Süleyman Paşa için yazılan Tebareke tefsiridir. Bu nüsha da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kitaplığında 45 numaradadır(64).

Burada tesbit edilen ve muhtevaları o küçük sûrelerin tefsiri mahiyetinde olan bu ve benzeri nüshalara ilâveten daha sonraki devirlerde de böyle tefsir çalışmaları yapılmıştır. İsmail el-Ankaravî(1038/1628)'nin Fâtihâ sûresinin Türkçe tefsiri(65), Mehmed Çelebî Niksârî(1225/1810)'nin, namazda okunan kısa sûrelerin (66) tefsiri ve buna benzer pekçok küçük çaplı tefsirler hep aynı türdendir.

61. M.Fuad Köprülü, a.g.e., s.13.

62. İnan, a.g.y., s.14

63. Ahmed Ateş, "Burdur-Antalya ve Havalisi Kitaplıklarında Bulunan Mühim Eserler" Ede. Fak. Türk Dili ve Ede. Der., II, 1948, sayı.3-4, s.172.

64. İnan, a.g.e., s.14-15.

65. Kâtip Çelebî, Keşfü'z-Zünûn, İstanbul, 1971, I, 454.

66. Bursalı Mehmed Tâhir, Osmanlı Müellifleri, İstanbul, 1914, II, 440.

Kur'an-ı Kerim'in tamamının tefsirine gelince bu işe Anadolu'da XIV. asrın sonlarında başlanmıştır. İlk büyük tefsir çalışmaları Ebü'l-Leys es-Semerkandî(383/993)'ye ait tefsirden yararlanılarak yapılmıştır. Bu işi yapanlar Mûsa el-İznikî(833/1429) ile İbn Arapşah(854/1450)'tir. Bunlara ilâveten bir de " **جواهرالمدان** " adlı tefsirden daha bahsedilmektedir. Müellifi meçhul olan bu eserin Mûsa el-İznikî ve İbn Arapşah ile aynı zamanda yaşadığı ve eserini Candaroğullarından İsfendiyar Bey(795-847/1392-1443)'in emriyle yazdığı bilinmektedir(67). İlk Matbu' Türkçe tefsir de 1257/1841'de Bulak Matbaasında basılan Tefsiri Tibyân tercümesidir(68).

Kesin tarihleri belli olmasa da, ilk büyük Türkçe Kur'an-ı Kerim tefsirleri, XIV. asrın sonu ile XV. asrın başlarında yazılmaya başlanmıştır. Yukarıda işaret edildiği üzere bu tarihten önce de küçük çaplı tercüme ve tefsirler yapılmıştır.

Asırlarca İslâm Dini'ne hizmet etmeyi şiar edinen Türkler, müslüman olduktan yaklaşık bir asır sonra Kur'an-ı Kerim'i tefsir etme faaliyetine girişmişler, O'nun hakikatlerini yaymak için bu dinin önderliğinde bulunmuşlar, O'na hizmet edene saygı duymuşlar, O'nun adıyla kıtalara hükmetmişlerdir. Yeterli sayıda olmasa da Kur'an'ın tefsirini hemen hemen yapmışlar, O'nun bir müfessirinin de zaman olduğu şuuruyla bu şerefli hizmeti günümüze kadar sürdürmüşlerdir. Zaten böyle olması da gerekiyordu. Kur'an'ın hakikatleri belli bir dönem insanlığına ya da belli bir vakte bağlı değildir. Bunun için her zaman yeni bilgilerle Kur'an'ı daha iyice anlamak, yaşamak ve gerçeklerini anlamak bu işi becerebilecek kimseler için bir zorunluluktur.

Bu şuurun uzantısı olarak Türkler, Kur'an tefsiri ve tercümesi çalışmalarına ara vermeden devam edip bu büyük kitabın esaslarından insanların faydalanmalarını sağlamışlardır. İşte bu çeşit tefsir çalışmalarından en meşhur olanlarını burada zikredeceğiz.

67. İnan,a.g.y.,s.15-16.

68. Ahmet Topaloğlu,Muhammed ibn Hamza(XV.yüzyılın Başlarında Yapılmış) Kur'an Tercümesi,İstanbul,1976,I,4.

Meşhur Türk Müfessirler ve Tefsirleri

- 1- Ebû Mansûr Muhammed ibn Muhammed el-Mâtürîdî(333/944);
تأويلات أهل السنة في التفسير
- 2- Ebü'l-Leys es-Semerkindî(383/993);
تفسير ابي الليث السمرقندى
- 3- Fahrü'l-İslâm Pezdevî(482/1089)(كشف الأسرار) تفسير القرآن
- 4- Ebû Hâfız Necmü'd-Dîn Ömer ibn Muhammed en-Nesefî
التيسير في التفسير
(537/1142);
- 5- Hüsâmü'd-Dîn Muhammed es-Semerkindî(628/1230) مطلع المعاني
- 6- Sadrü'd-Dîn Konevî(673/1274) اعجاز البيان في تفسير أم القرآن
- 7- İbnü'n-Nakîb Muhammed ibn Süleyman Belhî el-Makdisî
التحرير والتخبير لأقوال أئمة التفسير لمعاني كلام السبع الجبر
(698/1298);
- 8- Ebû Berekât Ahmed en-Nesefî(701/1301);
مدارك التنزيل وحقائق التأويل
- 9- Ahmed ibn Mahmûd Şihabü'd-Dîn Sıvâsî(803/1400);
عيون التفاسير
- 10- Muhammed ibn Muhammed Kutbü'd-Dîn İznîkî(821/1418);
تفسير قطب الدين
- 11- Alâü'd-Dîn Ali ibn Mecdü'd-Dîn Muhammed eş-Şahrûdî
تفسير القرآن
(Musannifek)(875/1470);
- 12- Molla Gürânî(893/1487); غاية الأمانى في تفسير الكلام الرباني
- 13- Nimetüllâh Nahcivânî(920/1514);
الفوائد الالهية والمفاتيح الغيبية
- 14- Ebû's-Suûd Efendi(982/1574);
ارشاد العقل السليم الى مزايا القرآن الكريم
- 15- İsmâil Hakkı Bursevî(1337/1729);
روح البيان
- 16- Molla Halîl Siirdî(1257/1841); (69);
تبصرة القلوب في تفسير كلام علام النيوب

⋮

**1900 ile 1950 YILLARI ARASINDA YAPILAN
KUR'AN ÇALIŞMALARI**

Bu bölümde, tefsirlerini incelediğimiz; Bereketzâde İsmail Hakkı Efendi, Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Şeyhü'l-İslâm Mûsa Kâzım Efendi, Konya'lı Mehmed Vehbi Efendi, Elmalı'lı Muhammed Hamdi Yazır, İzmir'li İsmail Hakkı Efendi, Ömer Rıza Doğrul ve Hasan Basri Çantay'ın tefsirleri dışında bu dönemde yapılan Kur'an tercümeleri ve kısa sûrelerin tefsir ya da tercümelerini bir liste halinde vereceğiz:

1) Kur'an-ı Kerîm Tercümeleri

a- Anonim, (Bir heyet), Kur'an-ı Kerim'in Tercüme ve Tefsiri, Matbaa-yı Hayriye ve Şürekası, Nâşir: Kütphâne-i İslâm, İst., 1916.

b- Anonim, Hüseyin Kâzım Kadri Başkanlığında bir heyet, Nûrû'l-Beyân, Matbaa-yı Âmire, İst., 1921-22 (iki cilt).

c- Cemil Said, K. Kerîm Tercümesi, Şems Matbaası, İst., 1924.

d- Anonim, Tercüme-i Şerîfe, Suhûlet Kütüphanesi, Ahmed Kâmil Mat., İst., 1926.

e- Anonim, Türkçe K. Kerîm Tercümesi, İbrahim Hilmî Küt., Marifet Mat., İst., 1925-26.

f- Anonim, Osman Reşid Ef. Başkanlığında bir heyet, Türkçeli K. Kerîm, A. Kâmil Mat., İst., 1927.

g- Anonim, Tercümeli K. Kerîm, Maarif Küt., A. Kâmil Mat., İst., 1927.

h- Süleyman Tefvik (Özzorluoğlu), Türkçe Mushaf-ı Şerîf, Suhûlet Küt., İst., 1927.

i- Anonim,Tasnifli ve Fihristli K.Kerîm, Nâşir: Ömer Fevzi Mardin, İlâhiyat Kültür Telifleri Basım ve Yayın Kurulu,Acun Mat., İst.,1950.

2) Yâsîn ve Namaz Sûreleri Tercümeleri

a- Mehmed Şâkir,Tercümeli Namaz Sûreleri ve Tercümeli Aşr-i Şerifler,M.Şâkir Kitabevi,İktisat Mat.,İst.,1932.

b- Cevdet Paşa,Tefsirli Yâsîn,Türk Neşriyet Yurdu,Şark ve Maarif Mat.,İst.,1932.

c- M.Zeki Korgunal,Türkçe Manzum Kur'an(Yâsîn) Tercümesi, Numûne Basımevi,İst.,1932.

d- Tercümeli Yâsîn-i Şerif,Nâşir:Hâşim Veli,A.Kâmil Mat., İst.,1932.

e, Hasan Basri Çantay,Tercümeli Yâsîn-i Şerif,İst.,1932.

f- Ahmed Nûrî,Tercümeli Namaz Sûreleri ve Yâsîn-i Şerif, Cumhuriyet Mat.,İst.,1934.

g- Anonim,Dualı ve Tercümeli Yâsîn-i Şerif ve Namaz Sûreleri,Bozkurt Mat.,İst.,1938.

h- Şemsettin Yeşil,Kur'an'ın Kalbi Sûre-i Yâsîn'in Tefsiri, Yeni Devir Mat.,İst.,1940.

i- Besim Atalay,Namaz Sûreleri,İst.,1942.

j- Şemsettin Yeşil,Namaz Sûrelerinin ve Fâtihâ'nın Manası, H.Yeşil Kitabevi,İst.,1944.

k- Ahmed Hamdi Akseki,Namaz Sûrelerinin Türkçe Tercümesi, Güney Basımevi,Ankara,1949.

3) 'Amme Cüzü Tercümeleri

a- İzmirli İsmail Hakkı,Türkçeye Çevrilmiş Amme Cüzü,Türkiye Mat.,t.y.

b- Tercümeli Amme Cüzü,Nâşir:Hâşim Veli,Kırîmî Ziya Ef.Mat. 1926.

c- Türkçeye Çevrilmiş Amme Cüzü,Hilmi Kitabevi,İst.,1931.

d- Hasan Fehmi, Amme Türkçesi, Millet Küt., Cemal Azmi Mat., İst., 1932.

e- Ahmed Hâyyat, Amme Cüzü ve Kur'an'ın İçyüzü, Akın Mat., İst., 1932.

f- Süleyman Tefvik (Özzorluoğlu), İlâveli ve Tercümeli Amme, Güneş Mat., İst., 1933.

g- A. Karaarslan, Tercümeli Amme Cüzü, Meşher Mat., İzmir, 1937.

h- Selâmi Münir, Tercümeli Amme, 1937.

4) Fâtihâ Sûresinin Tercüme ya da Tefsirleri

a- Mehmed Esad Erbilî, Fâtihâ-i Şerîfe Tercümesi, Mahmud Bey Mat., İst., 1911.

b- Manastırlı Dâvûd Paşa, Dîn-i İslâm Hediyesi (Fâtihâ Tefsiri, Köylü Mat., İzmir, 1911-1912.

c- Mehmed Emin Geredevî, Cevâhirü'l-Fâtihâti's-Şerîfe, Kanaat Mat., İst., 1913.

d- Ahmed Mâhir, el-Fâtihâ fî Tefsiri'l-Fâtihâ, Hukuk Mat., İst. 1951.

e- Mehmed Ali Kavalalı, Fâtihâ-i Şerife'den Bir Ayet, Yeni A-sır Mat., Selânik, 1922.

f- Ali Kadioğlu (Âkif Salı), Fâtihâ-i Şerife'nin Dizilmiş Türkçesi, Yeni Yol Basımevi, İzmir, 1935.

5) Çeşitli Sûre ve Ayetlerin Tefsir veya Tercümeleri

a- Şeyhü'l-İslâm Mûsa Kâzım, İhlâs ve 'Alak Sûrelerinin Tefsiri, t.y.

b- Mehmed Hayri, Tefsir-i Sûre-i Yûnus, A. Kâmil Mat., İst. 1913.

c- Cevdet Bergamalı, Tefsir-i Sûre-i Hücûrât, Dârü'l-Fünûn Mat., İst., 1925.

d- Hilmi Kitabevi, Türkçeye Çevrilmiş Tebâreke Cüzü, Hilmi Kitabevi, İst., 1931.

e- Yûsuf Ziya Yörükan, K. Kerim'den Ayetler, Millî Eğitim Basımevi, İst., 1935.

f- Mehmed Âkif Ersoy, K. Kerîm'den Ayetler, Yüksel Yayınevi, İst., 1944.

g- Osman Nebioğlu, Tanrı Öğütleri (Kur'an'dan Türkçe Ayetler), A. Sâit Mat., İst., 1946.

h- Mehmed Vehbi Ersezen, Âyetü'l-Kürsî Tercümesi (K. Kerim'den Bir Nurlu Yaprak), Akça Basımevi, İst., 1948.

i- Bedü'z-Zamân Sâid-i Nursî'nin de Fâtihâ Tefsiri ile Bakara Sûresi'nden toplam yirmi ayetin tefsiri "İşârâtü'l-İ'câz",

Bunların yanında Bereketzâde İsmail Hakkı Efendi "Necâib-i Kur'aniye" başlığıyla çeşitli ayetlerin tefsirini, Manastırlı İsmail Hakkı Efendi de "Tefsir-i Şerif" başlığıyla Fâtihâ Tefsirini, "Mevâiz" başlığıyla çeşitli ayetlerin tefsirlerini "Sırat-ı Müstakîm" dergisinin çeşitli sayılarında yayınlamışlardır (70).

Bu bölümlerde kısaca temas etmeye çalıştığımız tefsir veya tercüme, tarihin derinliklerinden beri Türklerin yaptıkları Kur'anla ilgili çalışmaların sadece bir kısmını aksettirmektedir. Şüphesiz ki onların bu tür çalışmalarının tamamını ele almak hem zaman açısından uzun mesâiler gerektirir, hem de ciltler dolusu eser yazmayı zorunlu kılar. Biz konumuzla ilgili olması itibarıyla bunlara kısaca temas ettik, bu alanda yapılan çalışmaların neler olduğuna sathî de olsa bakmaya gayret ettik.

Bu hatırlamalardan sonra şimdi de esas konumuzu meydana getiren "XX. Asrın İlk Yarısındaki Türk Müfessirler"i tanıtmaya ve eserlerindeki tefsir metodlarıyla görüşlerini belirtmeye gayret edeceğiz.

70. Bu bilgiler: "Muhammed Hamidullah, Mâcîc Yaşaroğlu, Kur'an-ı Kerim Tarihi ve Türkçe Tefsirler Bibliyografyası, İst., 1965; World Bibliography of Translations of The HOLY QUR'AN: Printed Translation, 1515-1980, Edited by Ekmeleddin İhsanoğlu, Research Centre For Islamic History, Art and Culture" yayını, İst., 1986, s. 447-522," kaynaklarından alınmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

BEREKETZÂDE İSMAİL HAKKI EFENDİ

a- Hayatı ve eserleri:

Bereketzâde İsmail Hakkı Efendi'nin hayatı ve eserleri hakkında pek fazla bilgi sahibi olamadık. Bilebildiğimiz kadarıyla O' küçük yaşta babasını kaybetti ve kardeşlerine bakmak zorunda kaldı. Geçinmek için, Namık Kemâl'in çıkardığı İbret Gazetesi'nde çalışmaya başladı. "Vatan Yahut Silistre" piyesi oynandığı zaman çıkan gürültülerden sonra Namık Kemâl, Nuri Bey ve EbuZZiya ile birlikte tevkif edilip Magosa'ya sürgün edildi. Aslında suçsuzdu.

Meşrutiyetten sonra Başsavcı oldu. Sırat-ı Müstakim'de yazı yazmakla meşgul oldu. İslâm kültürü kuvvetli idi, kör taassupçu değildi.

Necâib-i Kur'aniyye, Envâr-ı Kur'an adlı tefsirlerini kaleme aldı. Amacı, Kur'an gerçeklerini anlatmak, hurafeleri temizlemektir. İsrâiliyata karşı çıktı(1). Eserini incelerken de müşahede edilebileceği gibi Bereketzâde gerçekten, yaşadığı döneme ve sahip olduğu şartlara göre gayet müsbet düşünebilen bir yapıya sahipti. İlmî kudreti oldukça yerinde olduğu için Kur'an'ın bütünlüğüne ve vahyin sınırlarına girmeyen uydurma olayları ve çeşitli asılsız inançları Kur'an'ın şahsında İslâm'dan ayıklamaya gayret ettiği belirtilmektedir. Doğum tarihini tesbit edemediğimiz Bereketzâde'nin ölüm tarihi 1918'dir.

Eserlerinden de sadece bilineni Necâib-i Kur'aniyye başlığıyla yayınlanan Envâr-ı Kur'an adlı bir ciltlik tefsirdir.

1. Osman Keskioglu, Son Çağlarda İslâm Dünyasında Fikir Hareketleri, Ankara, 1989, s.150.

Envâr-ı Kur'an adlı eser, Osmanlıca'dır ve birinci cildi de 1331/1912 yılında İstanbul'da Selânik Matbaasında basılmıştır. Bu cilt, sadece ilk cüz'ün tefsirini ihtiva etmektedir ve baş tarafında bir fihrist mevcuttur. Eser, Dîbâce(giriş) ile başlamakta ve bu bölümde tefsir, te'vil-i Kur'an, tefsire duyulan ihtiyaç gibi konularda bilgi verilmektedir. Her sayfanın başında eserin adı, sûre ismi ve sayfa numarası yazılıdır. Fâtihâ Sûresi topluca ve ayetler numaralı olarak verilmiş, ardından izaha başlanmıştır.

b- Metodu:

Bereketzâde İsmail Hakkı Efendi, bu eserinde önce ayetlerin metnini harekeli olarak vermiş, ayetlerin meallerini tefsirî tercüme usûlüyle vererek daha geniş olan esas tefsir kısmına geçmiştir. Fâtihâ Sûresi'nin meâlden sonraki tefsir kısmında ayetlere numara verilmemiş, metinle beraber izâh yapılmıştır. Bu izahlarda ayetlerin genel muhtevalarına değinilmiştir.

Ayetlerin açıklanmasında konuyla ilgili daha başka ayetlerden de istifâde edilmiştir. Meselâ;

"Bizi doğru yola ilet"(2),

إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ

ayetinin izahında;

قَوْلَهُ يَهْدِنَا لِلْحَقِّ

"De ki: Allah, hakka götürür"(3), ayetiyle, En'am(6) 90, İs-râ(17) 9, Ankebût(29) 69 ve Beled(90) 10'uncu ayetleri ayrıca açıklayıcı olarak zikretmiştir(4).

Aynı şekilde;

صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ

"Nimet verdiklerinin yoluna..."(5), ayetini izah ederken;

وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ

"Kim Allah(CC)'a ve Rasûlüne itaat ederse İşte onlar, Allah'ın nimet verdiği Peygamberler...ile beraberdirler"(6) ayetini zikretmiştir(7).

2. Fâtihâ(1),5.

3. Yûnus(10),35.

4. Bereketzâde İsmail Hakkı Efendi,Envâr-ı Kur'an,I,64/65.

5. Fâtihâ(1),6.

6. Nisâ(4),69.

7. Bereketzâde,a.g.e.,I,68.

Hadîs-i Şeriflerden çok az yararlanmış ve bunların da tam kaynaklarını vermemiştir. Bu itibarla ele aldığı hadislerin güvenilirliği üzerinde hassasiyetle durulması gerekmektedir.

Bakara Sûresine 81. sayfadan itibaren başlayan Bereketzâde, sûrenin Medenî olduğunu ifadeden sonra her ayeti teker teker harekeli ve daha kalın puntolarla, başlarında numaraları olduğu halde verip geniş birer meâlin akabinde tefsirlerine girişmiştir. Böyle izahlarında meşhûr tefsirlerden alıntılar yapmış(8) ve ilgili tefsir veya müfessirleri şu harflerle göstermiştir:

ك ; Keşşâf	س ; Ebu's-Suûd
ف ; Fahreddîn er-Râzî,	ب ; Rûhü'l-Beyân,
ق ; Kâdî Beydâvî,	م ; Rûhü'l-Meânî,
خ ; Hâzin,	ع ; Muhammed Abduh,
ش ; Şeyhzâde.	

Bu müfessirlerden en çok Muhammed Abduh'un görüşlerinden istifade etmiş, ancak ilgili görüşlerinde O'nu destekleyip desteklemediğini açıkça ifade etmemiştir(9). Fakat yine de O'ndan çok yararlanması, zamanın gereklerine göre O'nu benimsediği halde bunu, ifade edememesinden kaynaklandığını gösterebilir.

Bereketzâde'nin bu tefsirinde, diğer müfessirler gibi çokça gramer tahlilleri, kelime izahları ve detaylar mevcuttur. Bu itibarla konu bütünlüğünün muhafazası oldukça güçtür. Bakara Sûresi'nin izahında muhtevaya daha fazla önem vermesiyle bu gramer ağırlıklı yönü biraz daha hafiflemiştir.

Bir metod olarak, ilk defa geçen kelimeleri çok geniş bir şekilde ifade ettiğinden aynı kelimeyi daha sonra tekrar izaha gerek duymamıştır. Bu durum, konular için de geçerlidir.

Hadis kaynağı göstermemesi, sihhatleri hakkında bilgi vermemesi, kitabın güvenilirliği hakkında yeterli bilgi veremezse de dilinin çok ağır oluşu, eseri yazıldığı dönem için daha faydalı kılmaktadır.

8. Bereketzâde, a.g.e., I, 64, 65, 69, 223, 299, ...

9. Aynı eser, s.123.

۱۱۶ — وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيُّمَا تَوَلَّوْا فَمِنْ وَجْهِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ

مشرق و مغرب (شرقاً و غرباً بتون ارض) اللهدر، هانکی یرده یوزلریکنزی (جانب قبلهیه) چوریرسه کنز وجه الله اوراده در (کرك ملك و تصرف جهتیه و کرك محل عبادت اولوق اعتباریه هیچ بریرک بری برندن فرقی یوقدر، جمله سنک مالک و متصرفی جناب رب عزتدر و هبسی حضرت پروردکار عالمیانه تعبد ایچون عبادتکاهدرد. سز مسجد حرامده اقامه صلاتدن منع اولندیسه کنز هر بر سزک ایچون سجده کاه اولغله هانکی جهنده جانب قبلهیه توجه ایدرسه کنز اوجهدت سزک قبلهیه توجه ایتمکله امر اولندیکنز جهتدر. عابدک حال و شانی مهبوده قارشو بولتقدرد. لکن حق سبحانه و تعالی حضرتلری ناده و جهتدن منز اولوب بو مناجه ذات الوهینه استقبال محال اولدیغندن اتنای صلاتده استقبال ایتملریچون ناسه بر مکان مخصوص تشریع و تعیین بیوردی ده اومکانه استقبالی وجه پاکنه استقبال مناسبنده قلدی. یاخود وجه الله ایله مراد، حضور علمی معناسیجه ذات اللهدر، بو تقدیره کوره قول شریفک مالی: نردهه جانب قبلهیه توجه ایدرسه کنز ذات الله اوراده در. سزک اوراده کی اعمالکنزه مطلع اولوب بوندن طولانی سزی ائابه ایدر دیمک اولور. خلاصه، هانکی مکاندن نمازکنده جانب قبلهیه استقبال و توجه ایدرسه نه الله متوجه سین، چونکه بتون جهات انکدر) الله و اسعدر (بتون تحدید و تقدیرلردن متعذر. بناء علیه هر یردن ذات الوهینه توجه صحیح اولور) علیمدر (نردهه اولسه کنندینه توجه ایدنی بیلور. شو حالده سن نردهه اولورسه نه الله عبادت ایت. نرهیه قورنرسه نه ذات الوهینه توجه ایت، امکانه ایله مقید اوله، زیرا معبودک مقید دکدر).

شیخ محمد عبده مرحوم بومقامده شویهدیور: بو آیت ایله ما قیابنده کی آیت اره سنده وجه مناسبت و اتصال ظاهر در؛ چونکه بو آیت، اهل ادیان سابقه نهک الله تمانی به عبادت انجق هیکل و معبد مخصوصده صحیح اولوب دیکر امکانده صحیح اولدیغنه دائر اعتقادلریک بطلانی ضمناً کوستریور؛ و (اهل ادیان سابقه نهک اعتقادلی و وجه ایله جناب حق عبادت انجق مواقع مخصوصده اوله بیلوب بشقه لرلر؛ عبادت صحیح اوندی بی جهته. مساجد امهده عبادتی تعظیف و ابطال بالکلیه عبادتی تعطیل و ابطال دیمک اولدیغنه منی آیت سابقه ده ذکر اولنان و عید بونکچون ورود ایلمشدر) دیه خاطره کله بیله جک بر توهمی ازاله ایدیور. بناء علیه بو آیت او توهمی نفی ایله نزهه کهم قواعدا اعتقاددن بر قاعده بی تقریر ایلیور که اوده شودر: الله تعالی بی جهات و امکن تحدید و احاطه ایتمز، ذات الوهینه تقرب مواضع مخصوصه ایله دکل و عبادت رب العالمین هی کل و مساجده منحصر دکدر. او وعید، منع مذکوردن ناشی مجرد جناب حق اولان احترامات اخلال و انواع عبادتدن بر نوع اولان عبادت اجتماعیه ابطال ایدلدیکی ایچوندر، او عبادت اجتماعیه که ناس انک ایچون اشرف اماکنده خیر اعمال اوزرینه مجتمع اولورلرده درونلری بی نظهر، اخلاقلری بی تهذیب ایدرلر.

c- Görüşleri:

Bereketzâde İsmail Hakkı Efendi, bu tefsirinde sadece ilk cü'zü ihtiva eden birinci cildi bastırmaya muvaffak olduğu için, biz de O'nun sadece bu ciltteki ayetlerden bazıları hakkındaki görüşlerini zikretmekle yetineceğiz. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki Bereketzâde, eserinde daha çok edebî yönünün kuvvetli olduğunu göstermek veya dönemin genel karakteri olduğu için olsa gerek ki ihtilâflı konularda sadece farklı görüşleri zikrettiği, kısmen kendi fikrini kattığı ve edebî yönü kadar meseleleri derinlemesine incelemeyeceği için çok berrak bir şekilde hangi görüşü savunduğunun belirlenmesi bu tek ciltte anlaşılması oldukça zordur.

وَأْمِنُوا بِمَا أَنْزَلْتُ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ وَلَا تَكُونُوا أَوَّلَ كَافِرِينَ

"Sizin yanınızda bulunanı doğrulayıcı olarak indirmiş bulunduğum (Kur'an)a inanın ve O'nu inkâr edenlerin ilki olmayın"(10), ayetinin izahında şunları ileri sürmüştür:

"Kur'an'ın, Tevrat'ı tasdik edici olması, Kur'an'ın Tevrat'ta vafedildiği vech üzere nâzil olmasıdır veya hikâyelerde, mevâidde, tevhide davette, insanlar arasında adalette, kötülüklerden sakındırmada, Kur'an'ın Tevrat'a uygun bulunması yönüyledir. Zamanların değişmesiyle cüz'î hükümlerin değişmesi bu tasdik ediciliği engellemez"(11).

Bu izahıyla O, muasırlarından daha iyi bir anlayışta olduğunu göstermiştir. Şu hususu belirtmekte yarar vardır: Yüce Rabb'imizin gönderdiği tüm peygamberler ve kitaplar, hedefleri bakımından eşittirler. Hepsi insanları tevhide çağırmış, onlara iyilikler yapmayı emretmiş, kötülüklerden sakınıp diğerlerini de sakındırmayı onlardan istemiştir. Elbette Kur'an'ın da önceki kitapları tasdik edici olması, onlarda kapalı olan yerleri açıklaması, şartlar değiştiği ve insanlar geliştiği için daha geniş ve mükemmel esaslar getirmesi gayet normaldir. Çünkü bizim Peygamberimiz de önceki peygamberlerin devamıdır,sonradan çıkma-türedi biri değildir.

10. Bakara(2),41.

11. Bereketzâde, 11.

Bu gerçeği, kitabımız şu ayetle ifade etmektedir:

قُلْ مَا كُنْتُ بِدِينِكُمْ مِّنْ رَّسُولٍ

"De ki, ben türedi bir peygamber değilim"(12).

Bu konuda Prof. Dr. Süleyman Ateş şunları söylemektedir:"Bu ayette bildirildiği üzere Hz. Muhammed(SAV), hiç olmayan bir din kurmak için değil,daha önceki Peygamberlerin misyonunu tamamlamak, bazı noktalarda hedefinden saptırılmış olan hak dini, gönüllere daha iyi yerleştirmek için gönderilmiştir. Bundan dolayı O'na inen Kur'an vahyi, kendinden önceki kitapları yalanlayıcı, ortadan kaldıracı değil; doğrulayıcı ve kollayıp güçlendirici olarak indirilmiştir. Misyonlar aynı olduğundan, önceki peygamberlerin tevhîd mücadeleleri, kavimleriyle olan ilişkileri ibret için anlatılmış ve o kitapların içeriği bazı katmalardan soyutlanarak fasîh bir Arapça ile Hz. Muhammed(SAV)'e vahyedilmiştir(13).

Kur'an'ın, kendinden önceki kitapları tasdik edici olduğunu yüce Rabbimiz çeşitli ayetlerde bize şu şekilde bildirmektedir:

وَأَنزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ الْحَقَّ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ وَمُهَيِّئًا عَلَيْهِ

"Sana da, kendinden önceki Kitab'ı doğrulayıcı ve O'nu kollayıp koruyucu olarak bu Kitab'ı gerçeğe indirdik..."(14).

Özellikle bu ayette dikkate değer nokta, Kur'an'ın Tevrat'ı doğrulamasının yanında, O'nu aynı zamanda koruyucu olmasıdır.

وَأَنبَأْنَا الْإِنجِيلَ فِيهِ هُدًى وَنُورٌ وَمُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرَةِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةً لِّلْمُتَّقِينَ

"...Ve O(İsâ)'na, içinde yol gösterme ve nûr bulunan, önündeki Tevrat'ı doğrulayan, korunanlar için yol gösterici ve öğüt olan İncil'i verdik"(15). Bu ayet de İncil'in, açıkça Tevrat'ı desteklediğini göstermektedir.

Kaynakları ve çağrıları aynı olan İlahî dinlerin birbirlerine uygun olma zorunluluklarının bir takım delilleri de şu ayetlerdir:

لَا تَبْدِيلَ لِكَلِمَاتِنَا

"...Allah(CC)'ın kelimeleri değişmez..."(16).

12. Ahkâf(46),9.

13. Ateş, a.g.e., I, 152.

14. Mâide(5), 48.

15. Mâide(5), 46.

16. Yûnus(10), 64.

وَلَا يُبَدِّلُ كَلِمَاتِ اللَّهِ

"...Allah(CC)'ın kelimelerini değiştirebilecek kimse yoktur"(17),

وَلَنْ تَجِدَ لِسَانَ اللَّهِ بِدِيلًا

"...Allah(CC)'ın yasasında bir değişme bulamazsın"(18). Bu ve benzeri ayetler, Allah(CC)'ın kelimelerinde ve yasasında değişiklik olmadığını açıkça ifade ederken nihayet;

مَا يَبْدُلُ الْقَوْلَ لَدُنِّي وَمَا أَنَا بِظَلَامٍ الْعَبِيدِ

"Benim katımda söz değişmez"(19) kavli de konumuzun yeterince izah edicisi durumunda olduğunu sanmaktayız.

Bu konuda Reşid Rıza da şu ifadeleri tefsirinde zikretmektedir:

"Ey İsrâil oğulları, siz Kur'an'a bakıp ta O'nun, sizin yanınızda bulunan kitabın esaslarını, peygamberlerin vaid ve ahidlerini doğruladığını gördüğünüzde O'nu indiren Rûh'un, O'ndan önceki kitapları indirenin aynı olduğunu; Mûsa ve öteki peygamberlerin davet ettiği esaslara çağırın bu peygamberlerin amacının, sapık teviller ve taklid cehâletiyle yozlaştırılmış olan hak dini, sâfiyetine kavuşturmak ve gönüllere yerleştirmek, halkı doğru yola iletmek olduğunu anlarsınız"(20).

فَتُوبُوا إِلَىٰ بَارِئِكُمْ فَاقْتُلُوا أَنفُسَكُمْ

"Rabbimize tevbe edin de nefsinizi öldürün..."(21) ayetinin izahını yaparken, ayetteki manayı direkt olarak almış ve maksadın bizzat İsrâil oğulları hakkında gerçekleştiğini benimsemiştir(22).

Çeşitli tefsir kitaplarında bu konuyla ilgili olarak değişik görüşler ileri sürülmüş, ancak en doğru olanın hangisi olduğu, uzun araştırmalar ve pekçok mukayeseler gerektiren bir konudur. Bu gibi tarihî olaylarla ilgili bilgi verirken delil göstermeden meseleyi birden kesip atmak doğru olmasa gerektir.

17. En'âm(6),34.

18. Ahzâb(33),62;Fâtır(35),43.

19. Kâf(50),29.

20. Muhammed Reşid Rıza,Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Hakîm(el-Menâr), Beyrut,t.y.,I,291.

21. Bakara(2),54.

22. Bereketzâde,a.g.e.,I,228.

Bereketzâde İsmail Hakkı Efendi, hurafelere karşı çıkan bir yapıda olduğu için, yaşadığı dönemdeki bazı asılsız inançları reddederek Bakara Sûresi'nin şu ayetini şöylece izah etmiştir:

أَوْ كَسِبَ مِنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَّرَعْدٌ وَّيَبْرِقُ يُجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ

"Ya da (onlar), gökten boşalan, içinde karanlıklar, gök gürlemesi ve şimşek(ler) bulunan bir yağmur(a tutulmuş) gibi(dirler). Yıldırımlardan ölüm korkusuyla parmaklarını kulaklarına tıkırlar; oysa Allah(CC), inkârcıları tamamen kuşatmıştır"(23).

"Ra'd, melek sesi; Berk de bulutları süren kamçı imiş. Melek maddî bir cisim oluyor, bulut da bir akılsız eşek gibi dik dik bağırarak ve kamçılanarak dövülmeden yürümüyor. Bu nasıl şey? Arap, Ra'd ve Berk'ten böyle şey çıkarmaz... Sahîh delil olmadıkça, sözleri asıl manasından başka manaya yormak olmaz. Yahudilerin ağzından duyulan bu gibi hikâyeleri tefsirlere doldurmuşlar. Bunları vahiy ile karıştırmışlar. Bazıları gökten dökülen yağmur deyimine de bakarak yağmurun aşağıdan kalkan buhardan meydana geldiğine inanmazlar. Ayet, yağmurun yağışından bahseder, meydana gelmesinden değil. Aralarında bir tenakuz yoktur. Ey okuyucu, sen yağmursuz şimşeğe benzeyen bu gibi sözlere sakın iltifat etme. Şimşek, gök gürlemesi ve yıldırım nasıl meydana gelir, bunlar Kur'an bahislerinden değildir. Bunlar tabiî ilimler bahislerindedir. Bunlar ancak tahsille öğrenilir. Bu gibi bahisler, vahye tevakkuf etmez..."

Hurûf-u Mukatta'a ve Kur'an'da nesih meseleleriyle ilgili görüşlerini "Genel Görüşlerin Değerlendirilmesi" bölümünde ifadeye çalışacağımız Bereketzâde'nin bütün görüşlerini bu birinci cüze ait tek ciltlik eserinden öğrenmemiz imkânsızdı. Bu nedenle tesbit edebildiğimiz ölçülerde O, zamanının büyük âlimi olan Muhammed Abduh'tan istifade etmiş, görüşlerinden oldukça sık bir şekilde faydalanmıştır. O'ndan büyük ölçüde etkilendiği, fakat açıkça bunu belirtmediği anlaşılmaktadır.

Görüşlerine başvurduğu Fahreddîn er-Râzî, Kâdî Beydâvî ve Şeyhzâde gibi müfessirleri de hangi noktalarda desteklediğini, hangi noktalarda benimsemediğini açıkça belirtmemiştir. Belki de bu müfessirleri aynen benimsemiş, onların fikirlerine kendisi de katkı olarak ilgili görüşleri zikretmiştir.

Bu incelememizde, Bereketzâde'nin, Envâr-ı Kur'an adlı tefsirinde kendine ait görüşleri açık olmamakta, sadece nakilci bir yapıda rivayetçi üslûba daha yakın olduğu kolayca anlaşılabilir.

GAZİ AHMED MUHTAR PAŞA

a- Hayatı:

Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 1839'da Bursa'da doğdu. Babası Hacı Halîl Ethem Efendi'dir. 1845 yılında babası vefat ettiğinden, kendisini amcası Hacı İbrahim Ethem Efendi yetiştirdi. On iki yaşında Bursa Askerî İdadî'sine(orta dereceli askerî okula) girdi. Ardından beş yıl sonra 1856 yılında Harbiye Okulu'na girdi.

1860 yılında dört senelik öğrenimini bitirerek mülâzım(teğmen) oldu. Bir yıl da Erkân-ı Harbiye(Kurmay Okulu)'de okudu ve 1861'de Erkân-ı Harbiye Yüzbaşılığı ile sınıf birincisi olarak şehâdetnâme(diploma) aldı. Hersek ve Karadağ'da savaşan Osmanlı Kumandanı Ömer Lütfü Paşa'nın emrine gönderildi ve ilk başarısını Karadağ'da gösterdi. Bu savaşta yaralandı ve Mecidî nişanı(Abdülhamid döneminde 1840'da basılmış 20 kuruş değerinde para) aldı.1863 yılında askeriye ile ilgili bazı derslerin hocalığına tayin edildi ve 1864'te binbaşı oldu(24). Bu göreviyle Güneydoğu Anadolu'da Kozan Dağı ıslahıyla görevli kuvvetlerin kurmaylığına getirildi.

1870 yılına kadar çok çeşitli askerî görevlerde bulunan Gazi Ahmed Muhtar Paşa, bu tarihte Mirliva(tuğgeneral)lığa yükseldi. 1871'de Yemen Vâililiğine gönderildi ve burada 1873'e kadar kaldı. 1876'da Bosna-Hersek'teki isyanları bastırdı. Ardından Girit Vali ve kumandanlığına atandı. 21 Haziran 1877'de Ruslara karşı Delibaşa (veya Halyas) savaşında önemli bir zafer kazandı; peşinden Horum zaferini kazandı. 25 Ağustos 1877'de Gedikler (veya Kızıltepe) savaşını kazandı. Bu başarılarından dolayı II. Abdülhâmid kendisine Gazi ünvanını verdi(25).

24. M.Câvid Baysun, Gazi Ahmed Muhtar Paşa Md., İsl. Ans., İst., 1979, VIII, 516-517.

25. Meydan Larousse, İst., 1973, I, 177.

Özellikle doğudaki başarıları sayesinde çok ünlü olan Gazi Ahmed Muhtar Paşa 1878'de Erkân-ı Harbiye Reisi (Genel Kurmay Başkanı) oldu. 1880'de Yüksek Askerî Teftiş Komisyonu Başkanvekilliğine atandı. 1892'de Mısır'a gönderildi.

II. Meşrutiyetin ilânından sonra İstanbul'a geldi ve emekli oldu. 1909 yılında Hareket ordusunun İstanbul'a gelişinde onlarla birlikte faal bazı rollerde bulundu. II. Abdülhamid'den sonra Sultan Mehmed Reşad'a saltanatı haber veren heyette bulundu.

1911 yılında Ayân (Senato) Meclisi Başkanlığına getirildi ve 22 Temmuz 1912'de Sadrazam (Başbakan)'lığa tayin edildi. 22 Ekim 1912'de bu görevinden ayrıldı. Ölümüne kadarki birkaç senede Ayân Meclisi üyeliğine devam etti ve 21 Ocak 1918 yılında İstanbul'da vefat etti (26).

b- Eserleri:

- 1- el-Basîta Risâlesi (Güneş saati kitapçığı) (1866),
- 2- Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sânisî (Hayat mecrâmın 2. cildi) (1877),
- 3- Riyâzü'l-Muhtâr, Mir'âtü'l-Mîkat ve'l-Edvâr (Muhtarın bahçeleri, Yerler ve devirlerin aynası), Bulak, (1886),
- 4- Riyâzü'l-Muhtâr'ın Zeyli (Eki), Bulak, (1887),
- 5- İslâhü't-Takvîm (Takvimin ıslâhı), Mısır, (1890),
- 6- Takvîmü's-Sinîn (Yılların takvimi), t.y.,
- 7- Takvim-i Sâl (Yılın takvimi), İst., 1910,
- 8- Anadolu'da Rus Muharebesi, İst., 1910,
- 9- Bir Arıza, İst., 1910,
- 10- Serâirü'l-Kur'an (Kur'an'ın sırları), İst., 1918,
- 11- Mecmûâtü'l-İşkâl.... (27).

Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın bunlardan başka da özellikle astronomiyle ilgili eserleri de vardır.

26. İbnü'l-Emîn Mahmûd Kemâl İnâl, Son Sadrazamlar, İst., 1982, IV, 1828.

27. Meydan Larousse, I, 177; İsl. Ans., a.g.md., VIII, 531; İbnü'l-Emîn, a.g.e., IV, 1829.

Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın "Serâirü'l-Kur'an" adlı tefsiri, 1336/1918 yılında İstanbul'da Evkaf-ı İslâmiyye matbaasında Osmanlıca olarak basılmıştır. Eserin esas tefsir kısmı 77 sayfadır ve toplam 92 ayeti ihtiva etmektedir. Üç sayfalık bir fihrist, yanlış doğru cetveli ve birkaç sayfalık astronomiyle ilgili resim de eserin sonuna eklenmiştir; baş tarafında 29 sayfalık bir mukaddime de vardır. Bu mukaddime, eserin aynı zamanda birinci bölümünü meydana getirmiştir. Bu bölümde şu konulara değinmiştir:

1: Gök cisimlerinin oluşum nazariyeleri. Burada Dekart, Belü, Kant, Lâplâs ve Fay nazariyelerinin bir özetini vermiştir.

2: Hayat sebeplerinden Zevc-i Behîc ve (Zevc-i Kerîm) konusu. Bu konuyla ilgili olarak;

Zariyat-49, Hacc-5, Secde-9, Şuara-7, Kâf-7, Ra'd-9 ve Lokmân Sûresi'nin 10. ayetlerini zikretmiştir(28).

3: Yer ile göğün ilk halleri. Bu konuyla ilgili olarak Enbiyâ-30 ile Fussilet Sûresi'nin 11. ayetinden söz etmiştir(29).

4: Oluşumda elektrik maddesinin görevleri. Burada da Nûr sûresinin 35. ayetini işlemiştir(30).

5: Oluşum nazariyelerinin beşincisi. O'na göre bu nazariyye harekettir. Bu fikrinin delili olarak; A'raf-54, Zümer-5, Fâtır-14, Yâsîn-39, Enbiyâ-33, Yâsîn-40, Neml-88 ve Ra'd Sûresi'nin 2. ayetlerini ileri sürmüştür(31).

6: Gök ve gökler nedir? meselesi(32).

7: Güneş manzumesinin kaç devrede meydana geldiği meselesi. Bu meseleyle ilgili olarak gördüğü şu ayetleri eserine almıştır: Fussilet-9,10,12, Hûd-7, Rahmân-14, Enbiyâ-30, A'lâ-4, Hadîd-25, Nâziât-29,32, Yâsîn-39, Rahman-5, Yûnus-5, İsrâ-12 ve Kehf Sûresi'nin 25. ayetleri(33).

28. Gazi Ah.Muhtar Paşa, Serâirü'l-Kur'an, s.28-32.

29. Aynı eser, s.32-33.

30. Aynı yer, s.34.

31. Aynı yer, s.36-39.

32. Aynı yer, s.39.

33. Aynı yer, s.40-47.

سوره طلاق ۱۲ (اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ .. الخ) اويله الله كه
بدي سياره بي وارضك مئاني ياراتدي .

فصل ثانی ارضك صوك كوني

سوره رحمن — ۲۶ و ۲۷ (كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ وَيَبْقَىٰ وَجْهَ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ .. الخ)

سوره رحمن
۲۶ . ۲۷

سوره قصص ۸۸ (كُلُّ شَيْءٍ عِنَّا إِلَّا وَجْهَهُ .. الخ) بوآيات جليله احكامه نجه ارض

سوره قصص
۸۸

واوستنده اولان اشخاص وهرشي فاني ، الا ذات الله ياخود حمايه الله باقيدر . جزيره العربده
كزيرين سياحين - برينه كوره - برقيه شيوخك وجهه كبرده كزرز [حتى نالنجيه سياح
فلانك وجهه يعني حمايه سنده در] ديرلر كه اورالرده وجهك بر معناسي ده حمايه ديمكدر .
وجهك معنای مبنی شوآيتدن دها اني نمايان اولور .

سوره بقره — ۱۱۵ (وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُولُوا فَجْهَ اللَّهِ) شرق و غرب (هر بر) الله كدر
نه طرفه دونه كز وجه الهمي اوراده در (مواجه ده سكز) اشته وجهك معناسي بوندن حل ايديكز
حيات دائمه قالان آنجق اودر .

سوره بقره
۱۱۵

ارض يشادججه اوستنده طاشيديني انيا حتمده بوفانك اوله كلديكي كبي دوامی طبيعي ايسه ده
نوبت فنا بتون بتون ارضك كندينه كلدكده . وجوداتك كافه سي بردن خلك هلا كه سريه جكي بدهي
واوكونكده يوم قيامت ديوطايد بغمز كون اولمق لازمه كاه جكي امر جايدر . اشته اوكونك نصل بركون
اوله جفني مراق ايمه مك منسي ؟ او ايايده ابتدا اوروي فلكيونك فرضياني نظر دفته آله . شو قدر كه
آندن اول بر ماده نك تحظر ايدلسي لازمدر . اوده شو كه ارض كندى محر كي اوستنده - دوزر قم -
بر نايه ده اونوز كيلو متره كندىكي وشس ده بكرمي كيلومتره سرعته مع الارض بتون سياراتي
هر كول برجه طوغري سوروكلديكي جهته شوچيته حر كندن طولاني ارضك سرعت سيري
طوب اغزندن چيقسان كاه نك سرعندن همان قرق اللى كره دها زياده اوله جفني يعني كاه بيك
متره كيدنجيه قدر ارض قرق اللى بيك متره كيد . جكي خاطر دن چيقارلسون .

ايكي جسم متحرك يكديكر يه چارپشه مصادمه نك شدني مصادم لك حجم و كثافت و سرعت
سيرلر يه مناسبدر . مثلا سرعت متحصه سي بر نايه ده اونوز كيلو متره اولان ارضك بر او قدر
سرعته آكا فاز شو كلان بلكه دها بيوك بر جسم ايه مصادمه سي تصور اولنسون :

اولا مدھش برصدای هولتاك ايشيدلك (يَوْمَ يَنْفُخُ فِي الصُّورِ) (فَإِذَا نُفِرَ فِي النَّاقُورِ)

8: Yedi gezegen meselesi ile ilgili olarak da Nûh-15, Mülk-3, Mü'minûn-17 ve Nebe' Sûresi'nin 12. ayetlerini açıklayıcı olarak ifade etmiştir(34).

48. sayfadan itibaren eserin ikinci bölümü başlamıştır. Burada yerin son günüyle ilgili olarak şu üç ayeti zikretmiştir:Rahmân-26, Kasas-88 ve Bakara-115(35).

Daha sonra iki veya daha çok gök cisminin müsâdeme(çarpışma) larını anlatırken de Kur'an-ı Kerim'den 34 ayeti, meseleyle alakalarına göre ele almış(36), peşinden Kıyamet'in ne zaman kopacağıyla ilgili olarak; Hacc-7, A'raf-186, Necm-57, Nâziât-42, Nûh-77, Zuhruf-85, Kıyamet-6, Duhân-72 ve Şûrâ Sûresi'nin 5. ayetlerini zikrederek meseleyi izah etmiştir(37).

72. sayfadan itibaren üçüncü bölüme başlamış ve bu bölümde, öldükten sonra diriltilemeyle ilgili meseleye değinmiştir.Burada da Enbiyâ-104, İnfîtâr-2, Burûc-13, Rûm-27 ve Yûnus 34. ayetleri delîl olarak göstermiştir(38). Ardından bir sonuç bölümüyle eserini bitirmiştir.

Eserinin 34-35. sayfalarında, Nûr Sûresi'nin 35. ayetini ele alarak bu ayetin, aslında elektriğe işaret ettiğini ifade etmiştir. O'na göre bu ayetteki Hücre-i Çırağ ve Kandil hepsi rumuzdur. Kur'an'ın tahrife uğramamış olması, her çağda yeni şeylerin bulunabilmesine imkân sağlıyor. Meselâ; O'na göre Radyum bunlardandır. "Nûr ayetinin elektriğe işaret ettiğini belirttikten sonra buna gök gürlemesi, şimşek çakması ve yıldırım düşmesini delîl olarak getirmiştir.

Yaşadığı zaman ve imkânlara rağmen gayet müsbet bir şekilde düşündüğüne inandığımız Muhtar Paşa eserin son bölümünde de özetle şunları belirtmiştir:

34. Gazi Ah.Muhtar Paşa, a.g.e., s.47.

35. Aynı yer, s.48.

36. Aynı yer, s.52-69.

37. Aynı yer, s.70-72.

38. Aynı yer, s.72-74.

"O'na göre müteşâbih ayetler, muhkem olanların zıddına olarak, manaları, diğer ayetlere kıyas ve nazarla anlaşılabilir olan ayetlerdir. Nûr Sûresi'nin 35. ayetini örnek vererek bu tür ayetlerin, ancak aklî ilimlerin yardımıyla bilinebileceğini, aksi halde dinleyicisine bir fayda vermeyeceğini belirtmiş, ardından da Âl-i İmrân Sûresi'nin 7. ayetindeki "

kavli zikrederek, ilimde rusûh sahibi olanların, müteşâbih ayetler hakkında, diğer ilimlerin de yardımıyla manalar çıkarabileceğini açıkça ifade etmektedir"(39).

Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın ilginç yönlerinin biri bu müteşâbih ayetlere bakış açısı, diğeri de; şartlar değiştikçe, modern ilmin inkişafı ve ilim adamlarının da yardımıyla Kur'an'ın çok daha iyi anlaşılabilirliğine işaret etmiş olmasıdır.

c- Metodu ve Görüşleri:

Çalışmasında önce, konu başlığını vermiş, konuyla ilgili ön bilgi verdikten sonra işleyeceği ayetlerin metnini parantez içinde ve harekeli olarak yazarak ayetin meâllerini vermiştir. Daha sonra ileri sürdüğü görüşü detaylı bir şekilde anlatmıştır. Ele aldığı, görüşüne delîl olarak getirdiği ayetlerin sûre adını ve ayet numaralarını yan tarafta vermiş, konular arasındaki irtibatı gayet güzelce ifade etmiştir.

Gazi Ahmad Muhtar Paşa, bu çalışmasıyla ilmî tefsir akımına hizmette bulunmuştur. O'nun bu tefsir anlayışını yansıtan birkaç örnek vererek tefsir metodunu da örneklemek istiyoruz.

Güneş sisteminin kaç devrede meydana geldiğini açıkladığını ileri sürdüğü ayetleri şu şekilde izah etmiştir:

قُلْ أَشْكُرُونَ بِالَّذِي خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ وَتَجْعَلُونَ لَهُ آتِنَادًا ذَلِكَ رَبُّ الْعَالَمِينَ

"De ki, arzı iki günde yaratanı siz mi inkâr ediyorsunuz...?"(40).

فَقَضَيْنَ سَبْعَ سَمَوَاتٍ فِي يَوْمَيْنِ وَأَوْحَىٰ فِي كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرًا

"Böylece iki günde 7 gök olarak tamamlayıp her göğe görevini vahyetti"(41).

39. Gazi Ah.Muhtar Paşa, a.g.e., s.75.

40. Fussilet(41), 9.

41. Fussilet(41), 12.

وَجَعَلَ فِيهَا رِوَاسٍ مِّنْ فَوْقِهَا وَبَارَكَ فِيهَا وَقَدَّرْنَا فِيهَا فُوقَهَا فِي رُبْعَةِ أَيَّامٍ

"Ona üstünden ağır baskılar(sağlam dağlar) yaptı. Onda bereketler yarattı ve onda -arayıp soranlar için- gıdalarını tam dört günde takdir etti(düzene koydu)"(42).

وَمَوَدَّىٰ خَلْقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ لِيَبْلُوكَ بِكُمْ أَن كُنْتُمْ عَمَلًا

"Hanginizin daha güzel iş yaptığınızı denesin diye gökleri ve yeri altı günde yaratan O'dur. (Bunları yaratırken) Arş'ı su üzerindeydi"(43).

"Arap lisanında " يوم " ; vakit, müddet, devre anlamındadır. Bunlarla beraber, Dünyâ yaratılmadan önce bu günkü bir gece ve gündüzden ibaret olan şu bildiğimiz "gün" de henüz yoktu. Binâenaleyh birinci ayet, yerin iki devrede yaratıldığını gösteriyor. Bu devrelerin şekil ve müddetlerinin ne olacağı konusuna gelince, onun birincisi arz, Güneş ve seyyarelerin hep bir yerde, büyük bir bulut katlesi halinde, birbirine karışmış bir şekilde buldukları zaman olması zannolunur. Bunun başlangıcı, iki gök cisminin (birbirlerine) çarplariyle ömürlerine son çekilmesiyle(verilmesiyle), bulutların toz, duman olarak meydana gelmesi ânı ve nihâyeti dâhi ikinci devrenin başlangıcı olacağından ve bu ise; "

ayetiyle;

أَوَلَمْ يَرَأُوا أَنَّا فَجَعَلْنَا مَاءً

"İnkâr edenler görmediler mi ki, göklerle yer bitişik idi, biz onları ayırdık"(44),

فَجَعَلْنَا سَمَٰوَاتٍ وَآرَافًا وَبَارَكْنَا فِيهَا وَأَنزَلْنَا فِيهَا مَاءً فَسَاءَ لَهَا وَلَدَارِضٍ نَّبَاتًا طَوَاعًا أَوْ كَرَاهًا

"Sonra duman halinde bulunan göğe yöneldi, ona ve arza; isteyerek veya istemeyerek (varlığa) gelin"(45), ayetleri medlûlünce adı geçen bulutların, bir Kuvve-i Fe'âle eseri olarak arz, Güneş ve seyyâreleri teşkil edecek kütlelere parçalanacağı zaman olması icab eder...."(46).

42. Fussilet(41),10.

43. Hûd(11),7.

44. Enbiyâ(21),30.

45. Fussilet(41),11.

46. Muhtar Paşa, a.g.e., s.40-41.

وَتَرَى الْجِبَالَ تَحْسَبُهَا جَامِدًا وَهِيَ تَمْرٌ مِّنَ النَّخْلِ

"Dağları görürsün de onları (yerlerinde) donmuş sanırsın, oysa onlar, bulutun yürümesi gibi yürümektedirler"(47), ayeti için de; "Dağları görüp duruyor zan edersin. O(nlar), bulutlar gibi gidiyor. Çünkü, ARZ gidiyor"(48) diye tefsir getirmiştir.

خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ ۝ وَخَلَقَ الْجَانَّ مِنْ مَّارِجٍ مِّنْ نَّارٍ

"İnsanı ateşte pişmiş gibi kuru çamurdan yarattı. Cinni de hâlis ateşten yarattı"(49), ayetine de şöyle değinmiştir:

"İnsanı küp veya desti gibi çamurdan yarattı ve cinleri ateş aleviden yarattı. Bu mesele pek şâyân-î dikkattir. Şöyle ki: Arz, kabuk bağlayıp toprakla örtüldükten sonra bizleri yarattığı gözler önünde olduğuna nazaran, geçmiş dönemlerden ateşi, mâyî kütlesi halindeyken cinleri yarattığı ve (onlara) hayat verdiği hatıra gelmez şey midir?"(50).

Bunlardan sonra Kamer Sûresi(54)'nin ilk ayetine de, alışlagelen ve yaygın olarak bilinen mananın dışında şöylece meal vermiştir:

إِنزِيلَ السَّاعَةِ وَأَنْشَقَّ الْقَمَرُ

"Kıyâmet yaklaşınca ay yarıılır". Bu manadan anlaşıldığına göre buradaki ay yarılması meselesini gösteren iki mâzî fiili de muzârî (gelecekle ilgili) manasında kullanmış ve bu olayı Kıyâmet alâmeti saymıştır(51).

Tefsir metodunu ve bir takım görüşlerini ifade etmeye gayret ettiğimiz Gazi Ahmed Muhtar Paşa, tesbit edebildiğimiz ölçüde, yaşadığı döneme ve sahip olduğu imkânlarla göre oldukça ileri seviyede bir düşünceye sahipti. O, dînî bilgisiyle astronomi bilgisini birleştirerek İslâm'a hizmet etmek istemiş ve Kur'an-ı Kerim'in müsbet ilimlerle çatışmadığını, aksine onları destekler mahiyette olduğunu ispatlamaya çalışmıştır.

47. Neml(27),88.

48. Muhtar Paşa, a.g.e., s.39.

49. Rahmân(55),14-15.

50. Muhtar Paşa, a.g.e., s.41.

51. Aynı yer, s.72.

Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın, dikkatleri çeken en güzel yönü, tutucu bir zihniyete sahip olmamasıdır. O'nun bu özelliğini Nûr Sûresinin 35. ayetini izah ettikten sonra, ayetin elektriğe işaret ettiğini belirtip meseleyi derinlemesine incelediği halde, hükmünü orada kesip atmamasında görmekteyiz. Çünkü izahının devamında çağlar geçtikçe, yeni yeni keşifler yapıldıkça, yani ilmî gelişmeler meydana geldikçe, ayetin elektriğe işaret ettiği şeklindeki görüşünün de icabında geçersiz olabileceğini(52) açıkça belirtmiştir.

Al-i İmrân Sûresi'nin 7. ayetindeki " **وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ** " ifadesinin muhatabı olan, "ilimde ilerlemiş bilginlerin" de müteşâbih ayetler konusunda te'vil yapabileceklerini söylemesi de ayrı bir cesaret olarak nitelendirilmektedir. Çünkü asırlardan beri bu tür ayetlerin manalarını Allah(CC)'tan başkalarının asla bilemeyeceği ağırlıkla benimsenen görüş olarak görülmüştür. Anlaşılacak için gelen yüce Kur'an'da böyle manası kesinlikle bilinemeyen ayetlerin bulunduğu görüşünün yeniden tahlil edilmesinde büyük yarar vardır, düşüncesindeyiz. Âdetâ bu düşüncenin bir savunucusu da Gazi Ahmed Muhtar Paşa olmuştur ki müteşâbih ayetler hakkındaki düşüncelerinden biz bunu anladık. Gerçeği Allah(CC) bilir.

52. Muhtar Paşa, a.g.e., s.75.

ŞEYHÜ'L-İSLAM
MUSA KAZIM EFENDİ

a- Hayatı:

1858 yılında Erzurum'a bağlı Tortum kazasında doğdu. Babası İbrâhim Efendi'dir. İlk tahsiline memleketinde başladı. Çocukluğunda Balıkesir'e yerleşen biraderinin yanına gitti. Orada akaid şerhine kadar Selâhaddin Ali eş-Şuûrî'den ders aldı. Ayrıca Lütfi Efendi adında bir hocadan diğer dînî ilimleri öğrendi. Tortum'dayken Nakşibendî şeyhi Mehmed Efendi'ye intisâb etmişti. Daha sonra İstanbul'a gitti(53).

İstanbul'da Kazasker Eşref Efendi ve Hoca Şâkir Efendi'nin derslerini tâkip etti. 1888 yılında tahsilini bitirerek icâzet al- Aynı yıl Ruûs imtihanını kazandı ve Fâtih Camii'nde hocalığa başladı. Şubat 1891'de 95 kuruşluk ders-iâmlık maaşına nâil oldu(54).

1895 yılında İstanbul ruûsuna nâil oldu. 1900'da İstanbul Hukuk Mektebi'nde mecelle hocalığına atandı. 1908 yılına kadar bu görevine devam etti. Bu yıllarda Mehmed Cemâleddin Nûrî'nin "Vahdet-i Vücûd" adlı risâlesiyle Bedrettin Simâvî'nin "Vâridât" adlı eserini tercüme etti.

Daha sonra Galatasaray Mekteb-i Sultânî'si(lisesi) "Akâid" hocalığına atandı. Aynı zamanda Dârü'l-Fünûn ve Dârü'l-Muallimîn (Yüksek Öğretmen Okulu)'de de dersler verdi. Mayıs 1907'de Tedkîk i-Müellefât(Eserleri İnceleme) Meclisi Başkâtipliğine getirildi.

53. Türk ve Dünyâ Ünl.Ans., İst., 1983, VIII, 4085; Bilmen, a.g.e. II, 774; İlmîye Salnâmesi. İst..1334/1915.s.626-627; İsmail Kara, Türkiye'de İslâmcılık Düş., İst., 1987, I, 47; Abdülkâdir Altunsu, Osmanlı Şeyhü'l-İslâmları, Ankara, 1972, s.233.

54. Kur'an-ı Kerim Ans., İst., 1988, II, 194; Sadık Albayrak, Son Devir Osm.Ulemâsı, İst., 1981, IV, 157.

Başkâtiplik görevine 1908 yılına kadar devam etti. Bir süre sonra da aynı meclisin üyesi oldu.

II.Meşrutiyet'in ilânından sonra Maarif Nezareti(Millî Eğitim Bakanlığı)'nde kurulan Meclîs-i Kebîr-i İlmî(Büyük Bilim Kurulu) üyeliğine getirildi. Aynı dönemde Âyân heyetinin kuruluşu esnasında Âyân Meclisi üyeliğine atandı(55).

İttihâd ve Terakki'nin ilim heyetinde olduğu için Sadrazam (Başbakan) İsmail Hakkı Paşa kabinesinde 1910 yılında Şeyhü'l-İslâm oldu. 1911'de bu görevden ayrıldı. Bu dönemde bir ara Sadrazam vekilliği yaptı. Aynı yıl yeniden Şeyhü'l-İslâm oldu, ancak üç ay sonra tekrar ayrıldı.

1909'da ilmî yeterliliğinden dolayı kendisine, Halep Kadılığı verildi. Hakkındaki masonluk ve farmasonluk iddialarını 1911'de verdiği bir beyanatla reddetti(56). Bu beyannamesinde, kendinin ilimle uğraştığını, Nakşî tarikatına mensup olduğunu ve İslâm'a hizmet ettiğini ifade etmiştir(57).

Çeşitli liyâkatlara sahip olan Mûsa Kâzım, Âyân Meclisi üyeliğiyle Medresetü'l-Kudât(Kadı yetiştiren okul) ve Medresetü'l-Vâizin hocalıklarında bulunurken 1916 yılında üçüncü defa Şeyhü'l-İslâmlığa getirildi. Medresetü'l-Kudât hocalığı altı yıl, Süleymâniye Medresesi hocalığı ise iki yıl sürdü. 1917'de Şeyhü'l-İslâmlıktan yeniden ayrıldı. Fakat aynı yıl tekrar bu göreve döndü. Mûsa Kâzım, bu görevine ilâveten Evkaf Nezareti(Vakıflar Bakanlığı)' görevinde de bulundu(58).

1918 yılında Şeyhü'l-İslâmlık görevinden son kez ayrıldı.Bu görevinden ayrıldığı her dönemde çeşitli medreselerde dersler okuttu. Mondros Mütarekesi'nden sonra Dâmâd Ferit Paşa'nın emriyle tutuklanan İttihâd ve Terakki Cemiyeti ileri gelenleriyle birlikte mahkeme edildi. Kürek cezasına çarptırıldı. İngilizlerin isteğiyle Edirne'ye sürgün edildi ve burada 1920'de vefat etti(59).

55. Kara, a.g.e., I, 47; Albayrak, a.g.e., s.157.

56. Kara, a.g.e., I, 47; Altunsu, a.g.e., s.233.

57. Kara, a.g.e., I, 47.

58. Altunsu, a.g.e., s.233.

59. Kara, a.y., s.47; Bilmen, a.g.e., II, 774; Altunsu, a.y., s.233.

b- Eserleri:

- 1- İslâm'da Usûl-i Meşveret ve Hürriyet(1918),
- 2- İslâm'da Cihâd(1918),
- 3- Sûre-i İhlâs ve 'Alak Tefsiri(1918),
- 4- Safvetü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an(1919),
- 5- Dînî- İctimâî makalelerini ihtiva eden Külliyyat'ı(1920),
- 6- Fıkıh Usûlü(t.y.),
- 7- Vâridât Tercümesi(t.y.),
- 8- Vahdet-i Vücûd risalesi tercümesi(t.y.),
- 9- Redd-i Ebâtıl(t.y.),
- 10- İbn Rüşd'ün "Cevîbe"siyle İ.Gazalî'nin "Tehâfütü'l Felâsife"sinin tercümeleri(t.y.),
- 11- Akdü'l-Hakâyık(t.y.),
- 12- Hüccetü'l-İslâm(t.y.) ve
- 13- Sırât-ı Müstakîm ve İslâm gibi dergilerde yayınlanan çeşitli makaleleri(60).

Şeyhü'l-İslâm Mûsa Kâzım Efendi'nin yazdığı, ancak yarım kalan "Safvetü'l-Beyân" adlı tefsirin Fâtihâ Sûresi'yle Bakara Sûresi'nin ilk 76 ayetini tefsir eden kısmı, bir cilt halinde 1335/1919 yılında İstanbul'da, Matbaa-yı Âmire'de, 408 sayfa olarak basılmıştır. Eser Osmanlıca'dır ve Kur'an metinlerini de ihtiva etmektedir.

c- Metodu:

M.Kâzım Efendi, bu eserinde önce Fâtihâ Sûresi'ni ele almıştır. Ayetleri genellikle teker teker, harekeli olarak parantez içinde vermiş, ardından ilgili ayetin icmâlî(toplu) manasını daha kalın harflerle verip tefsir başlığı altında izah etmeye başlamıştır. Bu izah tarzında, ilk defa geçen kelimeyi çok teferruatıyla anlatmış, kelimenin hem sarf hem de gramer yönünü incelemiştir(61),

60. Tüm kaynaklar.

61. Mûsa Kâzım, Safvetü'l-Beyân, s.6,7,29.

Kelimenin aslıyla ilgili olarak çeşitli ihtimallere de yer vermiş, bir kelimenin ya da terki bin izahı önceden verilmişse artık sonradan tekrar aynı izahı yapmamıştır. Meselâ " *بَارَكْنَا رَبِّكَ* " ayetinin kelimeleri, Besmele'de uzunca anlatıldığı için, Fâtihâ'da üzerinde fazlaca durulmadan sadece meâli verilerek geçilmiştir(62).

Ayetlerin manalarını daha iyice tesbit edebilmek gayesiyle, ilgili ayetin izahında onunla ilgili başka ayetleri de zikretmiştir. Zaten bu usûl Kur'an tefsirinin en başta gelen esasıdır. Çünkü O'nun en güzel müfessiri yine kendisidir. Buna örnek olarak şu nu verebiliriz:

بِرَأْسِ الْوَيْدِ أَنْتَ طَيِّبٌ

"...Nimet verdiğin kimselerin yoluna(ilet)"(63) kavlini açıklarken;

وَإِنْ نَعُدْ وَأَنْتَ اللَّهُ لَا تُحْصَوْنَ

"...Eğer Allah(CC)'ın nimetini saymak isterseniz sayamazsınız"(64), kavlinden de söz etmiştir(65).

Ayetlerin izahında, yeri geldikçe hadislerden de faydalanmıştır(66). Meselâ, Hurûf-u Mukatta'a'yla ilgili bilgi verirken şu hadis-i şerifi zikretmiştir:

من قرأ حرفاً من كتاب الله فله حسنة والحسنة بعشر أمثالها، لا أقول ألم حرف

بل الف حرف، ولام حرف، وميم حرف.

"Kim Allah(CC)'ın Kitab'ından bir harf okursa ona bir iyilik vardır. (0) iyiliğe de benzeri on katı vardır. " *آلَمْ* " (bir) harftir, demiyorum. Bilâkis, "Elif" bir harftir, "Lâm" bir harftir, "Mîm" bir harftir(67).

Aynı şekilde manayı tam elde edebilmek için eski Arap şiirinden beyitler vererek faydalanmıştır(68).

62. M.Kâzım, a.g.e., s.8.

63. Fâtihâ(1), 6.

64. İbrâhim(14), 34.

65. Fazla örnek için bkz: a.e., s.7, 13, 14-15, 40, 104, 190, 201...

66. Aynı yer, s.20, Fazla örnek için bkz: 8, 18, 36, 61, 198, 240...

67. Tirmizî, Sünen, K.Tefsiri'1-Kur'an(46), B.16, nr.2910, V, 175.

68. Örnek için bkz: 8, 64, 113, 148, 152, 157, 196, 222, 293, ...

Belli bir konuyu anlatan ayetler sona erince, bu ayetler grubunun manasını, yaptığı izahlar çerçevesinde yeniden vermiştir. Bu metod sayesinde tefsiri yeni yapılacak olan ayetlere geçince, önceki ayetlerle, işlenecek ayetler arasındaki münasebeti de rahatça kavranmış, ilgili ayetlerden neler anladığı da kolayca tesbit edilir olmuş, bu sayede konu bütünlüğü de sağlanmıştır(69).

Mûsa Kâzım, 19. sayfada Fâtihâ'nın tefsirini bitirdikten sonra Bakara Sûresi'ne geçmiştir. Bu sûrenin başlangıcında Sûrenin Medenî olduğunu ve 286 ayetten müteşekkil olduğunu ifade etmiştir. Konuları işlerken pekçok fer'î meseleye de değinerek daha etraflı bilgi vermeye çalışmıştır(70).

Ayetlerin i'rab durumlarını anlatırken yeni bir başlık açarak tüm i'rab vecihlerini vermiş ve ilgili vecihlere göre ayetlerin alacağı değişik manalarla incelikleri belirtmiştir(71).

Gerek tefsirini yaptığı ayetlerin, gerekse bu ayetlerin izahı için zikredilen diğer ayetlerin sûre adı ve ayet numaralarını zikretmemiştir. Bu yapısıyla Mûsa Kâzım'ın tefsirinden faydalanmak çok kolay değildir. Buna ilâveten, delil olarak getirilen hadislerin kaynaklarını belirtmediği gibi, sihhat durumlarından da söz etmemiştir. Hâlbuki hadislerin kaynaklarından ya da en azından bu hadislerin sihhatlerinden bahsetmek, Kur'an tefsiri için son derece önemlidir. Çünkü hadis diye pekçok söz Hz. Peygamber(SAV)'e atfedilmiş, O'nun pâk sözlerini bir tarafa iterek kendi düşüncelerine, hadis adı altında uydurdukları bu sözleri delil olarak getirmeye çalışmışlardır.

Bazı ayetlerde, geçmiş peygamberlerin kıssalarından bahsederek, zaman zaman Tevrat'a da müracaat etmiştir(72). Gerekli gördüğü yerlerde itikâdî mezheb görüşlerine de değinmiştir(73).

69. Örnek için bkz:9,76,174,177,178,319,395,...

70. Örnek için bkz:40,250,280,...

71. M.Kâzım,a.g.e.,s.41,...

72. A.mlf.,s.355,359,364,369,...

73. A.mlf.,s.51,91,168,304,347,...

Eserde çok sık olmamakla beraber bazı ayetlerin nüzûl sebeplerine de değinmiştir(74).

Bakara Sûresi'nin 23 ve 24. ayetlerinin izahından sonra bu iki ayetle yakından ilgisi olması nedeniyle 213. sayfada " adlı bir bölüme de eserde yer vermiştir. Daha sonra 233. sayfadan itibaren dört sayfada Ahiret'le ilgili geniş bilgi vermiştir. Eserin, basılan bu ilk cildi, İsrailoğullarının kurban kesmesi, kurbanın etinden bir ölüye dokundurulmasını anlatan ayetlerin tefsiri ile sona ermiştir. Bu tek cilt halinde kalan eser 403 sayfadır.

Ayetlerin açıklanması esnasında, hemen hemen tüm mesâi kelimelerin ve edatların alabileceği değişik manaların tesbitiyle geçmiştir. Kelimelerin i'rab durumları, hangi kökten geldikleri, sayfalarca işlenmiştir. Bu itibarla eser, sanki bir gramer kitabı niteliğine bürünmüştür. O dönemin bir özelliği olsa gerek ki, hemen hemen tüm tefsir çalışmalarında bu özellik göze çarpmaktadır.

Halbuki tefsir yazmak, gramere takılıp kalmayı gerektirmez. Şüphesiz ki gramersiz tefsir olmaz ama tefsir tamamen gramer tahlillerinden ibaret kalmak da değildir. Gramerden ziyade mefhuma önem vermek, Kur'an'ın daha iyi anlaşılmasına ve tanıtılmasına yardımcı olacaktır.

Eserde kullanılan dil, günümüz için son derece ağırdır. Türkçe'nin gramer kuralları o dönemde henüz tesbit edilmemiş olduğundan eserin gramer düzeni de haliyle yoktur. Bütün bu söylediklerimiz, günümüz dil kurallarıyla mukayese edildiği zaman geçerlidir. Yoksa yazıldığı dönem için ağır bir eser olmadığı gayet açıktır.

Herşeye rağmen, yazıldığı dönem için faydalı olduğu ve bitirilseydi kendisinden bilgi edinilmesinin sok derece mümkün olduğu açık bir gerçektir. Tahkikli yeni bir baskısı O'nu daha da kullanışlı bir hale sokacaktır.

﴿ إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَأَنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴾ ختم الله على قلوبهم وعلى سمعهم وعلى أبصارهم غشاوة ولهم عذاب عظيم ﴿﴾

اجمالاً مناسبی

[شبهه یوقمکه کفر عنادیه اضافة ایتش و کفرده ثباته قطعاً قرار و یرمش اولانله سنک انذار وعدم انذارک ماویدر. آنلر ایمان ایتیه جکاردر. زیرا الله آنلرک قلبلرینی وقولالقلرینی مهرله مش و کوزلری اوستنده قالین بر پرده اورتمش و عذاب عظیمی آنلره تخصیص ایلشدر.]

تفسیر

فیظبات قرآنی ایله مخاطب اولان ناس، اول امرده اوچ قسه مقسدر.
 برنجیسی: [متقین] عنوان جلیلی احراز ایدن [اهل ایمان و ایقاندلر]،
 ایکنجیسی: [معاندین] وصف قیحنی حائر اولان [ارباب کفر و طغیاندر]،
 اویمجیسی ده: [نافقین] نام خبیثه بدنام اولان [اصحاب خذلاندر].
 مبناب من بوسوره شریفه تک ابتداسندن بورایه قدر بش آیت کریمه ده
 خاص قوللری و خالص دوستلری اولان برنجی قسک — مظهر هدایت و نائل
 سعادت اولملرینی ایجاب ایدن — خصال حمیده و صفات ممدوحه لرینی بیان
 بیوردینی کبی بوایکی آیت کریمه ده دخی اودوات معالی صفاتک اضدادی اولان
 وارشاد، تندیرو، تشبیر، کبیر، کنیدلرینه اصلاً تأثیر ایتین و بوجهته بنون
 مناسبه تمرد و طغیان کوسترن ایکنجی قسک باعث فلاکت و سبب نکبتلری
 اولان احوال شیمه و اوصاف ردیه لرینی ذکر ایلش و بوایکی ایتدن صکره
 (يَا أَيُّهَا النَّاسُ الْح) آیت کریمه سه قدر اون اوچ آیتده ده [اشع مخلوقات]
 تمیر و توصیفه بحق کب استحقاق ایدن و اوچنجی قسسی تشکیل ایلین زمره
 منافقینک افعال خبیثه و صفات کریمه لرینی برتفصیل بیان بیورمشدر.
 ایلک اولکی سه آیت کریمه کتاب عزیزک حال و شانی، بوایکی آیت شریفه
 ایسه کفار معاندینک کفرده تمرد و ضلالده تمرکز لرینی بیان ایچون سوق
 ایدلدیکی و بوایکی مقصد ارانده مابیت بولندیجی جهته بوراده عطف القسه
 علی القسه طریقه کیدله مش و بوسیله شو ایکی آیت ایله ما قبلی ارانسه آدات
 عطف توسط بیورلامشدر.

d- Görüşleri:

Mûsâ Kâzım Efendi'nin Safvetü'l-Beyân adlı eseri, birinci cüzün yarısını ihtiva ettiği için, çeşitli meselelerle ilgili görüşlerini tam tesbit etme imkânına sahip olamadık. Ancak, tefsirini yaptığı bölüme kadarki kısımdan öğrenebildiğimiz görüşlerine geçmeden önce O'nun da aslında rivayetçi bir üslupla eserini hazırladığını, meselelerde önceki tartışmalardan ağırlıklı olarak görünen görüşün tarafını tuttuğunu müşahede etmekteyiz. Tefsirini yapabildiği bölüme kadarki bazı ayetlerde şu görüşleri benimsemiştir:

خَسَّ اللَّهُ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ وَعَلَىٰ سَمْعِهِمْ وَعَلَىٰ أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ

"Allah(CC), onların kalblerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Gözlerinde de perde vardır..."(75) ayeti hakkındaki izahında şunları ileri sürmüştür:

"Buradaki mühürleme, Ebû Cehil gibi küfrü inâdî olanların, bu küfürlerinde ısrarlı olmaları, batıl şeyleri taklide son derece ihtimam göstermeleri neticesinde vuku bulmuştur, sorumlu da kendileridir"(76).

Mûsa Kâzım'ın bu anlayışı son derece isabetlidir. Çünkü insan yaptığı şeyle sorumludur, yaptığı şeyin karşılığını alır, istediğine ermesi için de ilgili istekte samimi olması gerekmektedir. Özellikle inanç ve inançsızlık konusunda hidâyet ya da dalâlet tamamen ferdin isteğiyledir. Allah(CC), kendisine yöneleni hidâyete erdirir(77), sapık olarak kalmak isteyen de o halde terkeder, onları hidâyete erdirmez. Bu ifademizin dayanağı olarak K.Kerîm'in pekçok yerinde:

وَأَنَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ

وَأَنَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الفَاسِقِينَ

"Allah(CC), fâsıkları(kâfirleri, zâlimleri) hidâyete erdirmez"(78) şeklinde ayet-i kerîmeler mevcuttur. Aynı şekilde:

"...Onunla sâdece fâsıkları saptırır"(79),

وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الفَاسِقِينَ

ayeti de yüce Allah(CC)'ın sadece zaten sapık olanları saptıracağını, şaşırtacağını, sapıklıkta terkeceğini ifade etmektedir.

75. Bakara(2),7.

76. M.Kâzım, a.g.e., s.31.

77. Ra'd(13),27.

78. Bakara(2),258,264;Mâide(5),51,67,108;Cum'a(62),5;...

79. Bakara(2),26;...

Bu gerçeğin ifadesi olması bakımından:

فَدَاغِمْزَكَمًا ۝ وَمَذْحَابٍ مَّرْدِيهَا

"Nefsini temizleyen iflâh olmuş, onu kirletip örten, ziyana uğramıştır"(80) kavli de, mükellefiyetin insana ait olduğunu açıkça ifade etmektedir. Aksi taktirde ne teklifin, ne mükellefiyetin, ne de Kıyamet Günü hesabının hiçbir anlamı kalmaz. Zirâ, diğer anlayışa göre, insanın yaptığı hata ve sevabının esas nedeni ve gerçek fâili, kendisi olmamaktadır. Günahsız olana yüce Allah(CC), ceza vermeyeceğini, kullarına asla zulmetmeyeceğini şu ayetlerde açıkça ifade buyurmaktadır:

وَمَا اللَّهُ يُرِيدُ ظُلْمًا لِّلْعِبَادِ

"Allah(CC) kullara zulmetmek istemez"(81) ve

وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيدِ

"Rabb'in kullara zulmedici değildir"(82)... Bu manadaki pekçok ayette yüce Allah(CC)'ın kullara asla haksızlık yapmayacağı, herkeşe hakettiğini vereceğini bildirmektedir.

الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فَرَشًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً

""O (Allah) ki, yeri, sizin için döşek, göğü de bina yaptı"(83), ayenin izahında, yerin 12.740 km.lik bir çapı olduğunu söylemiştir (84) ki bu ölçü bilinen en doğru ölçüdür.

كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِزْقًا قَالُوا هَذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ

"...Onlardaki herhangi bir meyveden rızıklandırıldıklarında: Bu, daha önce de rızıklandığımız şeydir, derler..."(85) ayetinin izahında "Cennet'teki meyvelerin, yalnızca şeklen ve sûreten dünyadaki meyvelere benzediklerini(86), Ahire'teki bedenlerin, değişikliğe uğramayacak şekilde olacağını ve bunun için; " وَمِنْهَا كَالِدُورًا " buyrulduğunu(87), Ahiret hayatının bu ölçülerde hem rûhânî hem de cis-mânî olduğunu"(88) belirtmiştir.

80. Şems(91),9-10.

81. Mü'min(40),31.

82. Fussilet(41),46.

83. Bakara(2),22.

84. M.Kâzım,a.g.e.,s.190.

85. Bakara(2),25.

86. M.Kâzım,a.g.e.,s.225.

87. Aynı eser,233.

88. Aynı eser,235.

الَّذِينَ يَتَّقُونَ اللَّهَ مِنْ بَدِئِهِمْ وَيَقُولُونَ مَا آمَرْنَا بِهِ لَنْ نُؤْصَلَ

"Onlar ki, söz verip bağlandıktan sonra Allah(CC)'a verdikleri sözü bozarlar, Allah(CC)'ın, bitiştirilmesini emrettiği şeyi keserler..."(89) ayetini izah ederken, ahidden maksadın; insanoğlunun, kendisine ihsan edilen akıl karşılığında Allah(CC)'ın varlığına ve birliğine, Rasûlüllah(SAV)'ın nübüvvetini tasdik edeceklerine dâir söz vermesi olduğunu, Allah(CC)'ın, bitiştirilmesini emrettiği şeylerin de, sılâ-ı rahim, mü'minlere yardım, namazın cemaatle kılınması, hayır işlerine katkılarda bulunmak olduğunu(90) ifade etmiştir.

فَلَنَالَهُمْ كُفْرًا وَرَدًّا حَاطِينَ

"Onlara, aşağılık maymunlar olun dedik"(91) ayetini açıklarken de bu ayetin muhatabı olanların, hakikaten ve şeklen maymun olduklarını söylemiştir(92). Bu konuda müfessirler arasında ihtilâf vardır ve bunlar eski tefsir kitaplarında uzunca açıklanmıştır(93). Daha çok taraftarı bulunan görüş, hakiki olarak maymun kılığına bü-ründürülmüş olmaları şeklindeki görüştür.

Ancak bu emrin bir mecâzî ifade oluşu ihtimali de vardır. Nitekim, Cum'a Sûresi'nin 5. ayetinde, Tevrat'ın hükümleri uyarınca hareket etmeyenler için meâlen şöyle buyurulmuştur: "Kendilerine Tevrat yükletilip de sonra O'nu taşımayan (hükümlerini uygulamayan)ların durumu, kitaplar taşıyan eşeğin durumu gibidir". İşte bu ayette de maymuna benzetilme muhtemeldir. Zaten Mücâhid'in de görüşü bu şekildedir(94).

Sadece yarım cüzü içine alan bu tefsiri elimize ulaşan Mûsa Kâzım Efendi, özellikle coğdafya ve yaratmayla ilgili olan ayetlerde gayet isabetli görüşlere sahipti. Ayrıca insanın sorumluluğu meselesinde de mükellefiyetin insan için değer ölçüsü olduğunu,

89. Bakara(2),27.

90. M.Kâzım,a.g.e.,s.253-255.

91. Bakara(2),65.

92. M.Kâzım,a.g.e.,s.380.

93. İsmail ibn Kesîr,Tefsîrü'l-Kur'ani'l-Azîm,Kahire,1376/1956,I,105-106;...

kalb mühürlenmesi olayının da, yine sadece insanın küfür inadında devamı nedeniyle olduğu görüşünü benimsemiştir. Bu gibi konulara ilâveten, kelimelerin teker teker izahı ve tartışmaları verdikten sonra görüş bildirmesi noktalarında oldukça faydalı bir eser olacağında şüphe etmediğimiz Safvetü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an adlı tefsir bitirilmiş olsaydı istifadeden uzak olmazdı.

"Mûsa Kâzım Efendi'nin başlıca özelliği; dînî sahada bazı yeniliklerin kaçınılmazlığını, uygulamaların İslâm'ın özümüyle bağdaşmadığını ileri sürmesiydi"(94).

94. Türk ve Dünya Ünl. Ans., VIII, 4085; Altunsu, a.g.e., s. 233.

MEHMED VEHBİ EFENDİ

a- Hayatı:

1861 yılında Konya'nın Hadım kazasına bağlı Kongul köyünde doğdu. Babası, devrin alimlerinden Çelik Hüseyin Efendi adında bir zattır. İlk tahsilini köy mektebinde Anbarlızâde Mehmed Efendi ile Tomakzâde Mehmed Efendi'lerden yaptı ve Kur'an-ı Kerim, tecvîd, emsile ve bina okudu. Bir yıl sonra da Hadım Medresesine kaydoldu. Burada İstanbul mezunlarından Hâfız Ahmed Efendi'den sarf ve diğer ilimleri öğrendi(95). Hocasıyla beraber Bardas köyüne gitti(96).

1879'da tekrar Hadım Medresesine döndü ve bir yıl sonra da Kon a'daki Şirvâniye Medresesine girdi. Konya Müftüsü Hacı Hüseyin ve Osman Efendilerden mollacamî, fıkıh ve usûl dersleri okudu ve öğrenimini tamamladı(97).

1888'den itibaren ders okutmaya başladı, bir yıl sonra Konya Vâlisi Ferid Paşa'nın onardığı Mahmûdiye Medresesine hoca oldu(98). 1901 yılında Konya Hukuk Mahkemesine üye oldu. Bu görevde iki yıl bulunduktan sonra yine Konya'da bulunan Hukuk Mektebi'nde fıkıh hocası oldu.

1908 yılında II.Meşrûtiyet'in ilânıyla Konya Milletvekili olarak İstanbul Mebuslar Meclisi'ne katıldı(99). Siyâsî hiçbir partiye üye değildi. 1911'de Meclis'in dağılması üzerine Konya'ya gelerek Türkçe Tefsirine yazmaya başladı.

-
95. M.Vehbi, Hülâsatü'l-Beyân, İst., (Ofset), t.y., I, 11.
96. Mehmed Sofuoğlu, Tefsîr Dersleri 7, İst., 1962, s.56.
97. Bilmen, a.g.e., II, 793; M.Vehbi, a.g.e., I, 11.
98. Bilmen, a.g.e., II, 793; Sofuoğlu, a.g.e., s.56.
99. M.Vehbi, a.g.e., I, 11; Bilmen, a.g.e., II, 793.

Birinci Dünya Savaşı çıkınca hocalıktan ayrıldı, tüm mesâisini tefsir yazmaya ayırdı. Hülâsatü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an adlı 15 ciltlik bu eserini 1915 yılı sonunda bitirdi. Fakat maddî imkânsızlıktan dolayı hemen bastıramadı.

Memleketin sıkıntılı olduğu o dönemlerde Kuvâyi Milliye'ye destek veriyordu. Konuşmalar yapıyor, halka, vatanın kurtarılması konusunda vaazlar yapıyor ve bazı subaylarla temaslarda bulunuyordu. Konya Vâlisi Cemal Bey'in karşı çıkmasına rağmen O, görevine devam ediyordu. Vâlî kaçınca, Miralay Nazım Bey'in yardımıyla, ayrıca memur, ulema ve eşrafın desteğiyle M.Vehbi, Vâlî vekilliğine seçildi(100).

İstanbul Hükümeti, Süphi Bey'i Konya valisi seçince, 1919 yılında tekrar İstanbul Mebuslar Maclisi'ne Konya'dan Milletvekili seçildi. 23 Nisan 1920'de Ankara'da açılan Büyük Millet Meclisi'ne Konya temsilcisi olarak katıldı ve bir müddet Meclis Başkanlığında bulundu. Bir süre siyasetten ayrılarak Ankara'da kaldı ve Şemsettin Günaltay'ın desteğiyle 15 ciltlik tefsirini bastırmaya karar verdi ve Konya'lı Hacı Mahmud ve Kasım Efendi'lerin yardımıyla eseri bastırdı(101).

Meclis'in kapatılmasından sonra bir süre göz altına alındı. Ardından, bir emirle ilmiye kisvesinden arındırılarak Ankara'ya gönderildi, on nezaretten sonra serbest bırakıldı(102). 1923 yılında kendisine emekli maaşı bağlandı. 1949 yılı Kasım ayında Konya'da vefat etti.

b- Eserleri:

- 1- Akâid-i Hayriye(Arapça-Türkçe,Mısır'da basıldı),
- 2- Sahîh-i Buhârî, Tecdîd-i Sarîh,(Basılmamış),
- 3- Ahkâm-ı Kur'aniyye,
- 4- Siyâsî Hatıraları(Basılmamış),
- 5- Hülâsatü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an.

100. M.Vehbi,a.g.e., I,12;Bilmen,a.g.e.,II,793.

101. M.Vehbi,a.g.e.,I,12.

102. M.Vehbi,a.g.e.,I,13;Bilmen,a.g.e.,II,793.

M. Vehbi'nin tefsiri, Osmanlıca'dır ve 15 cilt halinde 1339-1341/1920-1922 yılları arasında İstanbul'da Evkaf-ı İslâmiye Matbaasında basılmıştır. İlk iki cilt üçer defa basılmıştır. İkinci cildin üçüncü baskısı Âmedî, diğerleri ise Evkaf-ı İslâmiye Matbaası'nda yapılmıştır. Diğer ciltlerin ilk baskı yeri, yılı, matbaası ve sayfa sayıları şu şekildedir:

3.cilt;	1339-1341/1920-1922'de	Evkaf Mat.'	nda	289	sayfa,
4.cilt;	"	"	"	294	" ,
5.cilt;	1340-1341/1921-1922'de	"	"	423	" ,
6.cilt;	1340-1342/1921-1923'te	"	"	352,	" ,
7.cilt;	"	"	"	464	" ,
8.cilt;	"	"	"	439	" ,
9.cilt;	1340-1343/1921-1924'te	"	"	415	" ,
10.cilt;	"	"	"	459	" ,
11.cilt;	"	"	"	480	" ,
12.cilt;	1341-1343/1922-1924'te	"	"	429	" ,
13.cilt;	"	"	"	516	" ,
14.cilt;	"	"	"	536	" ,
15.cilt;	1341-1349/1922-1930'da	"	"	683	" olarak

Arapça metni de ihtiva eder halde Osmanlıca olarak basılmıştır.

Bu baskıdan sonra eserin, biri Ahmed Sâid Mat.'nda olmak üzere üç baskısı daha yapılmıştır. Bu baskıların cilt sayısına 16. cilt de Sabri Çağlayan ve Mü'min Çevik tarafından eklenmiştir. Bu ciltle beraber eseri Ahmed Sâid Mat. 1966 yılında basmıştır ve her cilt, iki cüzü ihtiva etmektedir. Bu 16. cilt, tüm ciltleri de içine alan alfabetik genel bir fihriste, konularına göre düzenlenmiş bir fihriste, sûrelerin hangi ciltte bulunduğunu gösteren ayrı bir fihrist ile 22 sayfalık bir lügate sahiptir. 1966-1969 yılları arasında lâtin harfleriyle de yine 15 cilt halinde, toplam 6630 sayfa olarak A.Sâid Mat.'nda basılmıştır. Her cilt iki cüzü ihtiva etmektedir. Ayrıca Tan Mat.' da 16. cildi 1971 yılında yeniden basmıştır.

c- Metodu:

M.Vehbi, eserine, birinci cilde ait üç sayfalık bir fihrist koyarak Fâtihâ Sûresi'nin tefsiriyle başlamıştır. Ayetleri parantez içerisinde, kalın puntolarla ve harekeli olarak vermiştir. Daha sonra köşeli parantez içerisinde ayetin meâlini zikretmiştir. Bu meâl üslûbu, aslında tefsirî bir tercüme mahiyetindedir. Zîra, tercüme, asıl metni kat kat geçmekte ve metinde olmayan pekçok kelime ve deyim, tercümede yer almaktadır. Meselâ; Fâtihâ'nın ilk ayeti olan: " لَسَدُفَرِيَا لَائِرٌ " kavlinin meâlini; "Her bir hamd edicilerin hamdi ve senâ edicilerin senâsı, alemlerin Rabbîsi olan Allah ü Teâlâ'ya mahsustur"(103) şeklinde vermiştir.

Ayetlerin tefsirî tercümesini verdikten sonra izaha başlayıp ilk defa geçen kelimeleri detaylı bir şekilde ele almış, kelimeler arasındaki i'rab ilişkilerini bazan vermiştir. Bu izahların hemen hemen tamamında, önceki müfessirlere ait görüşleri sıralamıştır. Bu görüşlere ilâveten kendi fikrini ifadede genellikle kaçınmıştır. Bu yapısıyla eser, tamamen rivâyet tefsirlerinin yolundadır.

Bazı uzun ayetleri parçalara bölerek işleyen M.Vehbi, her işlediği ayetten sonra, diğer ayete geçerken bir hülâsa ile bir giriş kısmı da ilâve etmiştir. Bu hülâsa ve girişlerinde, ayetler arasındaki irtibatı dile getirmesi, aslında meselelerin anlaşılabilmesi için gayet faydalı bir üslûb olmuştur.

Kaynak gösterme üslûbunu, sadece kitap ismi verme şeklinde gördüğümüz M.Vehbi, görüşlerine yer verdiği müfessirlerden hangisinin görüşünü benimsediğini, ya da görüşlerin tutarlı olup olmadığını belirtmemiştir. Bu da rivayetçiliğin bir göstergesi olsa gerektir. Şüpheli veya ihtilâflı meselelerde ihtilâflara yer vermiş, ancak tercih ettiği görüşü ifade etmemiş, mevcut görüşleri zikretmekle yetinmiştir.

Ayetlerin izahında, konuyla ilgili diğer ayetlere genellikle değinmemiş, her ayeti kendi bünyesinde ele almış, izahlarını o ayet etrafında yapmaya çalışmıştır. Ayetlerin ayetle tefsiri meto-
duna çok az başvurduğu için bir örnek vermekte yarar görmekteyiz:

فَسَلُوا دُرَّ مِنْ رَبِّهِ كَمَا تَرَىٰ

"Adem, Rabb'inden bir takım kelimeler aldı..."(104) ayetinin izahında Hz.Adem'in aldığı kelimelerin neler olduğunu anlatmak için:

مَا لَرَبِّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا وَإِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ

"...Rabbimiz, biz kendimize zulmettik, eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan, muhakkak ziyana uğrayanlardan oluruz"(105) ayetini zikrederek, aldığı kelimelerin bir takım tevbe kelimeleri olduğunu ifade etmiştir(106).

Aynı türden olmak üzere:

وَحَلَّالِ ابْنَانِيكُمْ الدِّينَ مِنْ أَمْلَابِكُمْ

"...Kendi sülbünüzden gelen oğullarınızın hanımları (da haram kılındı)"(107) ayetinin izahında da:

وَمَا جَعَلَ أَدْعِيَاءَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ

"Evlâtlıklarınızı da sizin öz oğlunuz kılmadı..."(108) ayetinden faydalanmıştır.

M.Vehbi, bir nakilci pozisyonunda olduğu için, ayetlerin izahında nâdir olarak delîl getirdiği, manayı açıklayıcı ayetleri de kendi izahında değil, alıntı yaptığı müfessirlerin açıklayıcı bilgilerinde yer aldıkları için vermiştir.

Manayı tam elde edebilmek için zaman zaman hadis-i şeriflerden de faydalanmıştır. Bunların bir kısmını yine alıntı yaptığı müfessirlerin görüşlerinde verirken, bir kısmını da kendi izahlarında ele almıştır. Hadislerden yararlanırken özellikle, nüzûl sebeplerinde sıkça Hz.Peygamber oevri olaylarından bahsettiği için, hadislere müracaatı zarûrî olmuştur. Ancak hadis-i şeriflerin kaynağından söz etmemesi, bir ihmal olsa gerektir.

104. Bakara(2),37.

105. A'raf(7),23.

106. M.Vehbi, a.g.e., I,104.

107. Nisâ(4),23.

108. Ahzâb(33),4.

109. M.Vehbi, a.g.e., II,874; Örnek için bkz: I-150, III-1083, §162, IV- 1578, VII-2799, XIII-5223,...

Hadislerin kaynaklarından bahsetmemesinin yanında bir de hadislerin sihhatlerinden de hiç söz etmemiştir. Hadislerden faydalanma usûlüne örnek olarak şunları verebiliriz:

وَأَنَا إِن شَاءَ اللَّهُ لَهْدُونَ

"...Ama Allah(CC) dilerse, mutlaka (emredilene yapmaya) yol buluruz"(110) kavlinin izahında şu hadisi aynen şöylece zikretmiştir: "Rasûlüllah(SAV)'ın; Eğer inşaallah dememiş olsalardı ebediyyen istenilene ulaşamazlardı, buyurduğu mervîdir(111). Burada hadis için ne bir kaynak, ne râvî zinciri, ne metin, ne de hadisin sihhatine dâir tek kelime dâhi etmemiştir.

Bazan hadis-i şerifleri metinleriyle birlikte vermiştir:

وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَصَرَّفُوا وَأَخْلَفُوا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ

"Kendilerine açık deliller geldikten sonra ayrılığa düşüp ihtilâf edenler gibi olmayın..."(112) ayetini izah ederken, bu ayetin, itikadda ayrılığın yasaklandığını, yoksa amelde ihtilâfı yasaklamadığını ifade ederek devamla şunları ileri sürmüştür: "Zira Rasûlüllâh; " اختلاف امتي رحمة " (Ümmetimin ihtilâfı rahmettir) buyurmakla mesâil-i fer'iyede ihtilâfa ruhsat vermiştir"(113).

Bu söz, Hz. Peygamber'den sâbit değildir. Ancak İbn Abbas'tan munkatı' olarak rivayet edilmiştir ki senedi zayıftır, diğer râvîler de senedini zikretmemiştir. 'Irâkî bunu Adem ibn İyas'a nisbet etmişse de mürsel ve zayıftır. Beyhakî'nin el-Eş'ariyye risâlesindeki rivayeti de senetsizdir(114). Kur'an'ın ruhuna aykırı olan bu sözün Peygamber sözü olmadığı açıktır. Çünkü Kur'an, ihtilâfı kınarken Hz. Peygamber ihtilâfı rahmet sayamaz.

Mehmed Vehbi, ayetlerin manalarını elde edebilmek için geçmiş peygamberlerin kıssalarını, zaman zaman değişik hikâyeleri de alıntı yaptığı diğer müfessirlerin görüşleriyle birlikte zikretmiştir(115).

110. Bakara(2),70.

111. M.Vehbi, a.g.e., I, 150.

112. Âl-i İmrân(3), 105.

113. M.Vehbi, a.g.e., II, 690.

114. Muhammed Aclûnî, Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlü'l-İlbâs, Beyrut, 1983, I, 66.

115. Örnek için bkz: I-170, 228, 236, II-409, 583, III-1109, 1113.

Manayı zenginleştirmek gayesiyle sık sık İslâm Tarihi'deki bazı olaylara işaret etmiş, bazan o olayları detaylarıyla birlikte izahlarına eklemiştir(116). Ayetlerin pekçoğunun nüzûl sebepleriyle ilgili bilgiler verdiği için hem hadislerden yararlanma, hem de İslâm Tarihi'nden pekçok olayı nakletme mecbûriyetindeydi. Aksi halde eser rivayetten yoksun kalırdı.

Eserde nâdir de olsa gramerle ilgili açıklamalar da bulunmaktadır. Bunlar daha çok, inceliklerin tesbiti değil de verilen mananın sihhatini temin etme gayesine yönelik olsa gerektir. Çünkü gaye bundan başka bir şey olsaydı, kıraat farkı mümkün olan her ayette, benzerî gramer tahlillerine girmesi gerekirdi(117).

Fikhî mezheb farklılıklarını ve bunlara ait farklı görüşleri de eserine alan Mehmed Vehbi Efendi, ihtilâflı her meselede olduğu gibi burada da sadece görüşleri zikretmiş, eleştiri de bulunmamıştır(118). Buna ilâveten itikâdî mezheb ayrılıklarına, tartışmalarına, eserinde çok az yer vermiştir(119). Nedeni de, kanaatimizce, zamanın şartlarına göre böyle meselelere ihtiyaç duyulmamış olması ve okuyucu çevrenin de bu işlerden pek hoşlanmayacağını biliyor olmasıdır.

Vehbi Efendi, ayetlerin izahında en çok Fahreddin er-Râzî ve Kâdî Beydâvî'den alıntılar yapmıştır. Eserinde kıraat farklarına, ayetlerin edebî inceliklerine, aklî-felsefî yorum ve açıklamalara, müsbet ilimlerle ilgili görülen ayetlere bu yönde izahlara değinmemiştir.

Kendisi medrese ilimlerini tam aldığı halde Gazi Ahmed Muhtar Paşa ve Elmalî'lı gibi ilmî ayetleri doyurucu bir biçimde tefsir etmemiştir. Ayrıca, görüşlerin tutarlı ve tutarsız yönlerini ele almaması, hadislerin kaynak ve sihhatlerine değinmemesi birer eksikliktir. Dilinin günümüz için ağır oluşu ve tercümenin de tefsîrî oluşu nedeniyle sadeleştirilip yeniden basılması hizmete vesile olur kanaatindeyiz.

116. Örnek için bkz:II-552,554,572,712,734,III-1033,...

117. Ör.iç.bkz:III-995,1112,IV-1509,1577,V-2021,2194,...

118. Ör.iç.bkz:I-404,432,II-838,858,III-1132,1157,IV-1327,.

119. Ör.iç.bkz:VI-2164;....

واجب تمامی کافر لری عذاب جهنمله تهدید ایتد کد نصرکه اهل ایمانی جنت نعمتلیله تبشیر ایتک اوزره ﴿ وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِزْقًا قَالُوا هَذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ وَأَنْتُمْ بِه مُتَشَابِهًا وَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴾ بیور بیور .

[ای حیب ذی شانم! تبشیرایت شول کیمسه لری که آنلر ایمان ایتدیلر و عمل صالح ایشلدیلر . آنلر ایچون آنلندن نهر لر جریان ایدر جنتلر و متعدد نعمت محللری واردر . هر نه زمان که آنلر او جنتلردن بر رزقله مرزوق اولور لر سه « شورزق بوندن اول بزم دنیاده مرزوق اولدیغمز رزق در « دیر لر . زیرا نعمت جنت ؛ لذنده دنیا نعمته قات اندر قات فائق ایسه ده شکله دنیا نعمتلینه بکزه دیکندن کمال فرح و سرور کنسیدیلرینی احاطه ایدر دک شکلاً دنیا نعمتلینه مشابه اولدیغنی سویلر لر . چونکه او رزق ؛ دنیا رزقلینه مشابه اوله رق آنلر اعطا اولنور و اهل جنت ایچون آفاندن و طبعیت بشرک سومیه چکی شیلردن طاهر و تمیز زوج لر واردر . حالبوکه آنلر جنتده بو نعمتله تلذذ ایدر دک ابدی قالیجیلردر .]

تفسیر خازنده بیان اولدیغنی وجهله بشارت ؛ انسا فرح و سرور و بره ملک فبرور . جنت اعلانک نعمتلینی خبر و یرمک اهل ایمانه سرور و یروب اثر سرور اعضای ظاهر لرنده کورولدیکندن رسول الله امتی تبشیر بیور مسیله امر اولمشدر .

عمل صالح ؛ ربارنه عاری بیت ممالصیه مقارنه اولور و ادا اولنانه عبادت . بمضیلری ده علم ربیت و صبر و اغموصی اوزره ادا اولنانه طاعت اولدیغنی بیان ایتمشدر . جنت ؛ بیور لی و بیور سنر اشبار کثیره ایدر طولو باغیمیه اطلاق اولنور سه ده

d- Görüşleri:

Mehmed Vehbi Efendi, rivayet üslûbuyla hazırladığı bu büyük eserinde meselelerle ilgili farklı görüşleri aktarmayı, çoğunlukla ağırlıklı görüşü benimsemeyi ve görüş eleştirisine müsbet veya men fi hiç değinmemeyi prensip edindiği için, kendine ait görüşlerin neler olduğunu tesbit etmek oldukça zor bir haldedir. Geçmişe ait rivayetlerin aktarılması sayesinde, doğru olan görüşler anlaşılabilceği gibi, Kur'an'ın ruhuna uymayan ve adına İsrâiliyat denilen pekçok asılsız meseleler de bu rivayetler arasına girmiştir. İşte zamanla tefsirlere giren bu tür katmalardan onu temizlemek için, özellikle ona Peygamber(SAV) dönemindeki sâfiyeti yeniden kazandırmak için çalışmak, tefsir yapma işleminden esas beklenen husus olmalıdır.

Tefsiri, aslına döndürebilmekle, Kur'an'ın nice gerçeklerinin gün yüzüne çıkarmak demektir. Bu açıdan bakıldığında müfessirimizin fazlaca yol aldığı söylenemez. M.Vehbi, rivayet üslûbunun gereklerine göre eserini hazırladığı için O'nun görüşlerini inceleyen aslında önceki görüşleri de ele almış olacağız. Tesbit edebildiğimiz kadariyle bazı görüşleri şu şekildedir:

وَكَيْفَ أَذِينَ أَنْبَاؤَ عَمِلُوا الصَّالِحِينَ كَمَا كَانَ لَكُم مِّنْ مَّجْنُونٍ مِنَ الَّذِينَ الْأَنْهَارُ

"İnanıp yararlı işler yapanlara, altlarından ırmaklar akan cennetlerin kendilerine ait olduğunu müjdele..."(120) ayetinde geçen sâlih amel hakkında şöyle demiştir: "Riyadan uzak, hâlis niyyetle, edâ olunan ibâdetdir. Bazılarına göre, ilim, sabır, niyet ve ihlâs üzere edâ olunan taattır..."(121).

Bu izah, gayet sâde bir ifadedir. Teferruata girilmeden, meseleyi izah etmek, okuyucuyu yormadan esas mesajı ona iletme fırsatını verir ki, zaten istenen de budur. İşte buradaki sâlih amel de samimiyetle Allah(CC) için yapılan faaliyetlerin tamamıdır.

120. Bakara(2),25.

121. M.Vehbi,a.g.e.,I,69.

"

فَتَوَالِي بَابِكُمْ مَا قَلْبًا وَأَنْتُمْ كُنْتُمْ

"...Gelin yaratanaınıza tevbe edin de nefsinizi öldürün..."(122), a-yetin izahında, bu öldürme işleminin vuku bulduğunu, önceki müfessirlerin görüşlerine izafeten benimsemiştir(123).

وَإِذْ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ آلِ إِبْرَاهِيمَ أَنِ اتَّقُوا اللَّهَ ۚ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ ۚ وَأِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ لِي آيَةً وَأَجْعَلْ لِي قَلْبًا وَاجِدًا وَأَجْعَلْ لِي سَمْعًا وَاجِدًا وَأَجْعَلْ لِي بَصِيرًا ۚ وَأَجْعَلْ لِي قَلْبًا وَاجِدًا وَأَجْعَلْ لِي سَمْعًا وَاجِدًا وَأَجْعَلْ لِي بَصِيرًا ۚ وَأَجْعَلْ لِي قَلْبًا وَاجِدًا وَأَجْعَلْ لِي سَمْعًا وَاجِدًا وَأَجْعَلْ لِي بَصِيرًا ۚ

"Onlara: 'Allah(CC)'ın indirdiğine uyun!', dense, 'Hayır, biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz (yol)a uyarız!', derler. Peki ama, ataları bir şey düşünmeyen, doğru yolu bulamayan kimseler olsalar da mı(atalarının yoluna uyacaklar)?"(124) ayeti için şunları ifade etmiştir: "Ayet-i celîle, itikad meselelerinde istidlâlin vacib olduğuna delâlet eder ama mu'cizelerle nübüvvetini ispat eden Nebi'-ye ve ameldeki fer'î meselelerde müctehid-i kirâma, şer'en tâbî olunması gereken zatlara tabi olmak, Allah(CC)'ın inzâl ettiği Kur'an'a uymadır. Kötülenen taklîd bu değildir"(125).

Ayet-i kerime, Hak Dîne çağrıldığı halde gelmeyenlerin durumunu anlatıyorsa da taklidi de aynı zamanda reddetmektedir. Körü körüne taklîd, insanı hakka ulaşma yolundan uzaklaştırır, bâtılda bırakır. Taklîd, insanın bilgi sahibi olmasını engeller. Dînî esasları kaynaklarından çıkarabilmek, herkesin yapabileceği bir iş değildir. Bu durumda olanlar, bu tür meseleleri en iyi bilenlere gidip sorar, öğrenir, böylece bir mânada taklidi aşar, meseleleri öğrenmiş olur.

"Sâlih ataların yolunda gitmek iyidir. Fakat onların ilerlediği gibi ilerlemeye devam etmek gerekir. Eskilerin geldikleri noktalarda kalmak, bir adım dâhi ileri gitmemek, hattâ onların var olduğu fikrî seviyeden daha geride kalmak, İslâm'ın ruhuna aykırıdır. Her nesil, kendi toplumunu daha ileriye götürmekle yükümlüdür. Sâlih ataları takib edip ilmen ve ahlâken ilerlemek lâzımdır. Ancak, imandan ve ilimden yoksun ataların yolunda gidilmez..."(126).

122. Bakara(2),54.

123. M.Vehbi, a.g.e., I, 124-125.

124. Bakara(2), 170.

125. M.Vehbi, a.g.e., II, 48.

126. Ateş, a.g.e., I, 278.

Bu söylenenlerden şu kesinlikle anlaşılmalıdır: Acaba, Kitab'a ve Sünnet'e uymak da taklid midir? Hayır, kesinlikle değildir. Çünkü, Allah(CC) körü körüne babalarının yolunda gidenleri kötülerken, insanları Peygamber(SAV)'in getirdiği en doğru yola ulmaya çağırmaktadır. Ayrıca, C.Hakk, eski peygamberlerin ve sâlih insanların yollarını özendirici bir biçimde anlattıktan sonra, onların izinde gidilmesini de emretmektedir. Demek ki, yasaklanan taklîd, kötü, sapık insanları takliddir. Yoksa aydın insanları taklid değildir. Çünkü, onları taklid, insanı durdurmaz, onlar gibi ilerlemeye, iyiye, doğruya, güzele koşmaya yöneltir.

وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَ فِدْيَةَ طَمًا مِنْكُمْ

Ayetin meâlini şöyle vermiştir: "...ve oruç tutmaya takatı olanlar orucu tutmazlarsa her gün, bedelinde bir fakirin karnını doyuracak miktarı fidye verir..."(127). Ayetin izahında ise şu görüşlere değinmiştir:

"Bu ayetin hükmü, ibtidâ-i İslâm'da cârî ise de sonra nesh olunmuştur. Çünkü, Beydâvî'nin beyânı vechile ibtidâ-i İslâm'da henüz oruçla ülfet olmadığından Ramazan ayında oruç tutmaya kudreti olan bir kimse oruç tutmakla orucu yiyip bedelinde bir fitre kıymeti fidye vermek arasında muhayyer kılınmıştı. Sonraları oruçla ülfet hasıl olunca oruca tâkatı olan kimsenin her halde oruç tutması taayyün etti ve fidye vermek nesh olundu. Binâenaleyh, oruca kudreti olan kimsenin orucu yemesi caiz değildir... Veyâhud ayette لَ lâfzı mukadderdir. Binâenaleyh " يطيقونه ", " لا يطيقونه " manasınadır, şu halde mana-yı ayet: "Oruç tutmaya tâkatı olmayanlar bir gün oruç mukabilinde bir fitre bedeli verir", demektir ki bu manaya nazaran ayette nesh yoktur"(128).

Ayetin izahını yapan Kurtubî bu iki görüşü, görüşlerin sahiplerini ve delillerini ayrı ayrı inceledikten sonra şöyle demiştir: "İbn Abbas'tan sahîh isnadlarla sabit olduğu üzere ayet, mensuh değil(zayıf, düşkün, takatsız, oruç tutamayacak) durumdaki kişiler için muhkemdir. Birinci görüş de doğrudur, ancak oradaki nes-

127. Bakara(2),184.

128. M.Vehbi, a.g.e., II, 73.

hin, tahsis olma ihtimali de vardır ki çoğunlukla mutekaddimûn bu tahsisi nesh olarak kabul etmektedir(129).

Ayet-i kerimenin izahı için M.Reşid Rıza da şunlara yervermiştir: "Ayet, şiddetli bir zorluk nedeniyle oruca gücü yetmeyenleri istisna eden ikinci istisna kısmıdır. Yani, oruç tutmak filen kendilerine zor gelen (tutamayan) kimseler, her oruç tutamadıkları gün için, âdet olarak kabul edilen ölçülerde fakire fidye vermek zorundadırlar. Bu ölçü, az da çok da olmamalıdır... Şiddetli bir zorluk nedeniyle oruç bozma fidyesi; " وَمَنْ كَانَ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ " kavliyle bilinmektedir. Üstâd İmam (M.Abduh) şöyle demiştir: "اطاقة" kelimesi, bir şeye ait kudret ve imkân derecelerinin en aşağısıdır. Araplar: "اطاق الشيء" dedikleri zaman "şiddetli bir zorluğa ihtimal vererek, kişinin bir şeye karşı olan kudreti en zayıf olduğu(yani, bu işin artık imkânsız olduğu) zamanı" kasederek bu cümleyi ifade ederler. Dolayısıyla "الذين يطبقونه" kavlinden maksat, burada zayıf ihtiyarlar, hastalıklarından ümit kesilen kötürüm kimseler ve buna benzer durumda olanlardır..."(130).

Bu ifadeden sonra, İbn Ömer ve İbn Abbâs'tan iki farklı rivayetin Buhârî'de bulunduğunu belirtmiştir.

"فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ" ayetinin tefsirinde İbn Ömer(RA) den şu rivayet vardır; (İbn Ömer), "فَذِيَّةٌ طَعَامٌ مِنْكُمْ" kavlini okudu ve "bu (ayet) mensûhtur" demiştir(131).

Yine Buhârî'de ayetin mensûh olmadığını ifade eden bir rivayet ise, İbn Abbas(RA)'tan şu şekilde nakledilmiştir:(İbn Abbâs) "وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَ فِذْيَةً طَعَامٌ مِنْكُمْ" ayetini okurken şöyle demiştir: "(Ayet) mensûh değildir. Maksat, oruç tumaya gücü yetmeyen yaşlı erkek ve kadındır. Oruç tutamadıkları her gün için bir fakiri doyururlar(yani, doyursunlur)"(132).

129. Muhammed ibn Ahmed el-Kurtubî, el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an, Mısır, 1967, II, 288-289.

130. Reşid Rıza, a.g.e., II, 155-156.

131. el-Buhârî, Sahîh, K.Tefsir(65), B.226, nr.937, VI, 344.

132. el-Buhârî, Sahîh, K.Tefsir(65), B.225, nr.936, VI, 344.

Çocuğuna zarar geleceğinden korkan gebeleri ve emzikli kadınları da fidye verebilecekler arasına katan rivayetleri de naklettikten sonra R.Rıza,M.Abduh'un şu sözlerini nakletmiştir: "اطاعة" kelimesini "استطاعة" manasında anladıkları için pekçokları ayeti mensuh saymışlardır. Bir kısmı da kendi görüşüne uysun diye bir nefy "لا" sını ekleyerek ayeti "على الذين لا يطيقونه" şeklinde kabul etmişlerdir. Hâlbuki müsbet lafzı nefyetmeye hiç gerek olmaksızın ayet zaten o manaya uygundur. Nitekim biraz önce bunu açıklamıştık.

Bazı müfessirler de "اطاعة" kelimesindeki "hamze"yi selb manasında anlayarak nefy harfi takdir etmeksizin ayetin manasının "الذين لا يطيقونه" şeklinde olduğunu belirtmişlerdir. Bu, nakledilmiş ma'kul bir görüştür. Kaide şudur: Uygulanması mümkün olan bir söz mensuh sayılamaz(133).

Bu ayetin mensuh olmadığı görüşü diğerine göre daha tutarlı bir haldedir. Gerçekten de eğer ayet mensûh sayılırsa o zaman Ramazan'a erişen yaşlı, hasta, kötürüm her müslümanın oruç tutması gerektiğini ifade eder ki bu durum İslâm'ın: "لَا تَكْفُرُوا بِالْأَوْسَمَاءِ" prensibine aykırı düşmektedir.

يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ

"Sana içki ve kumardan soruyorlar. De ki; o iksinde büyük günah ve insanlara bazı yararlar vardır"(134), ayetin de Mâide Sûresi'nin 90. ayetiyle mensûh olduğunu belirtmiştir(135). Bu ayetin mensûh olmasına imkân yoktur, çünkü ayet inşâî değil, ihbârîdir ki bu tür ayetlerde zaten nesih olmaz. Bir şeyin durumundan bahsetmekle, o şeyin nâsîh ya da mensûh olduğunu ifade etmek ayrı şeylerdir. İçki ve kumarla ilgili hüküm Mâide Sûresi'nin 90. ayetiyle hükme bağlanmıştır; bu ayette hüküm ifadesi mevcut değildir.

Eğer bu ayet hüküm bildirseydi o zamanki müslümanların içki ve kumardan kaçınmaları gerekirdi ki, son hüküm gelinceye kadarki dönemde böyle bir olaydan bahsedilmemektedir.

133. Reşid Rıza, a.g.e., II, 157.

134. Bakara(2), 219.

135. M.Vehbi, a.g.e., II, 147.

وَجَاعِلُ الَّذِينَ اتَّبَعُوكَ فَوْقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ

"...ve yevm-i Kıyamet'e kadar sana tebeyyet edip iman edenleri sana küfreden yahûdîlerin fevkinde kılacağım..."(136), şeklinde ayette mana verdikten sonra izahta da şunları ileri sürmüştür:

Vâcib Teâlâ, Hz. İsa'ya ittiba' edip iman edenlerin Kıyamet'e kadar mülk ve devlet ve saltanat ve kahr ve galebe cihetinden küfr üzere devam eden yahudîler üzerine fâik olacaklarını va'd etti. Ve bu va'din eseri olarak her yerde yahudî milleti zelîl, hakîr ve nasara milleti kavi ve devlet ve saltanat sahibi olup yahudîler üzerine musallat oldular. Bu hüküm İslâm'ın zuhuruna kadar Hz. İsa'ya iman edenlere aittir ve Dîn-i İslâm'ın zuhurundan sonra hak dine tebeyyet eden bi'l-umum mü'minler hakkında bu hüküm cârîdir...."(137).

Ayetin hükmünü İslâm'ın gelmesiyle sınırlandırıp sona erdirmiyor gibi izah etmek, en azından ayetin sonundaki *إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ* ifadesiyle bağdaşır bir halde değildir. Tevhîd esaslarını benimseyen her İlâhî din mensubunu bir sayıp, bu inancı benimsemeyenleri de bir saymakla ayetin hükmünün bâkî olacağını ifade etmek daha doğru olur kanaatindeyiz. Kur'an, kendi çizdiği imân portresi içerisine giren bütün din mensuplarını aslında müslüman saymaktadır(138). Bu nedenledir ki Enbiyâ Sûresi'nde başlıca Tevhîd Peygamberleri anlatıldıktan sonra bunların misyonunun birliğini vurgulamak üzere yüce Allah(CC); " *إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ* " "İşte bu sizin ümmetiniz (olan tevhîd ve İslâm milleti), tek bir ümmettir. Rabbiniz de benim. Yalnız bana kulluk edin"(139), buyurmaktadır.

Ayet-i kerimeyi, inananların kâfirler üzerine en azından hidâyet yönünden üstün olacağı, siyâsî yönden diğer dinsiz rejimlerden daha güçlü olacağı şeklinde anlamak da tevhîd akîdesi bakımından mümkün olsa gerektir.

136. Âl-i İmrân(3),55.

137. M.Vehbi, a.g.e., III, 82.

138. Bu tür âyetler iç.bkz: Bakara(2), 131, 132, 133; Âl-i İmrân(3), 52, 67, 84; Mâide(5), 111; Şûrâ(42), 13; Hac(22), 78;...

139. Enbiyâ(21), 92.

وَمَنْ يَتَّبِعْ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ

"Kim İslâm'dan başka din ararsa, bilsin ki (o din) ondan kabul edilmeyecek..."(140), ayetinin izahında şunları belirtmiştir:

"Yani, İslâm Dîni'nin zuhurundan sonra diğer dinler mensûh olduğundan Allah(CC) indinde makbûl olan din ancak İslâm'dır. Bunun için, eğer bir kimse İslâm'dan başka bir din arar ve o dine girerse o kimseden o din kabul olunmaz. Zira, İslâm Dini, bütün dinlerden sonra olup her dinin hülâsasını ve faydalarını topladığı için başka dine ihtiyaç kalmadığından İslâm'dan başka herhangi bir din olursa olsun makbûl değildir..."(141).

لَيْسَ بِأَمَانَتِكُمْ وَلَا أَمَانَةِ أَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ يَعْمَلْ سُوءًا يُحْزِنُهُ وَلَا يَجِدْ لَهُ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا
وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَٰئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ وَلَا يُظْلَمُونَ نَبْثًا

"Ey mü'minler, Allah(CC)'ın va'dettiği sevab, sizin tasavvurlarınızla ve ehl-i kitabın tasavvurları ile mücerred ümid ve hayallerle ve kuru kuruntularla hasıl olmaz. Eğer bir kimse bir kötülük işlerse o kötü ameli karşılığında cezalanır ve kendisi için Allah'tan başka azab-ı İlâhî'den kurtaracak bir dost ve yardım edecek bir mu'în yoktur. Eğer erkekten ve dişiden mü'min olduğu halde bir kimse sâlih amel işlerse işte onlar Cennet'e girerler ve çekirdek üzerinde bulunan nokta miktarı amellerinin sevabından noksan verilmekle zülm olunmazlar"(142) ayetlerinin meallerini bu şekilde verdikten sonra bu ayetlerin, büyük günah işleyenlerin, cezalarını çektikten sonra Cennet'e gireceklerine açıkça delâlet ettiğini belirtmiştir(143).

وَكَيْفَ يُحْكَمُونَكَ وَعِنْدَهُمُ التَّوْرَةُ فِيهَا حُكْمُ اللَّهِ ثُمَّ يَتَوَلَّوْنَ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَمَا أُولَٰئِكَ بِالْمُؤْمِنِينَ

"Ey Rasûl-ü Mükerrrem, Yahudîlerde Allah(CC)'ın hükmünü içine alan Tevrat mevcut iken, seni nasıl hakem tayin ediyorlar? Tevrat, ellerinde bulunduğu ve hâdisenin hükmü de orada mevcut iken seni hakem

140. Âl-i İmrân(3), 85.

141. M.Vehbi, a.g.e., III, 125-126.

142. Nisâ(4), 123-124.

143. M.Vehbi, a.g.e., IV, 222-224.

ta'yin etmeleri, insanların teaccüb edecekleri ve akıllarının hayrette kalacağı garip bir şeydir ki kendi Nebîlerinin kitabını terkedip de sana ve kitabına iman etmedikleri halde hükmüne müracaatları teaccübe şâyândır ve seni hakem tayin ettikten sonra i'raz ederler, kabul etmezler. Çünkü, arzularına uygun hükmetmedin. Hâlbuki onlar iman eder olmadılar"(144), kavlinin meâlini de bu şekilde ifade etmiştir(145).

وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا مِمَّا يَصُدُّهُ وَسَمَاوَاتٍ كَذَلِكَ يَجْعَلُ اللَّهُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ

"...Eğer bir kimsenin kendi kötü iradesinden dolayı Allah(CC) Teâlâ, dalâletini murad ederse kalbini daraltır, meşakkate dûçâr eder. İslâm'ı o kadar güç görür ve muzdarib olur ki sanki göğe çıkıyor gibi rûhuna sıkıntı âriz olur, elem-i rûhânî her tarafını ihâta eder. İşte şu ızdıraptan dolayı, göğe çıkıp kurtulmasını arzu eden kimse gibi iman etmeyen kimseler üzerine Allah(CC), şeytanı musallat kılar"(146). Bu meâlden sonra şu izahı getirmiştir:

"Yani, hidâyet ve dalâlet, kulun iradesini sarfı ve Allah'ın halketmesiyledir. Binâenaleyh, bir kimseyi Allah Teâlâ tevhidine isâlini ve Cennet'ine girmesini murad ederse o kimsenin kalbini iman ve İslâm için genişletir. Hakkı kabûle hazır ve imanın girme olayına engel olacak şeylerden sâlim kılar ki o kimse imanı kabûlde asla güçlük çekmez. Ama bir kimse ki Allah Teâlâ onun dalâletini murad ederse kalbini daraltır, hakkı kabûl edecek kapıları kapatır, imanı kabûl etmek onun için zor olur. Sanki göğe çıkacakmış gibi ızdırab içinde kalır"(147).

وَأَرْسَلْنَا الرِّيَّاحَ لَوَاحٍ مَنظُومًا مِّنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَفِينًا كُونًا

"Biz bulutları yağmur suyuyla ve ağaçları aşılama için rüzgârları göndeririz. Rüzgâr, bulutu su ile aşılınca biz yağmur suyunu gökten indirir o suyla sizi sularız..."(148) ayetine bu meali verdikten sonra Taberî'den yaptığı alıntıda şunları belirtmiştir:

144. Mâide(5),43.

145. M.Vehbi, a.g.e., V, 94.

146. En'âm(6), 125.

147. M.Vehbi, a.g.e., V, 371-372.

148. Hicr(15), 22.

"لواح" kelimesi, "لافة" 'nin çoğuludur. Lâkıha, yükletici demektir ki rüzgar, bulutları toplayıp rahmet suyuyla aşılacağından sanki rahmet suyunu buluta yükletiyor ve aynı şekilde bahar günlerinde ağaçları aşılacağından ağaçlara meyve yükletiyor. İşte şu esasa binâen öğle rüzgârına rîh-i lâkıha deniyor ki yükletici ve aşılacağı rüzgâr demektir..."(149).

وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَالسَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ

"Halbuki o kâfirler C.Hakk'a lâyıkiyla ta'zim edip kadrini takdir edemediler. Kıyamet gününde arzın tümünü kabz ederim ve gökler İ-lâhî kudretle dürülür ve bükülür, muattal olur..."(150). Ayete bu şekilde mana verdikten sonra izahında da şunları belirtmiştir:

"قبضته" ifadesindeki "قبض", bir şeyi elinin ve avucunun içine almaktır. "يمين" sağ el manasındadır. Ancak bunlar, alet-i cârihadan ibaret olup Allah Teâlâ ise bunlardan münezzehe olduğu için Vâcib Teâlâ hakkında bunların lügat manaları mühaldir. Bu nedenle gerek "قبض", gerekse "يمين", Vâcib Teâlâ'nın kudretinden kinâyedir. Yani, sağ eliyle avucunun içine alınan bir şey nasıl hakîr ve zelîl olursa, yerler ve gökler bu kadar azametleriyle beraber C.Hakk'ın kudretine nisbetle bunlar da avuç içine alınan şey gibi hakîr ve zelildir demektir. Gerek kabz ve gerekse yemîn, selef tarafından Vâcib Teâlâ'nın sıfatı olarak kabul edilmektedir. Ama, keyfiyeti tayin bizim için müşkil olduğundan bu sıfatların keyfiyetinden bahsetmek lâzım değildir"(151).

وَمِنْ قَوْمِ مُوسَى أُمَّةٌ يَهْتَدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ

"Mûsa kavminden bir cemaat hakka ulaşır ve ancak hakla hükmederler. Haktan ayrılmazlar"(152). Bu manadan sonra şu izahı yapmıştır:

"Binânaleyh, Ahirzaman Nebi'sine iman ve Kur'an'ın ahkâmına ittiba' ederler. Bu ayetteki Mûsa kavminden maksat, Asr-i Saadette yaşayan yahudîlerden, Rasûlüllah(SAV)'a iman eden Abdullah ibn Selâm ve O'nun arkadaşlarıdır. Sayıları az ise de imanları ihlâs üz-

149. M.Vehbi, a.g.e., VIII, 257-258.

150. Zümer(39), 67.

151. M.Vehbi, a.g.e., XIII, 86-87.

152. A'raf(7), 159.

re olduğu için ümmet ünvanını ihraza(almaya) şâyan olduklarından C.Hakk, ümmet lâfzıyla zikr buyurmuştur. **Yahud**; ümmetle murad, Mûsa kavminden, O'nun dini üzerine tahrif ve tağyirden sâlim olarak, bâki kalıp zaman-ı saadete kadar dinlerini koruyan bir kavimdir.." (153).

Konya'lı Mehmed Vehbi Vehbi Efendi, imanın artıp eksilmesi meselesiyle ilgili olarak da ayetin meâl ve tefsirini şu şekilde yapmıştır:

إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَحْدَهُ خَفُوا عَلَيْهِمْ وَإِذَا بُدِئَ عَلَيْهِمُ آيَاتُ مَا زَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ

"Mü'minler şu kimselerdir ki Allah ü Teâlâ zikrolunduğu zaman onların kalbleri korkar, onlar üzerine Allah(CC)'ın ayetleri tilâvet olduğunda onların imanları tezâtüd eder(artar) ve onlar ancak, Rab'lerine tefviz-i umur ederler"(154).

"Bu ayet-i celîle, imanın ziyâdeyi kabul edeceğine delâlet ederse de bu kabul, Asr-ı Saadet'e mahsustur. Çünkü o zamanda, vahiy gelip ahkâm her gün arttığı için Ashâb'ın imanları ahkâm artıkça artardı. Ama, bu zamandan sonra vahy kesilip ahkâm tamamlandığı için, inanılacak esaslar yerleştiği için imanın artması mümkün değildir. Çünkü din, tamamlandığı için, ahkâm artmadığı için imanda da artış olmaz. Lâkin, imanın artması, kuvvet ve zayıflık yönünden her zaman mümkün olup Zaman-ı Saadet'e münhasır değildir. Çünkü, ayetlerin okunuşu ve delîllerin tezâhürü sebebiyle insanın imanı kuvvet bulur ve tatminliği artar. Bu nedenle kuvvet yönünden iman artar, ayetteki artma, bu manaca artma olma ihtimalinden uzak değildir"(155).

وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّىٰ لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ كَمَا كَانَهُ اللَّهُ

"Ey mü'minler, kâfirleri öldürün ki şirk olmasın ve dinin tamamı, Allah(CC)'a mahsus olsun..."(156). Bu meâlden sonra şu izahı yapmıştır:

153. M.Vehbi, a.g.e., VI, 189.

154. Enfâl(8), 2.

155. M.Vehbi, a.g.e., VI, 250.

156. Enfâl(8), 39.

"Yani, ey mü'minler; kâfirler, ahidlerini bozarak eski hal-lerine döndüklerinde onlarla savaşın. Zira, üzerinize kâfirlerle savaşmak vacibdir. Binâenaleyh, savaşa devam edin ki onların küfür-lerini güzel göstermelerinin neticesi olarak, müslümanlardan za-yıf olanları saptırmak, tüm pisliklerin başı olan şirk gibi fitne ve fesatları bulunmasın...

Bu ayette savaşın vücûbuna illet ve sebep, kâfirlerin fitne (ve fesat)larını izâle etmek olduğuna işaret için Vâcib Teâlâ; sa-vaşın ki fitne olmasın buyurmuştur...Bu ayette"dinin tamamı, tek dîn olarak, Allah Teâlâ için olması" ile murad; Hicaz topraklarında, dinin tamamı Allah(CC) için olmaktır. Eğer İlâhî murad, tüm âlemde dinin tamamı Allah(CC) için olmak lâzım gelseydi bütün âlemde sa-vaşla beraber küfür zâil olur ve din de ancak İslâm Dîni olurdu. Hâlbuki durum bunun tersidir. Şu halde maksat, Hicâz topraklarında dinin tamamı Allah(CC) için olmaktır"(157).

وَمَوَالِدِي سَرِيحِ الْحَصْرِ مِنْ هَذَا عَذْبُ فِرَاتٍ وَهَذَا مِلْحٌ أَسْجَاحٌ وَجَمَلٌ بَيْنَهُمَا بَرَزَخًا وَحِجْرًا مَحْجُورًا

"Allah ü Teâlâ şu Zât-ı Ecell-i A'lâ'dır ki iki denizi birbirine karıştırdı. O iki denizden şu, gayet tatlıdır, şu, gayet acı-tuzlu sudur. O iki suyun arasına bir mânî yarattı ki biri, diğerine aslâ karışmayacak, "طنبان" derecede aralarını ayırdı"(158). Bu meâlden sonra şu izahı yapmıştır:

"...Bununla, onların arasına kudretiyle bir mânî(engel) yarattı ki onlar, her nekadardır, şekilde karışmışlarsa da hakikatta karışmamışlardır. Zira, arada insanların göremeyecekleri mânî(en-gel) vardır...Yani, ikisinin arasına, gözlerin görmesinden uzak bir perde yarattı, demektir... İki denizden, tatlı su; Nil, Fırat, Tuna gibi büyük nehirler, acı sudan maksadın denizler olma ihtimâ-li vardır"(159).

157. M.Vehbi, a.g.e., VI, 297-299.

158. Furkân(25), 53.

159. M.Vehbi, a.g.e., X, 433-434.

Görüşlerini bu şekilde özetlemeye çalıştığımız Konyalı Mehmed Vehbi Efendi, bu çalışmasıyla insanlara büyük hizmette bulunmuştur. Tefsir çalışmalarının az olduğu bir dönemde, insanlara konuştukları dille Kur'an-ı Kerim'i anlatmak çok güzel ve değere sahip bir uğraşıdır. Yaptığı bu çalışmada, eski müfessirlerin görüşlerini aktarma dâiresinin dışına çıkmadığı ve görüş eleştirisinde bulunmadığı için bir **rivayetçi müfessir** kimliğindedir.

Dili, günümüz için çok ağır olduğu için, sâdeleştirmeye ihtiyacı bulunan bu on beş ciltlik eserin, alıntı yaptığı yerlerin ve faydalandığı hadîslerin kaynakları da gösterilerek yeniden basılıp ilim dünyasına kazandırılmasında fayda görmekteyiz.

İZMİRLİ
İSMAIL HAKKI EFENDİ

a- Hayatı:

1868 yılında İzmir'in İkiçeşmelik semtinde doğdu. Babası, Yüzbaşı Hasan Efendi'dir. Annesi, Kandıye'li Hafize Hanımdır. Dört yaşında okula başladı. İlk ve orta tahsilini İzmir'de tamamladı. Ardından Âmâ hafızdan hıfzını tamamladı. Rüşdiye öğreniminden sonra bu okulda Kâmil Efendi'den Farsça okudu. Bu arada medreseye devam etti(160).

Bir süre İzmir'deki Rüşdiye'de Farsça hocalığı yaptı. Ahmed Asım Bey adında bir hocadan on yıl süreyle tasavvuf dersleri aldı. 1892'de İstanbul'a gelişiyle Dârü'l-Muallimin(Yüksek Öğretmen Okulu)'nun Edebiyat kısmında talebelik yaptı. Burada okurken Sultan Selim'de meşhur hafız Şâkir Efendi'nin medrese dersine devam etti. Bu hocadan hadis icâzeti aldı. Aynı yıl, Yüksek Öğretmen Okulu'ndan da birincilikle mezun oldu(161).

Dönemin Milli Eğitim Bakanı(Maarif Nazırı) Zühtü Paşa, O'nu Mercan İdâdîsi'ne din dersleri, tarih ve ahlâk hocası olarak tayin etti. Daha sonra Mülkiye Mektebi'nde Fıkıh Usûlü, Arapça ve Mecelle okuttu(162). O'nun hocalık mesleği, daha sonra çeşitli okullarda devam etti.

Meşrutiyetin başlarında Emrullah Efendi Maarif Nazırı olunca, O'nun yerine Dârülfünûn felsefe hocalığı, Hukuk Fakültesi'nde fıkıh, 1915'te Edebiyat Fakültesi'nde İsl. Fel. Tarihi hocası oldu

160. Celâlettin İzmirli, İzm.İsm.Hak., Hilmi Kit. 1946, s.6; Kara, a.g.e., II, 91; Türk Dili ve Ede. Ans., İst., 1982, V, 43.

161. Kara, a.g.e., II, 91.

162. Aynı yer.

1904'ten 1933 yılına kadar bu ve benzeri okullarda çeşitli sahalarda ders okutan İzmirli İ.Hakkı, bu yıllarda Ordinaryus profesör oldu. Hocalık yanında çeşitli idâri görevlerde de bulunan İzmirli, 1932-1937 yılları arasında Tarih Kongrelerine katıldı, tebliğler sundu, pekçok ilmî komisyonda üyelik ve idarecilik yaptı.

1939 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden ordinaryüs profesör olarak emekli oldu. 1940-1946 yılları arasında İslâm-Türk Ans.'nin ilim heyeti başkanlığını yaptı ve bu ansiklopediye pekçok değerli madde yazdı(163).

3700 ciltlik kütüphanesini Süleymâniye Kütüphanesi'ne bağışlayan İzmirli İsmail Hakkı Efendi, 31 Ocak 1946'da Ankara'da vefat etti(164). Meânî-i Kur'an adlı tercümesi, O'nun pekçok eserinin içinde sadece Kur'an'la ilgili olanıdır. Esasında İzmirli, İslâm Felsefesi ve Kelâm sahalarında oldukça fazla söz sahibi idi. Arapça, Farsça, Fransızca, Rusça, Rumca ve Lâtince biliyordu(165).

b- Eserleri:

- 1- Mi'yârü'l-Ulûm(1897),
- 2- Mantık-ı Tatbikî ve Fenn-i Esâlîb(1909),
- 3- Kitabü'l-İftâ ve'l-Kaza(1910),
- 4- İlm-i Mantık(1911),
- 5- Hikmet-i Teşri'(1912),
- 6- Usûl-i Fıkıh Dersleri(1913),
- 7- Arap Felsefesi(1913),
- 8- Fenn-i Menâhîc(1913),
- 9- Muhtasar Felsefe-i Ülâ(1913),
- 10- Mîzânü'l-İ'tidâl(1913),
- 11- Felsefe Dersleri(1914),
- 12- İlm-i Hilâf(1914),
- 13- Siyer-i Celîle-i Nebeviyye(1916),
- 14- Gazilere Armağan(1916),

163. Kara, a.g.e., II, 91.

164. Tüm kaynaklar.

165. Kara, a.g.e., II, 91.

- 15- Muhtasar mâ Ba'de't-Tabîa(ts.),
- 16- Felsefe-Hikmet(1917),
- 17- İslâm'da ilk Tercüme(1919),
- 18- Muhassalü'l-Kelâm ve'l-Hikme(1920),
- 19- Felsefe-i İslâmiye Tarihi(1920),
- 20- İhvân-ı Safa Felsefesi(1921),
- 21- Mülâhhas İlm-i Tevhîd(1922),
- 22- Ebû Bekr Râzî ve Felsefesi(1922),
- 23- Yeni İlm-i Tevhîd(1923),
- 24- Anglikan Kilisesine Cevab(1923),
- 25- Din Dersleri(1925),
- 26- Hakk'ın Zaferleri(1925),
- 27- Yahudîlik,Hıristiyanlık,Müslümanlık(1926),
- 28- Arap Filozofu Ya'kûb el-Kindî(1926),
- 29- Dürzî Mezhebi(1926),
- 30- Müslüman Türk Hukuku ve Dîni(1935),
- 31- Müslüman Türk Filozofları(1936),
- 32- Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler(1941),
- 33- Tarih-i Kur'an(1955),
- 34- Mutasavvife Sözleri mi? Tasavvufun Zaferleri mi?(ts.),
ve yayınlanmamış makaleleri de vardır. Yaklaşık 600 sayfa civarındadır(166).

İzmirli İsmail Hakkı Efendi'nin; Me'anî-i Kur'an: Kur'an'ın Türkçe Tercümesi adlı eseri, Osmanlıca'dır. 2 cilt halinde 1927'de Kütüphane-i Hilmi sahibi İbrahim Hilmi'nin delâletiyle İstanbul'da Millî Matbaada basılmıştır. Eserin başında İbrahim Hilmi'nin iki sayfalık bir sunuş yazısı ile İzmirli'nin altı sayfalık bir önsözün yer almıştır. Bu baskının ilk cildi 498 sayfa, ikinci cildi ise, 631 sayfadır. Meâli verilecek olan her ayetin başından birkaç kelimesi Arapça olarak yazılmıştır. Ardından tüm ayetin tercümesi ise Osmanlıca olarak verilmiştir. Ayetler numaralandırılmıştır. İlk cilt, İsrâ Sûresi ile sona ermiştir ve sonunda bir fihrist vardır.

İkinci cilt, Kehf Sûresi ile başlamıştır. Nâs Sûresiyle son bulmuştur. 576 ile 596 sayfaları arasında Kur'an Tarihi ile ilgili bir bölüm vardır. Bu bölümden sonra ikinci cilde ait bir fihristle iki cilde ait, hangi konunun nerede geçtiğini gösteren bir indeks, bir de doğru-yanlış cetveli yer almıştır.

Me'ânî-i Kur'an'ın ikinci baskısı yine iki cilt halinde İbrâhim Hilmi Kütüphanesi'nce İstanbul'da 1932 yılında toplam 965 sayfa halinde yapılmıştır. Bunda da ayetler numaralıdır. Sonunda, Kur'an Tarihiyle ilgili bir bölüm vardır. Eserin bir başka baskısı da 1977 yılında yapılmıştır. Bu baskıyı Eser Yayınları, Çeltüt Matbaacılık Koll.Şti.'ne yaptırmıştır. 751 sayfa halinde, Arapça metni de ihtiva eder bir halde basılmıştır(167).

c- Metodu:

İzmirli İsmail Hakkı Efendi, eserinin önsözünde şunları belirtmiştir: "Eseri hazırlarken rivayet ve dirayet tefsirlerine, nü-zül sebeplerine, nâsih-mensuha ait eserlere müracaat ettim. Tercümede, Türkçenin tüm ifade kudretini gerçekleştirmek, Kur'an'ı yükses üslûpla tercüme etmek, tercümeyi Türkçe'nin bir şâheseri kılmak, hakikaten güzel bir arzudur. Tercümede, aslı, tamamen aktarmak imkânsız olduğu için eserimiz tercüme değil, tavzîhtir, meâli beyan etmektir....

Kur'an lâfızlarının müsait olduğu manaları inceleyerek bunlardan birini esas edindim, bazısı da not olarak yazdım. Bazı ayet i kerimelerin nü-zül sebeplerini de mecburen zikrettim. Ebû Müslim İsfahânî(322/933)'den başka müfessirler Kur'an ayetlerinde neshi câiz gördüklerinden bu hususa da dikkat ettim. Tercüme hatası yapmadığım kanaatindeyim, aslı ifade etmeyen, manayı bozan kelimelerden kaçındım, lüzumsuz kelimeleri zikretmedim. Tercümeyi anlaşılacak şekilde yaptım..."(168).

167. Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.e., s.461.

168. İzm.İsm.Hakkı, Me'ânî-i Kur'an, I, 1-16.

İzmirli'nin bu kendi ifadelerinden sonra bizim de tesbit edebildiğimiz metodu şu şekildedir:

İzmirli, tercüme edeceği her ayetin tam metnini vermektense baştan iki veya üç kelimeyi Arapça olarak yazmış, bazan da birkaç ayetin meâlini bir arada vermiş, her ayetin numarasını, o ayetin başında vermiştir. Her sayfanın başında, o sayfanın hangi cüze ait olduğu, sayfa numarası ve sûre ismini zikretmiştir.

Her sûreye başlarken, önce sûrenin ismini vermiş ve bir not ile aşağıda, o sûreye ait ayet sayısını, Mekkî mi, Medenî mi olduğunu, varsa nâsih-mensûh ayetlerini ifade etmiştir. Meâlde izah için konan kelimelerin üzerlerine çizgi koymuştur. Mesalâ: Bakara, 4.

وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنزِلَ مِنْ قَبْلِكَ

ayetin meâlini şu şekilde vermiştir:

"Sana inzâl olunan Kitab'a da, senden evvel inzâl olunan kitaplara da inanırlar"(169). Bu tür çizgiler hemen hemen bütün ayetlerin meallerinde mevcuttur.

Esmâ-i Hüsnâ'yı ya Türkçesiyle, ya da aynıyla ifade etmiştir. Meselâ: Al-İmrân Sûresi'nin ikinci ayetine şöyle manâ vermiştir: "Allah ki O'ndan başka tapacak yoktur, Hayy olan, Kayyûm olan O'dur"(170). Besmele'de ise şu ifadeyi tekrarlamaktadır:

"Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla"

Yemin ifade eded "lâm"larda cümle başına bir yıldız işareti koymuş ve böylece okuyucunun dikkatini çekmeye çalışmıştır.

Eserde, izaha muhtaç konularda bolca not düşerek, manayı tam vermeyi hedefleyen İzmirli, ihtilâflı konularda, değişik görüşleri bu notlarda vermiş, ancak görüş sahiplerinin kimler olduğunu ve hangi görüşün diğerlerine göre daha doğru olduğunu ifade etmemiştir(171). O'nun bu tutumu, müteşâbih ayetlerde de geçerlidir. Fıkhi konularla ilgili bazı ayetlerde fikhî izahlarda bulunmuştur(172).

169. İzm. İsm. Hakkı, a.g.e., I, 9.

170. Aynı eser, I, 104.

171. Aynı eser, s. 7, 9, 16, 105, ...

172. Mâide(5), 6....

Dipnotlarda da olsa ayetlerin izahında, konuyla ilgili başka ayetleri zikretmemesi, ayrıca eserine hemen hemen hiç hadis almaması, kanaatimizce bu çalışmasının hacminin fazlaca genişlemesini önlemek gayesine yöneliktir. Aksi taktirde ayet ve sahîh sünneti ihtiva etmeyen bir tefsir veya meâl, her nasıl olursa olsun, eksiktir, tam manayı veremez.

Eserinin önsözünde çeşitli muteber rivayet ve dirayet tefsirlerine müracaat ettiğini ve bu üslupla çalışmasını tamamladığını söyleyen İzmirli, bu müracaatlarını nerede yaptığını, hangi konuda, kimin görüşünü benimsediğini ifade etmemiştir.

Yaşadığı döneme göre İzmirli, bu eserini sâde bir dille hazırlamış olabilir. Ancak günümüz için ağır sayılabilecek kelime ve deyimlere fazlaca rastlanıyor olması, onun rahatça anlaşılmasını epeyce güçleştirmektedir.

Benzerleriyle ve o dönemin çalışmalarıyla mukayese edildiğinde İzmirli'nin Me'ânî-i Kur'an'ının gayet güvenilir olduğunu ifade eden Ömer Rıza Doğrul şunları belirtmiştir:

"Eserin adından da ilmî hüviyetini gösteren İzmirli Üstâdımız, diğer bazı mütercimlerin Türkçe Kur'an-ı Kerîm gibi gelişigüzel, hakikate uymayan serlevhalarını tercih etmemiştir. Bu, ancak O'nun hâiz olduğu ilmî selâhiyetin bir eseridir. Üstâdımızın ilmî selâhiyeti, tercümesinde tecelli etmektedir. Bu itibarla son sene-ler zarfında yaygınlaşan tercümeler içerisinde, ilmî ihtisâs sahibi tarafından yapılanı, İzmirli İsmail Hakkı Bey Efendi'ninkidir, diyebiliriz. Bu tercümeyi okuyanlar, Üstâd'ın, manayı edâ ederken ilmin inceliklerine riayet ettiğine itimad ederek O'nu mütalâa edebilirler. İlim ve ihtisâs nokta-i nazarından bu mevkiye sahip olan bu tercüme, dil ve edebiyat yönünden de aynı seviyede olsaydı o zaman neslimizin, mükemmel bir tercümeyle sahip olduğunu söyleyebilirdik. Fakat Üstad'ın eseri, bize bu başarısının olgunlaşacağını müjdelemektedir"(173).

Tefsirinden bir örnek:

بقسده سوره سى [۱]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

أسیرگهین ، باغیشلابان تا گری آدیله .

۱ - (الّ) الف ، لام ، میم [۲] .

۲ - (ذلك الكتاب ..) بو ، بر کتابدر که اونده شبهه کونوره جک

هیج برشی یوقدر [۳] . متقیلر حقنده برره بردر [۴] .

۳ ، ۴ - (الذين يؤمنون ..) اومتقیلر که غیه [۵] اینانیرلر ،

نمازی دوس دوغرو قیلار ، کندیلرینه ویردیکمز رزقندن خرج

ایدیرلر [۶] . ساکا ازال اولونان کتابده ، سندن اول ازال اولونان

کتابلرده اینانیرلر ، آخرتی یقیناً بیلیرلر و اینانیرلر .

[۱] سورة جلیله بالاتفاق مدنی در ، (۲۸۷) آیتدر . سورة شریفهده

اختلاف الیه رار ناسخده واردر ، منسوخده واردر . [۲] سورقرآیه اوائلنده

بولونان حروف مقطعاتک مجموعی حروف هجائک نصفی قاداردر . بونلر حقنده اهل تفسیر

اختلافه دوشمشلردر . اکثر اهل تفسیرک بیانلرینه کوره مقطعات سور شریفه تک

اسملریدر . خلقک عجزنی میدانه قویمقی ایچین سوره باشنده ذکر اولونمشدر : « بسوره

بوکی حرطردن سرکیدر . هایدی باقلم سزده بوله برسوره کتیرک » . ویا قسم ،

یعیندر . حروف الیه قسمده واقسم ذکر اولونماز . حروف الیه قسمده اکثریا

کتاب ویا تزولی ذکر اولونور . [۳] برهانک بارلاقلمی ، دلالتک آشکار اولماسی

من طرف الله نازل اولدیننده شبهه یراقاز . [۴] متقی اللهم ، کناهلردن صاقیتان

کیسهدر . [۵] غیب حقنده اختلاف واردر ، جمهور مفسرینه کوره حواسدن

غائب اولان شیهه غیب دینیه ، بوراده مقصود : اللهم یبلمک ، آخرتی بیلیمک ،

احکام وشرایعی بیلیمک کی تفکر واستدلال حقنده دلیل اقامه اولونان شیلردر .

[۶] آیت جلیله دن مقصد فرض اولان زکاتدر . شاید « زکاتدن فضلّه

اولان مقدار » قصد اولونور ایسه آیت زکات الله ، « خذ من اموالهم صدقه

الایة » نظم کریمی الیه منسوخ اولور . رأی اول دوغرودر .

d- Görüşleri:

İzmirli, bir meal olarak hazırladığı bu çalışmasında, hemen her rivâyet türü eserde rastlanan; "eskiyi, eleştirisiz aynen tekrar etme" tutkusunu terketmemiş, ihtilâflı meselelerde farklı görüşleri vermekle yetinmiş, hangi görüşün taraftarı olduğunu açıkça belirtmemiş, haklının haklılık nedenini, hatalının hatalı olduğu noktaları izahtan özenle kaçınmıştır. Bu yapısıyla O, eserin çok uzamasından endişe etmiş olabilir, ancak önemli olan; bu tür problemlerle meselelerde meselenin mümkün merteye izaha kavuşmasını sağlamaktır; yoksa mevcut görüşleri aynen tekrar etmenin, meâl hazırlamaya ya da tefsir yapmaya olumlu katkıda bulunacağını sanmaktayız. Bu anlatmaya çalıştığımız özelliğiyle İzmirli'nin, tesbit edebildiğimiz görüşleri şu şekildedir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَىٰ حَتَّىٰ تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ

"Ey iman edenler, sarhoş iken dediğinizi bilmedikçe namaza yaklaşmayın..."(174) ayetini izah ederken "namaza" ifadesi için bir notla; "veya namaz mahalline, mescide" diye eklemeye bulunmuş, ardından ayetin genel manası için de şunları belirtmiştir: "Namaz vaktinde sarhoş olmayın demektir. Sarhoşluk bilâhare ayet-i Mâide ile büsbütün men olunmuştur. Eğer uyku sarhoşluğu kast olunursa ayet-i kerime mensuh olmaz"(175).

إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ

"Rabbiniz Allah(CC), gökleri ve yeri altı günde yarattı, sonra arş üzerine müstevi oldu"(176), meâlinden sonra ayetteki "altı gün" için; "vakit veya miktar veya devir demektir" diye, "arş üzerine müstevi oldu" kavli için de; "istiva, sıfat-ı celîle-i İlâhiyedir. Keyfiyeti meçhüldür. Müteahhirîn, istivayı istilâ ve galebe ile tefsir ettiler. Yere, göklere, bütün mahlûkata galib ve kâhir oldu"(177), şeklinde izahlarda bulunmuştur.

174. Nisa(4),43.

175. İzmirli, Me'ânî-i Kur'an, I,160.

176. A'râf(7),54.

177. İzmirli, a.g.e., I,274.

وَقَالَ الْيَهُودُ لِلَّهِ مَغْلُوبَةٌ غَلَبَتْ أَيْدِيهِمْ وَكَلِمَاتُهُمْ يَسْوَطَانِ

"Yahudîler, Allah(CC)'ın eli bağıdır(cimridir, rızık vermez, zü-
gürttür, âcizdir) dediler. Kendi elleri bağlansın, dediklerinden
nâşi(dolayı) mel'ûn olsunlar. Hayır O'nun elleri (tesniye olması
'atâ ve ihsânın kesretindedir) açıktır"(178) şeklindeki bu meâli
vermiş(179), müteşâbih olarak kabul edilen " ^{يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ}
(180) ayetine de: "Allah(CC)'ın eli onların elleri üstündedir"diye
meâl vermiştir(181).

İzmirli, bu son üç ayete meâl verirken genellikle kelimele-
re doğrudan lügat manalarını vermiştir. Bu tercüme metodu gayet o-
lumlu ve isâbetlidir. Zira, " استوى " kelimesine; "hükmetti, ga-
lebe etti" diye mana vermektense, kelimenin esas lügat manasını i-
fade edip bu tür açıklama türü sözleri izah veya tefsirde vermek
daha doğru görülmektedir.

Aynı şekilde; " يد " kelimesine de doğrudan "el" manasını
vermesi bu türdendir. Tercümede bu kelime yerine; Allah(cc)'ın ni-
meti ya da benzeri te'viller yerine direk manayı vermek, hata yap-
mamaya yardımcı olur kanaatindeyiz. Elbette ki kalkıp da Allah(CC)
a uzuv isnâd etmek hiç kimsenin görevi ya da cesâret edebileceği
bir iş değildir. Fakat madem ki Allah(CC), böyle buyurmuş, biz de
öylece tercüme etmeli, izahlarımızda te'vil yoluna gitmeliyiz.

وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ حَصِيصًا وَخَطْمًا كَمَا تَأْتِي صَدْرُهُ فِي السَّمَاءِ

ayet-i kerimeyi(182) şu şekilde tercüme etmiştir: "...Her kimi de
sapık kılmak isterse onun göğsünü sanki zorla göğe çıkıyormuş gibi
(hakkı kabul etmemek için göğe çıkmak ister gibi) darlaşmış,sıkış-
mış bir hâle koyar..."(183).

Şüphesiz ki ayetin ifade etmek istediği manalardan biri bu
olabilir. Ancak burada daha başka ve ilmî gerçeklerle çok yakın o-

178. Mâide(5),64.

179. İzmirli,a.g.e.,I,213.

180. Fetih(48),10.

181. İzmirli,a.g.e.,II,391.

182. En'âm(6),125.

183. İzmirli,a.g.e.,I,254.

lan bir manaya daha işaret vardır: Her yüz metre yükseldikçe basıncın bir derece düşeceği bilinen bir gerçektir. Basınç düştükçe nefes almak da haliyle güçleşecektir. İşte iman etmek istemeyenler böyle göğe çıkarken yani yükselirken nefesi daralan kimseye benzetilmektedir. Göğe çıkarken nefesin daralması olayı bugün bilinen bir ilmî "hakikat" olduğundan bizce bu ayette, sözünü ettiğimiz gerçeğe işaret vardır. Buna ilâveten " **بَصَدَّ** " kelimesi de sanki özenle seçilmiştir. Zira bu kelimenin telâffuzu, gerçekten zordur. Halbuki aynı kelimenin " **بَصَدَّ** " diye okunan şekliyle bu manayı yaklaşık olarak verebilecek " **بَرَفَعَ** " kelimesi de burada ifade edilebilirdi. Kanaatimize göre hem bu " **بَصَدَّ** " kelimesi, hem de ayetin mefhumu bu ilmî gerçeğe işaret etmektedir. Kur'an'ın bu tür ayetleri, Prof. Dr. Süleyman Ateş'in ifadesiyle **orijinal** ayetleridir. Müsbet ilim geliştikçe Kur'an-ı Kerim'in bu tür pekçok ayeti, daha güzel anlaşılacak ve pekçok hakikatin ortaya çıkması da mümkün olacaktır.

"De ki: "Ben peygamberlerden bir türedi değilim. Bana ve size ne yapılacağını da bilmem..."(184) meâlindeki:

قُلْ مَا كُنْتُ بِدِينِكُمْ مِنَ الرُّسُلِ وَمَا أَدْرِي مَا يُفْعَلُ بِي وَلَا بِكُمْ

ayetin izahında şunları ileri sürmüştür: "Yani dünyada hem bana hem size bozgunluk, yenmek, hastalık, sağlık, zenginlik, züğürtlük, bolluk, kıtlık gibi neler yapılacağını bilmiyor. Dünya olaylarını bilmek, nübüvvet vazifelerinden değildir. Bu ayet gereğince, hiçbir fert geleceğe, muğayyebata ait bilgiçlik satamayacak"(185).

İzmirli, ayetin izahında, manayı tamamen dünya hallerine ait kılarak bir manada ayetin mefhumunu daraltmıştır. Ayetin, bütün muğayyebata şâmil olabileceğini hatırlatan bu manada başka ayetler de vardır. Peygamber(SAV) de insandır. O'nun da bilemeyeceği olaylar ve durumlar olabilir. Nitekim bu durumun açıklayıcısı olarak, Kur'an-ı Kerim'de şu ayet-i kerimeler ilginçtir:

184. Ahkaf(46),9.

185. İzmirli, a.g.e., II, 374.

قُلْ لَا أَقُولُ لَكُمْ عِنْدِي خَزَائِنُ اللَّهِ وَلَا أَعْلَمُ الْغَيْبَ وَلَا أَقُولُ لَكُمْ إِنِّي مَلَكٌ إِنِّي أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ وَإِنِّي أَخِي الْأَبِي هَانِئِ

"De ki: "Size Allah(CC)'ın hazineleri yanımdadır" demiyorum; gaybı da bilmiyorum; size "ben meliğim de demiyorum, ben ancak bana vah-edilene uyuyorum".."(186),

وَلَا أَقُولُ لَكُمْ عِنْدِي خَزَائِنُ اللَّهِ وَلَا أَعْلَمُ الْغَيْبَ وَلَا أَقُولُ لَكُمْ إِنِّي مَلَكٌ

"Size,"Allah(CC)'ın hazineleri yanımdadır demiyorum; gaybı da bil-mem; melek olduğumu da söylemiyorum"..."(187),

قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ

"De ki: Ben de ancak sizin gibi bir insanım; ancak bana vahyolunu-yor..."(188) ve;

وَلَوْ كُنْتُ أَعْلَمُ الْغَيْبَ لَا نَسُكُكُمْ مِنْ أَنْتُمْ وَمَا سَخِي السُّوءِ

"...Eğer gaybı bilseydim, elbette çok hayır elde ederdim ve bana kötülük dokunmazdı..."(189) ayeti hep Hz.Peygamber'in de insan ol-duğunu, kendisine vahyedilmesi durumları hâriç O'nun da diğer in-sanlardan farklı olmadığını göstermektedir. Ayrıca Osman ibn Maz'ûn için bir kadının: "Cennet sana kutlu olsun ey Maz'ûn oğlu Osman" i-fadesi üzerine Rasûlüllah(SAV)'ın: "Vallâhi ben Allah(CC)'ın elçi-siyim, ben bile bana ne yapılacağını bilmem..." şeklindeki buyruğu da Ahkaf Sûresi'nin 9. ayetinin nasıl anlaşılması gerektiğine ışık tutmaktadır(190).

İzmirli İsmail Hakkı Efendi; Bakara Sûresi'nin 115, Enfâl Sûresi'nin 65, Ahzâb Sûresi'nin 52 ve Mücadele Sûresi'nin 12. ayet i kerimelerinin meâlini verirken, mensûh olduğu söylenen bu ayet-ler için nesihten hiç söz etmemiştir.

Genel Görüşlerin Değerlendirilmesi bölümünde de bazı ayet-ler hakkındaki görüşlerini ele alacağımız için konuyu bitiriyoruz.

186. En'âm(6), 50.

187. Hûd(11), 31.

188. Kehf(18), 110; Fussilet(41), 6.

189. A'râf(7), 188.

190. Bu hadis için bkz: Ateş, a.g.e., I, 160.

Hayatını ve eserlerini incelerken görebildiğimiz kadariyle İzmirli İsmail Hakkı Efendi, çeşitli sahalarda eserler yazmış ve ders okutmuş bir ilim adamıdır. Özellikle felsefede, mantıkta ve kelâmda oldukça geniş bilgiye sahipti. Me'ânî-i Kur'an adlı çalışmasında zaman zaman da olsa aklî-mantîkî ve itikâdî izahlarda da bulunsaydı eser daha faydalı olurdu. Fakat gerek tartışmalara fazlaca değinmemesi, gerekse meselelere ait detaylı bilgi vermeme-si, eserinin hacmini sınırlı tutmak, konuyu dağıtmamak ve Kur'an'ın manasını kısaca milletine kendi diliyle sunma fikrinden ileri gelmiş olabilir. Eserinin mukaddimesinde de buna benzer hedefleri olduğunu kendisi de belirtmişti. Dili sadeleştirilerek yeniden basılması, hizmete vesîle olur kanaatindeyiz.

ELMALI'LI
MUHAMMED HAMDİ YAZIR

a- Hayatı:

1878 yılında Antalya'nın Elmalı kazasında doğdu. Babası, aslen Burdur'un Gölhisar kazası Yazır köyünden Nu'mân Efendi, annesi Elmalı âlimlerinden Mehmed Efendi'nin kızı Fatma hanımdır(191).

İlk ve orta öğrenimini Elmalı'da tamamladı. Hafızlığını bitirmiş, Arapça okumuş ve İslâmî ilimlerde ön bilgileri edinmiş olarak, dayısı Mustafa Sarılar'la birlikte 1895'te İstanbul'a geldi. Dönemin âlimlerinden Mahmûd Hamdi Efendi'den dersler aldı. Hocası ile adaş olduğu için kendisine Küçük Hamdi denildi(192).

Başlangıçta Meşîhât-ı İslâmiye(Dinî işlemlerin yürütüldüğü merkez)'de Mektûbî Kalemi(Özel kalem)'ne memur oldu(193). 1905 yılında Bayezid müderrisi oldu, aynı yıl Antalya Milletvekili seçildi(194). Meşrûtiyetin ilân edilmesiyle Kânûn-ı Esâsî'nin ta'dil edilmesinde önemli röl oynadı. Kadı yetiştiren Mekteb-i Nüvvâb'a girdi ve buradan birincilikle mezun oldu. 1908 yılına kadar Bayezid'deki hocalığı devam etti. Mekteb-i Nüvvâb'da vakıf hükümleri, Medresetü'l-Vâizîn ve Medresetü'l-Kudât'ta fıkıh, Süleymâniye'de mantık dersleri okuttu. İki yıl da Huzur Derslerine muhatap olarak katıldı(194).

191. Hak Dîni Kur'an Dili, Muk., XV; Türk ve Dünya Ün1. Ans., X, 5591; Bilmen, a.g.e., II, 785.

192. Celâl Kırcı, K. Kerîm ve Modern İlimler, İst., 1982, s. 247.

193. Bilmen, a.g.e., II, 785.

194. Kara, a.g.e., I, 409; Bilmen, a.g.e., II, 785; Sofuoğlu, Tefsire Giriş, İst., 1981, s. 371.

1908'li yıllarda dışardan felsefe, edebiyat, riyâziye tahsili gördü. Sâmî ve Bakkal Ârif Eferdi'lerden hat dersleri aldı. II. Meşrûtiyetin ilânından sonra kurulan Meclîs-i Mebûsân'a Antalya Milletvekili olarak girdi. Görevi olmadığı halde II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi için gerekli fetvayı yazdı(195).

4 Ağustos 1918 yılında Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye üyeliğine, 2 Nisan 1919'da da bu müessesenin başkanlığına getirildi. Dâmâd Ferîd Paşa'nın iki kabinesinde Vakıflar Bakanlığını üstlendi. Aynı yıl Âyân(Senato) Meclisi üyeliğine teyin edildi. İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin ilim şubesinde görev aldı(196).

Cumhuriyet'in ilânı sırasında Medresetü'l-Mütehassisîn'de mantık hocası idi. Dâmâd Ferid Paşa kabinelerindeki görevi dolayısıyla, Millî Mücadele aleyhinde bu kabinelerin verdiği karardan sorumlu tutuldu ve gıyabında idâma mahkûm edildi. Fakat İstiklâl Mahkemesi'nde görülen davada beraat etti(197).

Medreseler kapatılınca İstanbul'daki evinde inzivaya çekildi. Bu dönemin ilk yıllarında, daha önce başladığı Metâlib ve Mezâhib adlı tercüme çalışmasını tamamladı. Mısır'lı Prens Abbâs Halîm Paşa'nın teşvikiyle büyük bir İslâm Hukuk Kâmusu hazırlamakla meşgul oldu. Ancak bunu yarım bıraktı. Ardından T.B.M.M.'nde onaylanan ve Diyânet İşleri Başkanlığı'nca kendisine teklîf edilen bir tefsir yazma önerisini kaleme aldı(198).

Elmalı'lı M.Hamdi Yazır 22 Mayıs 1942 yılında İstanbul Erenköy'de vefat etti(199).

Elmalı'lı, hafız, hattat, şâir bir kişiydi. Tefsir, kelâm, fıkıh, mantık, felsefe gibi sahaların yanında kimya, matematik ve sosyal ilimlerle de meşgul olmuştur(200).

195. Kara,a.g.e.,II,409-410.

196. Bilmen,a.g.e.,II,785;Kara,a.g.e.,II,409.

197. Kara,a.g.e.,II,409.

198. Hayrettin Karaman,İsl.Hukuku Tarihi,İst.,1975,s.213.

199. Tüm kaynaklar.

200. Bilmen,a.g.e.,II,786-788.

b- Eserleri:

- 1- İrşâdü'l-Ahlâf fî Ahkâmi'l-Evkaf(1911),
- 2- Tahlîl-i Tarih-i Felsefe(ts.),
- 3- Metâlib ve Mezâhib (Tercüme)(1978),
- 4- Mâ ba'de't-Tabî'a ve Felsefe-i İlâhiyye(1978),
- 5- Sefer Bahsi,(Hakkındaki İddialara Verdiği Cevab),
- 6- Fıkıh Usûlüne dâir bir eseri(ts.),
- 7- Sûri Mantığa dâir bir eseri(ts.),
- 8- Yarım kalmış bir Kamûsü,
- 9- Bir kısmı eksik bir Dîvânı,
- 10- Mantık u İstincâî ve İstıkrâî(ts.),
- 11- Hücetüllahi'l-Bâliğa tercümesi(ts.),
- 12- Hz. Muhammed(SAV)'in Dîni(ts.),
- 13- HAK DİNİ KUR'AN DİLİ,
- 14- Sırat-ı Müstakîm, Sebîlü'r-Reşâd ve Beyânü'l-Hak dergileriyle günlük gazetelerde yayınlanmış, çeşitli makale ve manzümeleri vardır. Bu makalelerden birkaçı şunlardır:
 - a) 31 Mart Vakası,
 - b) Mühim Makale,
 - c) Mecelle-i Ahkâm,
 - d) Küçük Bir Düşünce,...(201).

Elmalı'lı'nın Hak Dîni Kur'an Dili adlı tefsiri 8 cilttir. Zamanının en geniş Türkçe tefsiri olan bu eser, 1935-1938 yılları arasında İstanbul'da Matbaa-yı Ebü'z-Ziyâ'da sekiz cilt olarak basılmıştır. Dokuzuncu cildi de fihrist olarak basılmıştır. Bu cilt hariç, 6433 sayfadır. Eseri Diyanet İşleri Başkanlığı bastırılmıştır. İlk cildin baş tarafında 32 sayfalık bir mukaddime yer almaktadır. Burada, genel olarak; tefsir, te'vil, meâl, Kur'an, ayet, mushaf konularında bilgi verilmiştir. Her cildin sonunda o cilde ait yanlış-doğru cetveli vardır. 9. ciltte ise önce genel alfabetik bir fihrist, ardından her cilde ait özel birer fihrist ilâve edilmiştir. Eser 12 yılda tamamlanmıştır.

201. Eserleri için bkz: Bilmen, a.g.e., II, 792; Kara, a.g.e., I, 409; Sofuoğlu, a.g.e., s. 59-60; Elmalı'lı, a.g.e., I, Muk., XVI.

Tefsirin ilk baskısındaki ciltlerin sayfa sayıları, ihtiva ettikleri sûreler ve baskı tarihleri şu şekildedir:

1. cilt; Fâtihâ'dan Al-i İmran'a kadar 1016 sayfa 1935,
2. " ; Al-i İmrân'dan En'âm'a kadar 1016-1860s. 1936,
3. " ; En'âm'dan Yûnus'a " 1860-2660s. 1936,
4. " ; Yûnus'tan Furkan'a " 2660-3556s. 1938,
5. cilt; Furkan'dan Ahkaf'a " 3556-4330s. 1938,
6. cilt; Ahkaf'tan Mülk'e " 4330-5175s. 1938,
7. cilt; Mülk'ten Leyl'e " 5175-5876s. 1938,
8. cilt; Leyl'den nâs'a " 5876-6433s. 1938, ve
9. cilt de 447 sayfa olarak 1938'de basılmıştır.

Bu eserin ikinci baskısı 1960-1962 yılları arasında yine 9 cilt halinde İstanbul'da Nebioğlu Basımevi'nde yapılmıştır. Üçüncü baskısı da 1970 yılında İstanbul'da Eser Kitabevi'nde yine dokuz cilt halinde, ayetler numaralı olarak yapılmıştır. Bu baskı, diğerlerine göre daha kullanılışlıdır.

c- Metodu:

Elmalı'lı, eserini hazırlarken dikkat edeceği hususların, kendisine şu şekilde ifade edildiğini bildirmektedir:

"Önce ayet veya ayetler yazılarak altına meâl-i şerifi ve ardından tefsir ve izah yazılacaktır. Tefsir ve izahta da şunlara dikkat edilecektir;

- 1) Ayetler arasındaki münasebetleri ifade etmek,
- 2) Nüzûl sebeplerini belirtmek,
- 3) Kıraatta on vechi geçmemek,
- 4) Gerektiğinde kelime ve terkiplerin izahlarını yapmak,
- 5) İtikadda Ehl-i Sünnet, amelde Hanefî mezhebine uyacak ayetleri izah etmek, İslâm Tarihi'ndeki olaylara değinmek,
- 6) Müsteşriklere, gerekli noktalarda cevap vermek ve
- 7) Baş tarafa önemli konuları içine alan bir mukaddime koymak". Elmalı'lı, çalışmalarını bu istekler doğrultusunda yaptığını ve eserinin bir tercüme olmadığını ifade etmiştir(202).

Elmalı'lı, 32 sayfalık gayet faydalı bir mukaddimeden sonra Fâtihâ Sûresi'nin tefsirine başlamış ve tam 145 sayfalık bu bölümde hem Besmele ile ilgili hem de Fâtihâ'yla ilgili oldukça geniş izahatta bulunmuştur. Önce Fâtihâ'nın metnini topluca ve ayetleri numarasız olarak vermiş, peşinde siyah puntolarla Fâtihâ'nın meâlini yine numarasız bir şekilde metnin altına eklemiştir. Daha sonra Besmele'yle Fâtihâ'nın ilişkisini belirtip kelimelerin ve cümlelerin tek tek tahlil ve tertibine girişmiştir. Çok geniş olan bu izahını bir hülâsayla noktalamış ve Bakara Sûresi'ne geçmiştir.

Elmalı'lı, her sürenin başında, o süreyle ilgili olarak, nerede nâzil olduğunu, bir önceki süreyle olan münasebetini, ayet sayısını, kelime sayısını ve ayetlerin bitiş harflerinin tesbiti demek olan **fasıl**alarını hemen her sürede belirtmiştir.

Ayetlerin metin ve meallerini ardarda, topluca verdikten sonra, ilk defa geçen kelimeleri teker teker kökleri ve i'rab durumları yönünden incelemiştir(203), daha sonra aynı kelimenin geçtiği yerde aynı izahı tekrar yapmamıştır. Dolayısıyla arzu edilen bilgiyi bulabilmek için ilgili konunun veya kelimenin ilk geçtiği yeri bulmak gerekir. Bu tür kelime izahında kitap adı zikretmemiş genel bilgiler vermiştir.

Elmalı'lı, bu çalışmasını yaparken, her ayeti izah etmemiş sadece gerek gördüğü yerleri uzunca işlemiştir. Bu tür fazla bilgi vermesinin nedenini açıklarken, ya meselenin önemini, ya da sözün nerelere ihtimâli olduğuna dikkati çekmeyi veya faydasız yerleri çıkarması için gerekli zamanı bulamadığını ileri sürmüştür(204).

Toplu manayı verdikten sonra, izaha geçince ele alacağı ayeti tekrar kelime-kelime parantezle ayırmış, bazan nüzûl sebebini de zikrederek izahını bu aralarda yapmıştır.

Manayı tam elde edebilmek için tefsirinde özellikle ayetleri diğer ayetlerle izaha çalışmıştır. Bu tür metod, tefsir için en mühim noktayı teşkil etmektedir. Meselâ;

203. Elmalı'lı, a.g.e., I, 17, 18, 30, 31, 33, 96, 97, 119, 121, ...

204. Aynı eser, Muk., I, 20.

سِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ

"...Nimet verdiklerinin yoluna..."(205)ayetini izah ederken;

وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ
"Kim Allah(CC)'a ve Elçi(sin)e itaat ederse işte onlar, Allah(CC)'in nimet verdiği peygamberler...ile beraberdir..."(206) ayetini de zikretmiştir(207).

لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ

"Dinde zorlama yoktur..."(208) ayetinin izahında da;

وَلَوْ سَاءَ رَبُّكَ لَأَمَنَّ مِنَ فِي الْأَرْضِ كُلَّهُمْ جَمِيعًا

"Rabb'in dileseydi, yeryüzündekilerin hepsi mutlaka inanırdı"(209) ayetini de izahına katmıştır(210). Bu tür tefsir örneklerini Elmalı'lı'da sıkça görmekteyiz.

Tefsirde metod olarak benimsediği esasların biri de hadislerden faydalanmadır. Elmalı'lı bu tür uygulamaya eserinde sıkça yer vermiştir. Çünkü hadisler, Kur'an'ın anlaşılmasında ayetlerden sonra ikinci sırada bulunmaktadır. Ancak bu işi yaparken dikkatli olmak gerekmektedir. Zira, sahîh hadislerin içeresine çok sayıda uydurma da sokuşturulmuştur. Elmalı'lı hadislerin kaynaklarından söz etmediği gibi sihat durumlarından da bahsetmemiştir. O'nun, hadislerden yararlanma usûlü aynen şöyledir:

Fâtihâ'nın ilk ayetini izah ederken: **من لم يحمدا للناس لم يحمدا لله**
"İnsanlara hamd etmeyen Allah(CC)'a da etmez",

الحمد رأس الذكر من لم يحمدا لله لم يذكره

"Hamd şükrün başıdır, Allah(cc)'a hamd etmeyen, şükretmemiş olur", hadislerini zikrederken sadece; "Rasûlüllah buyurmuş" veya "Şu hadis-i şerife göre" ifadeleriyle yetinmiş,kaynak vermemiştir(211).

205. Fâtihâ(1),6.

206. Nisa(4),69.

207. Elmalı'lı,a.g.e.,I,132.

208. Bakara(2),256.

209. Yûnus(10),99.

210. Elmalı'lı,a.g.e.,I,861.

211. Aynı eser,I,58-60.

بَلِيٌّ مِّنْ أَسْمِكُمْ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مَخِينٌ فَلَا أَجْرَ لَهُ عِنْدَ رَبِّهِ

"Hayır, kim işini güzel yaparak özünü Allah(CC)'a teslim ederse, onun mükâfâtı, Rabb'inin yanındadır..."(212) ayetinin izahında da;

"İhsân, Allah(CC)'ı görüyormuş gibi ibadet etmendir. Sen O'nu görmezsen de O seni görür"(213) hadisini zikretmiştir(214). Böyle mütevatir hadisler, herkesçe bilindiği için bunlara güven de gayet yaygındır; dolayısıyla kaynak verilmemesi pek dikkati çekmez.

Hadislerin kaynaklarını ve sihatlerini belirtmemek güven eksikliği doğurur. Nitekim;

وَلَا تَقْرَبُوا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَكُونُوا مِنَ الظَّالِمِينَ

"Şu ağaca yaklaşmayın, aksi taktirde zâlimlerden olursunuz"(215) ayetinin izahında şu sözü hadis diye nakletmiştir:

حب الدنيا رأس كل خطيئة

"Dünyayı sevmek, her kötülüğün başıdır"(216).

Halbuki bu söz, Aliyyü'l-Kârînin *أسرار المرفوعة في الأحاديث الموضوعية* adlı eserinde mevzu'(uydurma) hadisler içerisinde zikredilmekte ve bu sözün, bir veliye veya mutasavvıfa ait olduğu ifade edilmektedir(217).

Elmalî'lı, tefsirinde Kur'an ve Sünnet'e ilâveten, önceden yazılmış tefsirlere de müracaat etmiştir. Eserinde müracaat ettiği müfessir ve tefsirlerinin önemlileri şunlardır:

- 1- İbn Cerîr et-Taberî(310/922);
- 2- Cârullah ez-Zemahşerî(538/1143);
- 3- Fahreddîn er-Râzî(606/1209);
- 4- Muhammed ibn Ahmed el-Kurtubî(671/1272);

212. Bakara(2).112.

213. el-Buhârî, Sahîh, K.Tefsir(65), B.442, nr.1201, VI, 480-481.

214. Elmalî'lı, a.g.e., I, 468.

215. Bakara(2), 35.

216. Elmalî'lı, a.g.e., I, 323.

217. Aliyyü'l-Kârî, Esrârü'l-Merfû'a fi'l-Ehâdîsi'l-Mevdû'a, Beyrut, 1971, nr.163, s.179-180.

Eserine müracaat ettiği müfessirlerin başında Fahreddîn er-Râzî gelmektedir ki O'ndan pekçok yerde alıntılar yapmıştır.

Elmalı'lı, rivayetçi müfessirlerin aksine ihtilâfları nakl ettikten sonra kendi görüşünün ne olduğunu, hatalı gördüğü görüşlerin hatalı noktalarını da eleştirmiştir ki bu yapısıyla O, tamamen bir dirayet müfessiridir(218).

Hamdi Yazır, tefsirini zenginleştirmek için eski bazı hikâyeleri, tarihî bilgileri ve eski dinlere ait esaslarla haberleri de eserine almıştır(219). Zaman zaman eski şiire de müracaat ettiği ve özellikle kelime izahı için beyitlerle örnekler verdiği göze çarpmaktadır(220).

Muamelâtla ilgili ayetlerde bazan geniş bilgi verdiği de şahit olduğumuz Elmalı'lı(221), fikhî konularda da izahlarda bulunmuştur(222). Eserde, diğer ele aldığımız müfessirlerde pek raslamadığımız bir özellik olarak kıraat farklarına da değinildiğini ve bu farklı kıraat sonucu oluşan yeni mana ve hükümlere de işaret edildiğini görmekteyiz(223).

Tarihimizde ortaya çıkan mezheplerden bir bölümü de itikâdî mezhepler olduğu için Elmalı'lı az da olsa bu tür mezheb görüşlerine de eserinde yer vermiştir(224).

Felsefe ve mantıkla da meşgul olup bu sahalarda da eserler veren Elmalı'lı, bu tefsirinde zaman zaman böyle izahlarda da bulunmuş, bu sayede meseleyi daha iyi anlatmaya gayret etmiştir(225).

218. Elmalı'lı, a.g.e., I-412, 747, 749, 812, 865, IV-2871, 3275, ...

219. Aynı y., I-831, 832, II-1025, IV-3163, 3231, V-3667, ...

220. Aynı y., III-2624, IV-3151, 3277, VII-5294, 5450, 5863, ...

221. Aynı y., I, 963-969...

222. Aynı y., I-710, 711, 783, 784, 973, 974, II-1556, 1570, ...

223. Aynı y., I, 459, 597, 631, 979, 994, II-1584, 1691, ...

224. Aynı y., I-181, 705, 709, 748, III-2241, ...

225. Aynı y., I-172, 924, III-2240, IV-2717, 2718, ...

Elmalı'lı, tefsir tarihi incelenirken **ilmî** tefsir yazarlar arasında sayılır. Eserinde, Kur'an'ın müsbet ilimlerle alakalı görülen ayetlerini, diğerlerine göre daha geniş bir şekilde ele alışı, O'nun bu özelliğinden ileri gelmektedir(226). Kur'an ayetlerinin müsbet ilimlerle çatıştığını ileri süren özellikle batılı müsteşriklere bu tür ayetlerde gerekli gördüğü zaman cevaplar vermiştir. Bu hareketindeki temel hedefi; Kur'an'ın çağlarüstü olduğunu ve ilimle aslâ çelişmediğini belirtmesi olsa gerektir.

Eserdeki bilgilerinde çok ayrıntıya indiği için pek anlaşılamayan Elmalı'lı, bazı âlimlerin tenkidini de yapmıştır(227).

Hak Dîni Kur'an Dili adlı tefsirin, yazıldığı dönem itibarıyla sâde bir dile sahip olduğu söylenebilir. Ancak günümüz için mevcut Türkçe tefsirler içerisinde en ağır olanıdır. Pekçok Farsça-Arapça deyimle dolu olan eserin cümleleri de çok uzun olduğu için bunları anlamak, konu bütünlüğünü muhafaza edebilmek oldukça zordur. Buna ilâveten, açıklamada bulunduğu ayetleri kendine göre belirlediği için okuyucu veya araştırmacının okumak isteyebileceği bazı ayetleri tefsir etmemesi de bir eksiklik sayılabilir.

Dili sâdeleştirilerek, görüşlerine müracaat ettiği kitap ve özellikle hadis-i şeriflerin de tam kaynakları tesbit edilerek yeniden ilim dünyasına sunulmasında büyük fayda olacağından şüphemiz bulunmamaktadır.

226. Elmalı'lı, a.g.e., I-292, 294, II-1030, III-1869-1876, 2172, 2190, 2197, 2200, IV-2917, 2922, 2949, 2951, 2955, 3053, 3441, 3516, 3679, V-4042, VII-5188, 5202, 5703-23, 5747, 57, ...

227. Aynı y., I-617, VI-4597-8, VIII-6129-41, ...

Anlaşıldı ki indallah makbul olan din, islâmdan ibarettir. Ve Islâmdan başka bir din arayanın dini kabul edilmez, akıbeti husran olur. Allaha ve Allahdan gelene tam bir iman ve islâm bulunmadıkca Ahirette hiç bir amel faide vermez. Küfrile ölenlerin her biri Dünya dolusu altınlar infak etmiş olsalar da Ahirette kendilerini kurtaramazlar. Fakat buna mukabil nusrati ilahiyyeye ermek ve nâili birr-ü naîm olmak isteyen ey mü'minler siz de:

لَزِنَّا لَوَالْبِرِّحَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ

فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ

Meali Şerifi

Sevdiğiniz şeylerden infak etmedikçe siz birre eremezsiniz, maamafih her ne infak eyleseniz şüphesiz Allah onu da bilir ◊

Şu halde mücerred iman, kemali hayra nâil olmak için sebebi kâfi değildir. İman ve ilimden sonra amel ve alet'husus sarf-ü infak da gerektir. Hem bu infak ne kadar sevgili şeylerden olursa o kadar kıymetdar olur. Allah infak edilen hoş veya na hoş her hangi bir şey'i bilir ve ona göre cezini verir. Fakat asıl iyiliğe: Hayri âlâya irnek sevilen şeylerden infaka mütevakkıftır. Bu münasebetle surei Bakarede geçen birr-ü infak âyetlerini tahattur etmeli ve ona göre ahkâmı islâmın ierasına hazırlanmalıdır.

BİRR; Surei Bakarede «ليس البر» âyetinde dahi beyan olunduğu üzere ihsan, hayri vasi', kemali hayr demektir. «birr» ile «hayr» arasında şöyle bir fark da göstermişlerdir: Birr, hayre vasıl olan ve kasdedilmiş bulunan nefî hayr ise velev sehven vaki olsun mutlaka nefî'dir. Birrin zıddı ukuk ve hayrin zıddı şerdir. maamafih birr hins mukabili de kullanılır. Burada birre nâiliyyet hayr-ü ihsan sıfatiyle muttasaf olmak veya «ان لا يرادى نعيم» medlulü üzere ihsan ve sevabı İlahiye nâil olmak manâlarından her biriyle tefsir edilmiştir ki ikisi mütelâzımdırler. «ان الله لا يخلف الميعاد» mucibince ahd-ü misakı İlahide temamiyle sabit kadem olub va'di İlahiye tamamen mazhar olmak: irnek manâsı her ikisini cami'dir. Binaenaleyh iman, mebdei din, birr, gayei din demektir. Tev'udi hak, vusuli hayr, işte din bu iki rüknün hasilıdır. Ve bu suretle bu âyet, makablindeki mebahisi imanın bir neticesi, mabadindeki mebahisi

d- Görüşleri:

Elmalı'lı Muhammed Hamdi Yazır, yaşadığı dönem itibariyle oldukça geniş bilgiye sahipti. Pekçok te'lif eserin yanında tercüme-ler de yaparak Kur'an ilimlerine, Türkiye'de büyük hizmetlerde bulunmuştur. Özellikle tefsir sahasında zamanının otoritesiydi. O', ilmî tefsir ekolünün bir üyesi olarak kabul edilmiş ve tefsiri de bu yönüyle büyük takdir toplamıştır. Kur'an'ın ilimle çatıştığına ilişkin görüşleri şiddetle reddetmiş ve bu görüş sahiplerine zaman zaman gerekli cevapları verme gayretini göstermiştir.

Eserini incelerken gözümüze çarpan özelliklerden biri Kur'an kelimelerini edebî incelikleriyle detaylandırması olmuştur. Kelimelerin kökleri ve i'rab durumlarına göre alacakları manaların tesbiti O'nu fazlaca meşgul etmiştir. Bazı ayetlerin tefsirini hiç yapmaması, bazılarını çok kısa geçmesi eserin daha da uzamasının istenmemesinden dolayı olabilir.

Elmalı'lı, ele aldığımız diğer müfessirlerden farklı olarak meseleleri derinlemesine incelemiş, görüş tenkidinde bulunmuş, ardından da kendi görüşünün nasıl olduğunu da açıkça belirtmiştir.

Yazıldığı dönemden beri otorite sayılan Elmalı'lı'nın, biz, bu çalışmamızda özellikle müsbet ilimlerle ilgili olduğu kabul edilen ayetler hakkındaki görüşlerine değineceğiz.

ومن يرذ أن يضله يجعل صدره متفكرا كما تأخذ في السماء
 ayetine(228) şöylece meâl vermiştir: "...Her kimi de dalâlete bırakmak isterse onun kalbini daraltır, öyle sıkıştırır ki sanır-sın öfkesinden göğe çıkacak..."(229).

Bizce ayetin mealini "dalâlete bırakmak" değil de "dalâlet-te bırakmak" şeklinde verseydi daha iyi olurdu. Çünkü O'nun verdiği manaya göre, ferdin sorumluluğu, hidayete ermesi, dalâlete düş-mesi, kendi iradesinin dışında gerçekleşmektedir. Halbuki diğerine göre ferdin sorumluluğu daha iyi anlaşılakta ve dalâlette bulunma

228. En'âm(6),125.

229. Elmalı'lı, a.g.e., I, 2049.

halinin, tamamen kendi iradesine bağılı bulunduğuna kanaat getirilmektedir. Çünkü C.Hakk, kendinden hidâyet isteyene hidâyeti, gazab isteyene de gazabını verir. Fert istemeden C.Hakk, hidâyette bulunanı dalâlete, dalâlette bulunanı da kendi iradesi dışında hidâyete erdirmez. Zira Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyrulmaktadır:

فَلَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي إِلَيْهِ مَنْ أَمَرَ

"Doğrusu, Allah(CC), dileyeni saptırır(sapıklıkta terkeder) ve O'na yöneleni doğru yola eriştirir"(230),

اللَّهُ يُجِيبُ إِلَيْهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي إِلَيْهِ مَنْ يُنِيبُ

"Allah(CC), dilediğini kendine seçer, kendisine yöneleni de doğru yola eriştirir"(231),

وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ

"Allah(CC), onunla ancak fasıkları saptırır"(232) ayetlerinde hem hidâyet için Allah(CC)'a yönelmenin şart olduğu belirtilmekte hem de sapıklığa bırakılacak olanların da zaten fasık kimseler olduğu açıkça ifade buyrulmaktadır. Ayrıca:

وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ الظَّالِمِينَ

"Allah(CC), kâfirleri (fasıkları, zalimleri) hidâyete erdirmez" şeklindeki pekçok ayet de aynı gerçeğin başka ifadelerini meydana getirmektedirler.

Elmalı'lı En'âm Sûresi'nin 125. ayetini izah ederken, iman etmek istemeyenlerin sanki göğe tırmanıyormuş gibi olduklarını, bu tırmanma işleminin zorluk ve imkânsızlığının onların iman etme ihtimallerinin zayıflığına benzediğini ve bu insanların, huzuru, selâmet ve doğrulukta değil de eğrilik ve felâkette aradıklarını belirtmiştir(233).

İman etmek istemeyenlerin durumlarının, göğe yükselen kişilerin durumlarına benzediği meselesini 93 ve 94. sayfalarda detaylarıyla incelemiştik.

230. Ra'd(13),27.

231. Şûrâ(42),13.

232. Bakara(2),26.

233. Elmalı'lı,a.g.e.,III,2050.

مَنْ يَعْمَلْ سُوءًا يُجْزِئْهُ وَلَا يَجِدْ لَهُ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ
مِنْ ذَكَرٍ أَوْ آخَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَٰئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ

"Kim bir kötülük yaparsa onunla cezalanır ve Allah(CC)'tan başka ne bir dost, ne de bir yardımcı bulamaz. Erkek olsun kadın olsun, her kim sâlih işler yaparsa onlar Cennet'e gireceklerdir..."(234),

"Gerek müslüman ve gerek ehl-i kitab ve gerek sâireden her kim bir kötülük yaparsa onunla cezalanır, ya dünyada ya Ahiret'te veya her ikisinde onun cezasını görür....Erkekten olsun, kadından olsun, her kim mü'min olarak sâlih ameller işlerse, işte bunlar, Cennet'e girerler ve bir nıkır kadarcık bile zülmedilmezler...İşte cehennem görmeden cennete dühûl konusunda Allah(CC)'ın hak olan, kesin va'di bunlar hakkındadır"(235).

وَلَقَدْ خَلَقْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ

"Sizin üzerinizde yedi yol yarattık"(236) ayeti hakkındaki görüşleri de şu şekildedir:

"Bunlar, melâikenin 'urûc yolları olmak itibariyle yedi yol manasında olmalıdırlar(farklı görüşlerin en güzeli budur, diyor).A-yetin sonu da bu yedi yolun ilimle alakasını işaret etmektedir. Bu karine ile biz, yedi semâ denilen bu yedi tarikden insanları, üstlerinden kuşatan yedi idrâk yolunu anlıyoruz ki bunlar; beş duyu (havâss-ı hamse) ile akıl ve vahy yollarıdır"(237).

هُوَ الَّذِي جَعَلَ الشَّمْسُ ضِيَاءً وَالْقَمَرَ نُورًا وَقَدَرَهُ مَنَازِلَ لِتَعْلَمُوا عَدَدَ اللَّيْلِ وَالنَّجْمِ

"Güneş'i ziyâ', Ay'ı nûr yapan; yılların sayısını ve (vakitlerin) hesabı(nı) bilmeniz için Ay'a dolaşma konakları düzenleyen O'dur"(238), ayetini şöyle açıklamıştır:

"Buradan, ziyâ' ile nûrun bir farkı anlaşılıyor. Bunların ikisi de esasen zülmetin mukabili olan aydınlık olayını ifade et-

234. Nisâ(4),123-124.

235. Elmalî'11, a.g.e., II, 1475-1476.

236. Mü'minûn(23), 17.

237. Elmalî'11, a.g.e., IV, 3439.

238. Yûnus(10), 5.

tikleri, bunun da derece-i şiddet ve za'fına göre birçok mertebeleri bulunduğu bilinmektedir. Nûr, ziya'dan daha umûmîdir; ziya, daha özel ve kuvvetlidir...Bir de denilmiştir ki ziya, bizzat olana, nûr bi'l-araz olana itlak edilir. Şu halde Ay nûrunun Güneşten verildiğine iş'âr vardır..."(239).

Elmalı'lı'nın bu izahı gayet mantıklı ve ilmîdir. Zira bugün, Güneş'in ışık ve ısı kaynağı olduğu, Ay'ın bir yansıtıcı olduğu bilinmektedir. Güneş'in, ziya oluşu, ışık ve ısı kaynağı oluşu, bünyesindeki hidrojenin helyuma dönüşmesi esnasındaki bir dizi patlama sayesinde. Bu patlamalardan oluşan enerji ve ışık, çevredeki sayısız yıldızlara ulaşmaktadır. Ay da, kendisine gelen bu ışıkları yansıtıcı durumdadır. İşte bu nedenle Güneş'e ziya', Ay'a da nûr denilmiştir.

"Ayetteki bir başka incelik de ziyâ' kelimesinin, 'ضوء'ın çoğulu olması ihtimâlidir. Zeccâc'a göre ziya', "ضوء"ın çoğuludur. Bu taktirde Güneş'ten bir ışık değil, ışıklar geldiği anlatılıyor olmaktadır. Gerçekten Güneş'in her an patlayan sayısız atom (zerrecik)lerinin her birinden ayrı ayrı ışıklar oluşur. Bu ışıklar, tayftaki yedi rengi oluşturur. Demek ki Güneş'in ışığı bir değil, yedi çeşittir. İşte bu ince noktaya işaret için, Güneş'in ışık değil, ışıklar gönderdiği belirtilmiştir"(240).

Güneş'in bu şekilde ışık ve ısı kaynağı oluşunu gösteren ayetler arasında şunlar da yer almaktadır:

بَارَكَ الَّذِي جَعَلَ فِي السَّمَاءِ بُرُوجًا وَجَعَلَ فِيهَا سِرَاجًا وَقَمَرًا مُنِيرًا

"Yücedir o Allah(CC) ki, gökte burçlar yaptı ve orada bir kandil ve aydınlatıcı bir Ay var etti"(241),

وَجَعَلَ الْقَمَرَ فِيهِنَّ نُورًا وَجَعَلَ الشَّمْسَ سِرَاجًا

"...Ve Ay'ı, bunların içinde bir nûr yaptı, Güneş'i de sirâc(kandil) yaptı"(242),

239. Elmalı'lı, a.g.e., IV, 2672-2674.

240. Ateş, a.g.e., IV, 204.

241. Furkân(25), 61.

242. Nûh(71), 16.

وَجَعَلْنَا كِرَاجًا وَفَجًا

"...Parıl parıl parlayan bir lâmba(kandil) astık (oraya)"(243)gibi ayetler hep Güneş'in kaynak oluşunun ifadelerini meydana getirmektedir. Kur'an'ın bu tür ayetlerini müfessirlerimizin gayet ma'kul ölçülerde izah etmeleri, onların bu konulara verdikleri önemi ve izahlarının, zamanlarına göre son derece doyurucu olduğunu göstermektedir.

اللَّهُ الَّذِي رَفَعَ السَّمَاوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا

"Allah(CC) O'dur ki semalara direksiz irtifa verdi, onları görüyorsunuz..."(244), ayete bu şekilde mana vererek "ترونها" ifadesini, "السَّمَاوَاتِ"ın sıfatı yapmış ve burada göklerin direksiz yaratıldığını, yerle gök arasındaki kanunların varlığını genişçe izah etmiştir. Ardından;

وَالسَّمَاءَ رَفَعَهَا وَوَضَعَ الْمِيزَانَ

"O, göğü yükseltti ve ölçüyü koydu"(245) ayetini de zikrederek ayette fizik kanunlarının varlığına işaret etmiştir(246).

Bu ayetteki "ترونها" cümlesini, "السَّمَاوَاتِ"ın değil de "عَمَد" (direk) kelimesinin sıfatı olarak anlarsak, yerle gök arasındaki kanunların varlığını daha net olarak anlarız. Şöyle ki: "Allah(CC) O'dur ki gökleri, görebileceğiniz bir direk olmadan yükseltti" diye tercüme edersek ikisinin arasındaki bir direktan daha kolay söz edebileceğiz. Allah(CC), gökleri bizim görebileceğimiz bir direk olmadan yükseltti. Buradan anlaşılan şudur: "Gökler arasında, onları birbirinden uzak tutan, birbirlerinin üstlerine düşmelerini engelleyen bir kuvvet vardır ama biz bu kuvveti göremiyoruz. Bu engel kuvvet, bizim görebileceğimiz bir madde değil, gözle görülmesi mümkün olmayan bir kanundur. Gök cisimleri arasındaki itme gücü sonsuz olsaydı, bunların birbirlerinden sonsuzca uzaklaşmaları gerekirdi. Oysa bunlar, birbirlerinden belli uzaklıkta bulunuyorlar. Demek ki aralarında dengeleyici bir güç vardır. İşte bu güç de, gök cisimleri arasındaki çekme gücüdür. Her cismin kendine ait bir çekim gücü vardır"(247).

243. Nebe'(78),13.

244. Ra'd(13),2.

245. Rahmân(55),7.

246. Elmalı'lı, a.g.e., IV, 2945-2950.

247. Ateş, a.g.e., IV, 452.

Elmalı'lı, yerle gök arasındaki kanunlara bu ayetin işaret ettiğini anlatırken Hacc Sûresi'nin 65. ayetini hem izahına almış, hem de bu ayeti bulunduğu yerde izah etmemiştir. Halbuki;

وَمِنْكَ السَّمَاءُ أَنْ تَقَعَ عَلَى الْأَرْضِ إِلَّا بَازِيَةً

"...Yer üzerine düşmesin diye göğü O, tutuyor. (Gök) ancak O'nun izniyle düşer..." şeklindeki bu ayet de yerle gök arasındaki kanun ve düzene açıkça işaret etmektedir.

İşlemekte olduğumuz Ra'd Sûresi'nin 3. ayetinde bulunan;

"...Geceyi gündüzün üzerine örtüyor..." بَنِي السَّيِّئَاتِ الشَّهَارِ

ifadesi için de A'raf Sûresi'ndeki izahına bakarak "gecenin, gündüz üzerine C.Hakk tarafından büründüğünü" belirtmiştir. Aynı yerde, Zümer Sûresi'nin 5. ayetindeki;

يَكْوِّرُ اللَّيْلَ عَلَى النَّهَارِ وَيُكْوِّرُ النَّهَارَ عَلَى اللَّيْلِ

"(O), geceyi gündüzün, gündüzü de gecenin üzerine dolar..." ifadesini de mukayesesine alarak "بَنِي" kelimesinin her iki durumu da ifade ettiğini belirtmektedir(248). Aslında bu dolama işlemi öyle basit bir iş değildir. Ayetteki; "تَكْوِير" kelimesi, yuvarlak şeylerde meydana gelen bir işlemdir. Dolayısıyla gecenin ve gündüzün birbirlerine dolanması işlemi, Dünya'nın yuvarlak oluşuna da bizce işaret etmektedir.

وَأَرْسَلْنَا الرِّيحَ لَوَاحٍ

"Biz rüzgârları, aşıluyıcı olarak gönderdik..."(249) ayetinin izahında da şunları ileri sürmüştür:

"...Bütün nebatâtın çiçeklerinde erkek-dişi çifti bulunduğu ve erkeğin dişiyi telkîhiyle(aşılmasıyla) semereler hasıl olduğu anlaşıldıktan sonradır ki rüzgârların bir aşıluyıcı hizmetini yerine getirdikleri anlaşıldı...

İşte rüzgârlar, nâkil ve nâşir oldukları için fâidelerinden bilhassa birisi de böyle ağaçlar ve nebatları aşılmasıdır. Bunun meydana gelmesi için de rüzgarların belli bir ölçüde ve uygun bir surette esmesi lâzımdır. Yoksa aşu yerine tahrip olur..."(250).

248. Elmalı'lı, a.g.e., III, 2185-2186.

249. Hicr(15), 22.

250. Elmalı'lı, a.g.e., IV, 3053-3054.

حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَمْرُنَا وَفَارَ التُّورُ قُلْنَا اهْبِطْ بِهَا

"Nihayet emrimiz geldiği ve tennûr feverân ettiği vakit..."(251)ayetine bu şekilde mana verdikten sonra, izah bölümünde bu konudaki değişik görüşleri verdikten sonra kendi görüşünü şu şekilde ifade etmiştir:

"...Tennûrun hakikaten bir ocak olması aynı zamanda onun gemide su toplayan bir kazan ile müterâfık olmasına mâni değildir. ... Binâenaleyh, nassta hakikati ve zahiri bırakıp ta te'vil aramağa hiç de sebep yoktur. Geminin inşası tamam olup faryâb(su alır) haline gelmesi, emr-i İlâhî olan tûfanın başlayacağına bir alâmet olmasında da münâfat yoktur. Ayetin zâhirine karşı "o zaman öyle bir vapur nasıl yapılırdı ve yapılmış olsa bu san'at unutulur muydu?" gibi bir(söze), tevehhüden başka denecek bir şey de bulunamaz. Halbuki önceden bilinip de sonradan gâib olan sanayi-i tecribiyyenin bile tarihte misâli çoktur...Dağlar gibi dalgaları aşan bu geminin alelade bir yelken gemisi farz edilmesi daha uzak bir ihtimal olacağında şüphe edilemez"(252).

وَالَّذِي أَخْرَجَ الْمَرْعَىٰ فَجَعَلَهُ غُثَاءً أَحْوَىٰ

"O Rabb'in ki o mer'âyı çıkardı sonra da onu karamsı bir sel kusununa çevirdi"(253) ayetine bu şekilde mana verdikten sonra şu izahı yapmıştır:

"...(Onları) gübre ve kömür haline getirdi ki en bâriz kabiliyetleri yanıp tutuşarak ateşe hizmet etmektir.(Daha sonra, Muhammed ibn Ahmed el-İskenderânî'nin; Keşfü'l-Esrâri'n-Nûrâniyye el-Kar'aniyye" adlı eserinden uzun bir alıntı yaparak ayetin, taş kömürüne işaret ettiğini belirtmiş ve bu kömürün oluşumu hakkında geniş bilgi vermiştir)"(254).

Elmalı'lı'nın bu son iki ayet hakkındaki izah ve yorumlarına daha başka yerlerde raslamadık.

251. Hûd(11),40.

252. Elmalı'lı, a.g.e., IV, 2782.

253. A'lâ(87), 4-5.

255. Elmalı'lı, a.g.e., VII, 5736-5758.

الرَّهْ عَلَيْهِ الرُّومُ ۝ قَادُوا الْأَرْضَ وَمِنْ بَعْدِ عَلَيْهِمْ
سَيَغْلِبُونَ ۝ فِي بَعْضِ سِنِينَ اللَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ وَيَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ ۝ يَنْصُرَاهُمُ

"Elif, Lâm, Mîm, Rum(lar) yenildi. Arzın yakınında, mamâfih bu yenilgilerinin arkısından birkaç sene içinde muhakkak galebe edecekler. Önünde de sonunda da emir Allah(CC)'ın, ve o gün mü'minler, ferahlanacaklar"(256) ayetlerine bu şekilde mana verdikten(257) sonra "O gün mü'minler ferahlanacaklar" kavlinin izahında şunları ileri sürmüştür:

"Yani ötede Rumlar İran'lılara gâlib gelirken aynı zamanda beride müslümanlar da Allah(CC)'ın nusratıyla müşriklere karşı muzaffer olacaklar ve yalnız Rumların galebesiyle değil, Allah(CC)'ın bilhassa kendilerini muzaffer kılan nusratıyla sevinecekler, mü'minlere bu sûretle va'd olunan bu nusrat, bu ferah Bedir muzafferiyetidir..."(258). Bu bilgilerden sonra bu nusratın Bedir'de değil de başka yerlerde olduğu şeklindeki ihtilâflara değinmiştir.

Bu izahtan anlaşıldığına göre Müslümanlar hem kendilerine C.Hakk tarafından Bedir veya başka yerlerde gönderilen yardım dolayısıyla, hem de Romalıların İranlılara galip gelmeleri nedeniyle sevindiklerini Elmalı'lı ifade etmek istemiştir.

إِذَا اللَّهُ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَيُنزِلُ الْغَيْثَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ مِمَّا آتَتْكَ غَدًا وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ
"Her halde Allah(CC), saate ilim O'nun yanındadır, yağmuru O yağdırır, rahimlerde ne var O bilir ve hiçbir nefis yarın ne kazanacağını bilmez, (hiç)bir nefis hangi yerde öleceğini bilemez"(259) ayetine bu şekilde meâl verdikten sonra(260) izah bölümünde ayetin mugayyebat-ı hamse(beş bilinmeyen şey)i ifade ettiğini beyan etmiştir. Elmalı'lı meâli verirken ayetin hasr ifadesini tam vermediği halde izahta bu manaya göre açıklamalarda bulunmuştur.

Aslında bize göre bu ayette üç tane hasr ifade eden cümle vardır. Kıyamet'in kopma saati; Yarın ne kazanılacağı ve Ölümün nerede meydana geleceği. Diğer iki cümlede hasr manası yoktur.

256. Rûm(30),1-4.

257. Elmalı'lı, a.g.e., V, 3794.

258. Aynı y., V, 3798-3799.

259. Lokmân(31), 34.

260. Elmalı'lı, a.g.e., V, 3852.

Yağmurun yağdırıcısı şüphesiz ki yüce Allah'tır. Zaten ayet de bu kadarını ifade etmektedir. İddia edildiği gibi yağmurun ne zaman yağacağına bilinmesi diye bir durum ayette söz konusu edilmemektedir. Şayet öyle olsaydı ayetin; **لا يعلم وقت النيث الا هو** şeklinde veya benzeri şekillerde olması gerekirdi. Rahimlerdekinin ne olduğunun bilinmesi de aynı şekildedir. Bilinen hasr ifadeleri bu ayette bulunmamaktadır. Kaldı ki bugün artık rahimlerde olanların cinsiyetleri belli bir süreden sonra bilinmekte, yağmurun yağma vakti de önceden tahmin edilmektedir. İlmî gelişmeler daha da mesafe aldıkça belki bugünden çok daha ileri bilgilere ulaşılıcağı için Kur'an'ı ilimle çatıştırmamanın bu dine fayda getireceğini sanmamaktayız. Bir de Fahreddin Râzî'nin dediği gibi bilinmeyen şeyleri 5 ile sınırlandırmak da doğru değildir; çünkü bunlar beşten daha fazla olabilirler(261).

فَإِذَا بَقِيَ الَّذِينَ كَفَرُوا فَاصْرَبُوا الرقاب حتى إذا تخلفتون من غير فذوقوا العذاب فما تاتواكم بالهوان فما تاتنا بعد واما فداء حتى تصموا للربنا وازاد ما ذاك

"Onun için munarebeye tutuştunuzmu hemen boyunlarını vurmaya bakın ta kuvvetlerini derinden kırıp tepeleyinceye kadar, o vakit da bağı sıkı basın, ondan sonra da ya âzâd ya fidye, tâ harb ağırlıklarını atana kadar bu böyle..."(262) ayetin meâlîni bu şekilde verip ayetin mensuh olduğu görüşü ile Taberi'ye ait aksi görüşü naklettikten sonra kendi fikrini şöyle açıklamıştır:

"Muhammed Sûresi'nin en güzel ve en mühim ahkâmından olan bu ayet esas itibariyle sabittir. Bununla "Berâe" ayetleri arasında nesihten ziyade bir tefsir ve tafsil farkı bulabiliriz. Bir ke-re en çok ileri sürülen;

فَإِذَا انشعق الأشهر الحرم فاقبلوا المشركين حيث وجدتموهم

"Haram ayları çıkınca (Allah(CC))'a ortak koşanları nerede bulursanız öldürün"(263) ayeti ile; "فصرب الرقاب" hemen boyunlarını vurun" kavli arasında bir zıtlık değil uygunluk vardır. Yine Enfâl Sûresi 67. ayeti olan;

مَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكُونَ لَهُ أَسْرَى حَتَّى يُبَيِّنَ فِي الْأَرْضِ

"Yeryüzünde ağır basıncaya kadar, hiçbir peygambere esirler sahibi

261. Fahreddin er-Râzî, Mefâtihü'l-Ğayb, İst., 1890, VI, 749.

262. Muhammed(47), 4.

263. Tevbe(9), 5.

olmak yakışmaz" kavli de; "بِحَيْدٍ إِذَا تَخْتَمِرُونَ" "nihayet onları vurup sindirince" kavlinin ifade ettiği manayı beyan etmektedir. Yalnız, Enfâl Sûresi'nin 57. ayeti olan **فَأَمَّا تَشَقَّقَتْهُمْ فِي الْحَرْبِ فَبَثِّرْ بِهِمْ مِنْ خَلْفِهِمْ لَعَلَّهُمْ يَذْكُرُونَ** "Savaşta onları yakalarsan onlar(a vereceğin ceza) ile arkalarında bulunan kimseleri de dağıt ki ibret alsınlar" kavli menn ve fidâya zıt düşecek gibi bir durum arz etmektedir. Lâkin Hasan Basri'nin, harpte düşman korkutulur dediği bu manayı da 'أَخَان' mazmunu içinde mülâhaza etmek mümkündür. Bu sûretle görülüyor ki burada evvelâ ishân hasıl oluncaya kadar boyunlarını vurmak emrolunuyor...(264).

Necm Sûresi'ndeki ilk ayetlerde geçen zamirlerin merci'leri konusundaki görüşleri de şu şekildedir:

عَلَّمَ شَدِيدَ الْقُرَىٰ ذُمَيْرَةَ

"Talim etti O'na kuvvetleri şiddetli, Bir kuvvet sahibi..."(265), ayetleri bu şekilde meâllendirdikten sonra " **شَدِيدَ الْقُرَىٰ** " O'na göre Cebrâil'dir.

"İstiva etti(doğruldu)": " **فَأَسْتَوَىٰ** " cümlesinin faili için de; Hz.Muhammed'dir, demiştir.

" **وَهُوَ بِالْأُفُقِ الْأَعْلَىٰ** " cümlesinin faili de O'na göre yine Hz.Muhammed(SAV)'dir ve manası da mekânda âlî bir makamda istiva ise de maksat, hakikaten mekânda bulunmak değil, kadrinin, rütbe ve menzilesinin yüksekliğidir(266).

فَمَرَدًا وَقَدَلًا ۗ فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَىٰ

"Sonra yaklaştı, sarktı. O'nunla arasındaki mesafe iki yay kadar yahut daha az kaldı" ayetlerinin faillerinin de Hz.Peygamber olduğunu belirtmiş, bunun Mî'râc olayına tamamen işaret ettiğini ifade etmiştir(267).

Elmalı'lı'nın bu görüşüne ters olarak Zemahşeri'ye göre bu ayetlerdeki fâil, hep Cebrâil'dir(268). Râzî de bu fikirdedir(269),

264. Elmalı'lı, a.g.e., VI, 4375-76.

265. Necm(53), 5-6.

266. Elmalı'lı, a.g.e., VI, 4572-4575.

267. Aynı y., s.4576.

268. Cârüllah ez-Zemahşeri, el-Keşşâf, Beyrut, t.y., IV, 28, 29.

269. er-Râzî, a.g.e., VIII, 731-733.

"Kuluna vahyettiğini vahyetti..."(270), مَا وَحَىٰ إِلَىٰ عَبْدِهِ مَا أَوْحَىٰ
kavlindeki failin, Zemahşerî'nin aksine olarak bu defa Allah(CC) olduğunu ileri sürmüştür(271). Bizce de bu ayetlerdeki zamir, Ceb-râîl'e ait bir zamirdir.

اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ ۝ خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ

"Yaratan Rabb'inin adıyla oku. O, insanı alaktan yarattı"(272) ayetlerinin izahında da şunları ifade etmiştir:

"'Alak, lügatte yapışıp ilişmek manasındadır. Mutlaka iliş-
gen ve yapışkan nesneye de denir. Bundan mutlaka kana ve kırmızı
kana ve bâhusus uyuşuk kana ıtlak olunmuştur... Bütün bunlar maddî
manadır. Rûhânî ve ma'nevî olarak da alaka gibi aşk ve mahabbet
manasına geldiği de lügatta musarrahtır..."(273).

Elmalı'lı, ilmî tefsir ekolünün bir üyesi sayılmasına rağ-
men, fazla zorlamalara ve te'villere de karşıdır. Meselâ; Ebâbil
kuşlarıyla ilgili olarak Fîl vakasını anlatırken bu olayın bizzat
Ebâbil kuşlarıyla meydana geldiğini hadislerden de yararlanarak
genişçe izah edip delillendirmiş, ardından Muhammed Abduh'un bu
konudaki görüşlerinin tutarsız olduğunu, Kur'an'ın zahirine ters
düşüğünü belirtmiştir(274). Ebâbil kuşları hakkında M. Abduh ise
bu kuşların aslında karasinek olduğunu, attıkları taşların da bu
sineklerin ayaklarındaki mikroplar olduğunu ifade etmiştir.

Görüşlerini bu şekilde özetlemeye çalıştığımız Elmalı'lı
Muhammed Hamdi Yazır, bu büyük eserini yazarken şüphesiz ki bu sa-
hada pekçok eser karıştırmış, derlediği bilgileri, milletin isti-
fadesine sunmuştur. İlmî tefsir hareketinin bir üyesi olarak kabul
edilen Elmalı'lı, Kur'an-ı Kerim'deki pekçok ilmî hakikate işaret
eden ayetleri gücü nisbetinde açıklamaya çalışmış, bu yolda gayet
müsbet gelişmeler sağlamıştır.

270. Necm(53),10.

271. Elmalı'lı, a.g.e., VI, 4577.

272. 'Alak(96),1-2.

273. Elmalı'lı, a.g.e., VIII, 5950-5951.

274. Aynı y., VIII, 6098-6146.

Alıntı yaptığı kaynaklara ait tam bilgi verseydi, Kur'an'ın tüm ayetlerini inceleyseydi ve de özellikle delil ya da açıklayıcı olarak zikrettiği hadis-i şeriflerin kaynak ve sıhhatleri hakkında bilgiler verseydi, eserinden faydalanma çok daha rahat olurdu. Eserin, sâdeleştirilerek ve ihtiyaç duyulan noktalara dikkat edilerek yapılacak yeni baskıları çok daha faydalı olacaktır.

Özellikle batılı müsteşriklerin İslâm'a yaptıkları hücumlara karşı gösterdiği hassasiyeti takdire şâyandır. Kaleme alındığı dönem için çok hizmet ettiğine inandığımız Elmalı'lı'nın bu eseri, yüksek tabakalara hitap ettiği için Kur'an'ı tanımak isteyen, O'nu kavrama gayretinde olan halk için çok ağır bir karakter arzetedir.

ÖMER RIZA DOĞRUL

a- Hayatı:

Ömer Rıza, 1893 yılında Kahire'de doğdu. Babası Burdur'ludur. Ö.Rıza, tahsilini, üniversite de dahil olmak üzere Mısır'da bitirdi. B.D. Savaşı başlarında İstanbul'a gelerek buraya yerleşti ve 1911 yılında gazeteciliğe başladı. Tevhîd-i efkâr gazetesi ile Sebîlürreşâd dergilerinde yazılar yazdı. Eşref Edip'in bildirdiği üzere, dergide basılan ilk yazısını (Sebîlürreşâd, sayı.248,30, Mayıs 1329/1911) Mısır'dan göndermişti. Bir ara Selâmet dergisini de çıkararak burada M.İkbâl'den tercümeler yaptı.

1940'ta çıkmaya başlayan İslâm-Türk Ans.'nin dört kişilik tahrir heyetinde yer aldı, 70 civarında madde yazdı(275). Daha sonra İkdâm, Akşam, Son Posta, Tan ve Cumhuriyet gazetelerinde yazılar yazdı; akıcı kalemî O'na şöhret kazandırdı(276). Bu yazılarında İslâmcılık akımını savundu(277). Yaklaşık 40 kadar eseri olan Ö.Rıza'nın Tanrı Buyruğu, Asr-ı Saadet ve Kur'an Nedir? gibi eserleri ilgi topladı.

Türkiye'deki siyâsî hayattan geri durmayarak Konya'dan Milletvekili seçildi ve 1950 yılında Meclis'e girdi. Parlamenter hayatta iki yıl süren önemli bir dönem yaşadı. Dışişleri Bakanlığı komisyonlarında İslâm ülkeleri ve Ortadoğu konularında derin bilgisinden istifade edildi. Ankara'da kurulan Türk-Pakistan Kültür Cemiyeti'ne başkan seçildi. 1911'de Pakistan'da yapılan İslâm kongresine katıldı.

275. Büyük Larousse Ans.,1986,VIII,3269;İslâmî Bilgiler Ans. II,376-377(henüz basılmadı).

276. Keskiöglü,a.g.e.,s.200.

277. Büyük Larousse,VIII,3269.

Çok iyi Arapça ve İngilizce yanında diğer doğu dillerine de aşına olan Ö.Rıza, son asırlarda özellikle İslâm Kültürü alanında en çok eser tercüme yapan kişiler arasındadır. Tercüme sahasında büyük hizmetleri bulunan Ömer Rıza Doğrul 13 Mart 1952 yılında İstanbul'da vefat etti(278).

b- Eserleri:

- 1- İzdivacın Portresi(Çeviri),
 - 2- Rûh-i İslâm(1924),
 - 3- Hindistan'ın İstiklâl Mücadelesi(1924),
 - 4- İslâmiyet ve Hükümet(Çeviri-1927),
 - 5- Garpta Müslümanlık Cereyânı(1928),
 - 6- İslâm'ın Asrîliği ve Avrupa'nın İslâmlaşması(1933),
 - 7- Müslümanlık Nedir?(1933),
 - 8- Kur'an Nedir?(1927),
 - 9- Asr-ı Saadet Tarihi(1928-1935),
 - 10- Mehmed Akif'in Safahatı(1943),
 - 11- TANRI BUYRUĞU(1934),
 - 12- Kelîle ve Dimne(ts.),
 - 13- Cennet Fedâileri(1944),
 - 14- İslâm'ın Özü ve Kur'an'ın Rûhu(1946),
 - 15- Kur'an'dan İktibaslar(ts.),
 - 16- Yeryüzündeki Dinlerin Tarihi(ts.),
 - 17- Ana Dâvâlarımız, Ana Prensiplerimiz(1949),
 - 18- İlerle ve İlerlet(Çeviri-ts.),
 - 19- Gövde Değiştiren Kafalar(ts.),
 - 20- İslâm Tarih'inde İlk Melâmet(1950),
 - 21- İslâmiyetin Geliştirdiği Tasavvuf(1948),
 - 22- Hak Erenler(ts.),
 - 23- Timur Devri'nde Semerkand'a Seyahat(1975),
 - 24- İslâm-Türk Ans.'ne yazdığı maddeler.
- Ömer Rıza'nın bu saydığımız eserlerine ilâveten daha başka eserleri de vardır(279).

278. Tüm kaynaklar.

279. Tüm kaynaklar.

Ömer Rıza Doğrul'un "Tanrı Buyruğu" adlı eseri Türkçe'dir ve iki cilt halinde, 1934 yılında İstanbul'da, Muallim Ahmed Hâlid Kütüphanesi yayınları arasında Akşam Matbaası'nda basıldı. Bu baskının sayfa sayısı, 60'ı mukaddime olmak üzere toplam 984'tür. Bu baskıya Arapça metin de ilâve edilmiştir.

Eserin ikinci baskısı 1947 yılında İstanbul'da Kâğıt ve Basımevi'nde, yine iki cilt halinde ve latin harfleriyle, Arapça metinle beraber basılmıştır. Bu baskının sayfa sayısı; İlk cilt, 208 sayfası mukaddime olarak toplam 608, ikinci cilt ise 600 sayfadır. Bu baskının mukaddimesi, ilkinde göre daha geniştir ve beş bölümden meydana gelmiştir: Bunlar, Kur'an'ın tertib ve taksimi, Dinin Esasları, İslâm'ın Amelî Esasları, Kısas-ı Enbiya, Kur'an Aleyhindeki İsnatların Değeri konularıdır. Eserin sonuna bu baskıda içindekiler, indeks ve yanlış-doğru cetveli konmuştur.

Bu iki baskıdan başka 1955 yılında Bilgi Basımevi'nde iki cilt olarak 1006 sayfa halinde yeniden basılan eserin dördüncü defaki baskısı da 1980 yılında İnkılâp ve Aka Kitabevleri Koll. Şti.'nde 256'sı mukaddime olarak toplam 990 sayfa halinde yapılmıştır.

c- Metodu:

Tanrı Buyruğu adlı eser, 206 sayfalık geniş bir mukaddime-den sonra Fâtihâ Sûresi'yle başlamıştır. Her sûrede olduğu gibi Fâtihâ'nın da konusu belirtilmiş, ardından Besmele, Besmele'de geçen Allah(CC)'ın isimleri, Besmele'nin fazileti, Fâtihâ'nın isimleri ve rûhu gibi konulara temas edildikten sonra, Fâtihâ'nın tercüme ve tefsirine başlamıştır. Her sûrenin başında o sûrenin nerde nâzil olduğu, konuları, kaç bölüme sahip olduğu ve ayet sayısı ile ilgili bilgi verilmiş, ayrıca her sayfanın başında cüz, sayfa numarası ve sûre ismi zikredilmiştir. Metinler, izah ve tercüme bittikçe, sayfa başlarında 11'er satırlık bölümler halinde verilmiş, metinde her ayetin numarası ayet başlarına konulmuş, tercümelere de numara konarak metnin yanından itibaren verilmeye başlanmıştır.

Ömer Rıza Doğrul, tercümelerinde izaha muhtaç olduğunu kabül ettiği kelime ya da konuları dipnotlarda açıklamıştır. Açıklamaları çok kısa olduğu gibi sayfalarca da sürebilmiştir. Tercümede manayı tamamlamak için kullandığı kelimeleri parantez içerisine alarak bunları italik harflerle yazmıştır.

Bazı meseleleri izah ederken önceki müfessirlerden bazan alıntılar yapmış, ancak sadece kitap veya müellif ismi vermekle yetinmiştir(280). En çok yararlandığı müfessir Râzî'dir. O'dan yaptığı alıntılarının bazısında cilt ve sayfa numarası vermiştir(281).

Ö.Rıza, belli bir konuda verdiği izahı daha sonra tekrarlamamış, ilk izahına müracaat edilmesini istemiştir.

Özellikle geçmiş milletler ve onların peygamberleriyle ilgili olan ayetlerin izahında, Ahdi Atik ve Ahdi Cedîd metinlerine müracaat etmiş, bazan da batıda hazırlanmış ansiklopedilerden alıntılar yapmıştır(282). Kitab-ı Mukaddes'ten yaptığı alıntılar, özellikle kıssalarda Kur'an'la öteki Kitap'ların uygunluğunun sağlanması bakımından son derece faydalıdır. Kıssalar ve itikâdî meselelerde bu gibi mukayeseli çalışma, ilmî metoda daha uygundur.

Ömer Rıza, bu eserinde özellikle batılı müsteşriklerin İslâm'a yaptıkları saldırılara da değinerek yeri geldikçe değinmiş, onlara cevap vermeye çalışmıştır(283).

İzahlarında konuyla ilgili başka ayetlerden de yararlanmıştı. Meselâ; وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ
"İnanıp yararlı işler yapanlara, altlarından ırmaklar akan cennetlerin kendilerine ait olduğunu müjdele..."(284) ayetinin izahında:

الَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ فِيهَا عَذَابٌ أَلِيمٌ

"Görmedin mi Allah(CC) nasıl bir benzetme yaptı: Güzel söz,... gibidir"(285) ayetinden de söz etmiştir(286).

280. O.R.Doğrul, Tanrı Buyruğu, I-17, 18, 22, 27, 50, 53, II-405, ...

281. Doğrul, a.e., I, 22'de 24., 74'te 190., 93'te 247. notlar...

282. A.e., I, 25, 27-30, 42, 80, 87, 108, ... II, 406, 620, ...

283. A.e., I, 335; II, 442, ...

284. Bakara(2), 25.

285. İbrâhim(14), 24.

286. Doğrul, a.g.e., I, 21'de 22. not.

Ömer Rıza, ayetlerin manalarını daha iyi verebilmek için, hadi-i şeriflerden de yararlanmış, ancak hadislerin kaynaklarına ait olarak sadece kitap ismi vermiştir. Meselâ:

Bakara Sûresi'nin 186. ayetini izah ederken; Rasûl-i Ekrem, Ramazan ayında her zamandan fazla ibadet ederdi(Buhârî). Ashâb da öyle yapardı(Sahîh-i Müslim), demekle yetinmiştir(287).

Manası hakkında ihtilâf edilen kelimelerle ilgili olarak bu sahayla alakalı kitaplara başvurmuş, kendine göre en uygun olanı tercih etmiştir(288).

Ömer Rıza, nâdiren de olsa meselelerin izahı için itikâdî mezheb görüşlerine de değinmiştir(289). Ancak fikhî hükümlere ait olan ayetlerde derinlemesine izahlara genellikle girmemiştir.

Zühurf Sûresi'yle Mülk Sûreleri arasındaki bölümde, diğer bölümlere nazaran daha az izah yapmış, Mülk Sûresi'nden sonraki sûrelerde gayet geniş izahatta bulunmuştur. Bunun nedenini şöyle belirtmiştir: "Umûmiyetle halk tarafından namaz sûreleri olarak ezberlenen 'Amme ve Tebâreke cüzlerine ayrıca ehemmiyet verilmiş, bunlar baştan başa yeniden yazılmış, halkın bu sûreleri çok iyice anlamalarına dikkat edilmiştir"(290).

Tanrı Buyruğu adlı eser, yazıldığı zaman ve şartlara göre, diğerlerinden çok daha sâde bir dille yazılmış, anlaşılması kolay, akıcı bir üslûbla hazırlanmıştır. İzahlarındaki bazı bâtinî açıklamalarından dolayı olsa gerek ki Hasan Basri Çantay bu eserin şekil, tertib ve tanzim itibariyle güzel olduğunu, ancak meâl, izah ve notlarında hataların hatta tahriflerin bulunduğunu belirtmiş, ayrıca eserin, Lahur'daki Ahmediyye=Kadıyânî mezhebi reisi Mevlânâ Muhammed Ali'nin İngilizce olarak hazırladığı Tefsirli Kur'an'ının Türkçe kopyası olduğunu ifade etmiştir(291).

287. Doğrul, a.g.e., I, 66. Fazla ör. iç. bkz: 83, 161, 334, 499, 665.

288. A.e., I, 111. Fazla ör. iç. bkz: 113, 146, 237, 262, 758, 763, ...

289. A.e., I, 22'de 24.; I, 115'te 15. not ve devamı; ...

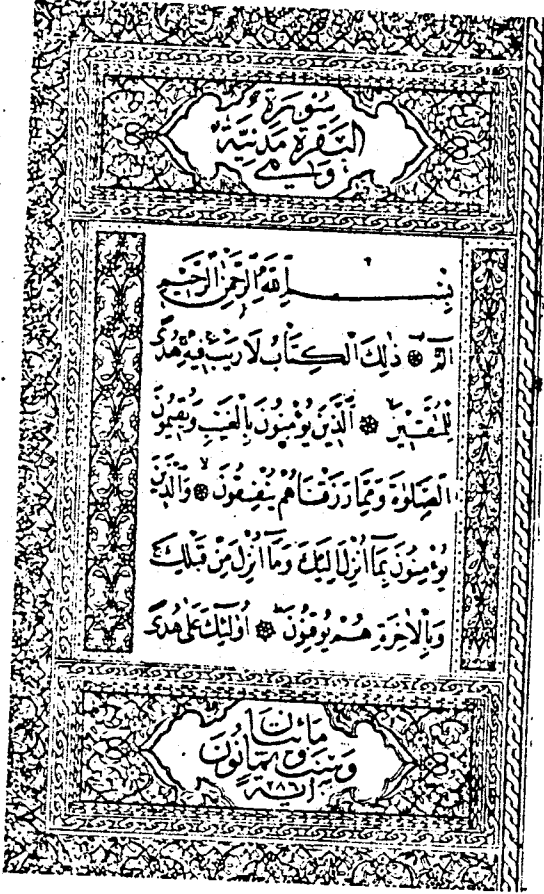
290. A.e., İkinci baskının önsözü.

291. Hasan Basri Çantay, K. Hakîm ve Meâli Kerim, İst., 1985, (onüçüncü baskı) Önsöz, s. 7'deki dipnot.

Bize göre, bir insanın, eser yazarken çeşitli kaynaklardan faydalanması tenkid edilecek bir husus değildir. Önemli olan, onun yazdıklarının doğru olup olmaması, varsa hatalarının gösterilip düzeltilmesidir. Kaldı ki Ömer Rıza'nın, bu tercümeyi İngilizceden yaptığı ileri sürülmektedir ki bunun mantıkî bir yanı yoktur. Olsa olsa tefsirlerinde, sözü edilen İngilizce eserden istifade etmiş olabilir. Meâl gelince kendisi Kahire'de doğup öğrenimini tamamen orada yaptığına, Ezher Üniversitesi'ni de bitirdiğine göre Arapçayı İngilizce'den çok daha iyi bildiği açıktır.

Anlatılan nedenlerden dolayı ayetleri bir tercümeden tercüme etmesi gülünç bir şey olur. Asıl dilini daha iyi bilirken niçin tercümeden çeviri yapsın? Kaldı ki O'nun yaptığı meâller, zamanın meâlleri içerisinde en açık ve akıcı olanı olarak görülmektedir. Biz de Ömer Rıza'nın görüşlerini incelerken bu tür iddialarla değil, objektif bir edâyla incelememizi sürdüreceğiz.

Bismi'llâhi'raahmani'rrahîm

BÖLÜM: 1 — İSLÂMİN ESASLARI

Meal-i kerîmî:

- 1 — Elif, Lâm, Mîm, (1)
 2 — Bu kitap, (2) hiç şüphesiz ki, doğru yol kılavuzudur, korunanlar için (3)!
 3 — Onlar ki: gaybe (görünmeyene) inanırlar (4), namazı dosdoğru kılarlar (5) Geçim için kazandırdıklarımızdan (başkalarına) yardım (6) için harcederler.
 4 — Ve onlar ki sana indirilene (vahyolunana) ve senden önce indirilene (7) iman ederler ve âhireti de yakinen tanırırlar. (8)

(1) Bu çeşit harflere 21 sûrenin başında tesadûf olur. Bazı müfessirlere göre bunlar „sûrelerin isimleridir.

[2] Burada Kur'ana kitap deniliyor. Kitap tam bir eser, başından sonuna kadar yazılı eser demektir. Bundan Kur'anın, ta iptidadan, tam ve mükemmel bir kitap olmasının mukadder ve mukarrer olduğu anlaşılır. Bu da Kur'anın bizzat Hazreti Peygamber tarafından sıralandığını sarahaten gösteriyor.

[3] Mütteki mukabilinde „korunanlar“ diyoruz. Mütteki fenalıktan, kötülükten sakınan ve vazifelerine son derece riayet edendir. Ayet 5 tefsirine bakınız.

[4] Görünmeyene inanmaktan murat Zati Kibriyaya imandır. Unutmamak gerekir ki her ilim ancak netice itibarıyla hakikat olduğu anlaşılabilir bir takım ana temellere dayanmaktadır.

[5] Giriş kısmının ameli esaslar bölümünde namaz bahsine bakınız.

[6] Maksat, en geniş manasıyla başkalarına iyilik etmektir. İslâmın ameli esaslarına dair yazdığımız mukaddime zekât bahsine bakınız.

[7] İslâm dini, daha önce gelen bütün peygamberlere inanmakla temayüz eder, ve Allah tarafından gönderilen bütün peygamberleri hak tanımayı, peygamberleri birbirinden ayırd etmemeyi emreder. Bu peygamberler için mukaddime-mizin „Kur'andaki peygamberler“ bahsine bakınız.

[8] Ahiret bahsi için mukaddime-mizde tahsis ettiğimiz sahifelere bakınız.

d- Görüşleri:

Ömer Rıza Doğrul, incelediğimiz müfessirler içerisinde alınılmış görüşlerin dışına zaman zaman çıkan, çoğunlukla detaylardan kaçınan, bir takım batını yorumları da izahlarına alan bir ilim adamıdır. Tercümesinin başarısı yanında bir takım meselelere de getirdiği doyurucu yorumlarıyla zamanının dikkat çeken sîmalarından olmuştur. Birazdan göreceğimiz üzere özellikle peygamberlerin mucizeleriyle ilgili ayetlere getirdiği izahlar, tamamen bâtinî yorumlara dayalı olduğu için bu mucizelerin basite indirgendini müşâhede ettik. Bu itibarla mucizelerle ilgili ayetlere getirdiği yorum, okuyucu tatminden uzaktır.

Bazı ayetler hakkındaki görüşleri şu şekildedir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السِّلْمِ كَآفَّةً

"Ey iman edenler, hep birden silm'e (tam teslimiyete) girin"(292) ayete bu şekilde mana verdikten sonra izahında şöyle demiştir:

"Tam teslimiyetle kâmil müslim olun. Yahut sulh ve müsâlemete girin. İslâm, Allah(CC)'a inkıyâd ve ihlâstır. Onun için silme girmek, Allah(CC) ile kul arasında tam bir barış ve güvenin kurulması demektir"(293).

كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ (294) ayetine;

"Bütün insanlar tek bir ümmettirler" diye mana vermiş ve izahında da şunları ileri sürmüştür:

"Bu ayet, bütün insanlar bir ümmet idiler diye tercüme olunur. Halbuki "idi" manasındaki "كَانَ", Kur'an'da umûmî hakikatleri ifade için kullanılır"(295).

Ö.Rıza'nın bu izahı pekçok ayet için doğrudur. Fakat bu ayette pek uygun görülmemektedir. Zira, insanoğlu bir ümmet değildir. Ümmet, bir peygamberin gönderildiği toplum, bir nesil demektir.

292. Bakara(2),208.

293. Doğrul, a.e., I, 74'te 190.not.

294. Bakara(2),213.

295. Doğrul, a.e., I, 75'te 195.not.

İnsanoğlunun toptan bir ümmet olmadığıının en güzel delili:

وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَكِنْ

"Allah(CC) dileseydi, hepinizi bir tek ümmet yapardı..."(296) ayetidir. C. Hakk'ın sıfatlarını gösteren ifadeler ile Âl-i İmrân Sûresi'nin 110. ayeti gibi bazı ayetler ise "كَانَ"nin devamlılık manasında kullanıldığını gösteren ayetlerdendir.

"لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ" "Dinde zorlama yoktur"(297) ayetinin izahında şunları belirtmiştir:

"Bu ayet, din ve vicdan hürriyetinin temel taşıdır. Müslümanlar her zaman bu ayetin irşâdıyla hareket etmişle ve bir kimseye dinlerini zorla yüklememişlerdir. Bakara Sûresi'nin 193. ayeti olan;

وَمَا نُلْحِقُكَ بِالَّذِينَ كَفَرُوا وَنَكْرِهُنَّ أَنْ يُشْرِكُوا بِهِمْ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ

"Onlarla savaşın ki fitne ortadan kalksın, din yalnız Allah(CC)'ın dini olsun" ayetiyle de müdafaa harbi kastolunduğu için bu iki ayet birbirini te'yid etmektedir"(298).

Aslında bu manayı destekleyen başka ayetler de vardır. Bunlardan iki tanesini zikretmek istiyoruz:

وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَأَمَنَّ مِنَ فِي الْأَرْضِ كُلِّهِمْ جَمِيعًا

"Rabb'in dileseydi, yeryüzündekilerin hepsi mutlaka inanırdı"(299) ve;

وَقُلْ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَإِنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنُوا مِنْكُمْ وَمِنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرُوا

"De ki, Hak (bu Kur'an), Rabb'inizdendir. Artık dileyen inansın, dileyen inkâr etsin..."(300).

قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ مَا أُلْحِقُكُم بِالَّذِينَ كَفَرُوا بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمُ الْإِيمَانُ الْإِيمَانُ

"De ki: "Ey kitab ehli, bizim ve sizin aranızda eşit olan bir kelimeye gelin; Yalnız Allah(CC)'a tapalım...."(301) ayetinin izahı için şunları ifade etmiştir:

296. Mâide(5), 48.

297. Bakara(2), 256.

298. Doğrul, a.e., I, 92'de 246.not.

299. Yûnus(10), 99.

300. Kehf(18), 29.

301. Âl-i İmrân(3), 64.

وَأَنْ تَحْتَمِ الْأَمْطِلُ وَالرِّسَاوُ فَانْجُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مِثْنِي وَتِلْكَ وَرَبَائِعٌ

"Eğer yetimler hakkında adaleti yerine getiremeyeceğinizden korkarsanız, size helâl olan kadınlardan ikişer, üçer, dörder nikâh edin"(302) ayetinin izahında şunları belirtmiştir:

"Ayet, Uhud Savaşından sonra azalan erkek sayısı gereğince fazla kadının nikâhlanabileceğini ifade eder. İslâm'da çok evlilik bir kaide değil, bir istisnâdır. Bazı olağanüstü durumlarda kendisine baş vurulacak bir tedbirdir"(303). Bu izahıyla Ö.Rıza, devamlı üstüne üstüne gidilen ve şahsında İslâm'a hücum edilen bu ayeti gayet ma'kul bir şekilde değerlendirmiştir.

فَلَا تَوْفِيقِي كُنَّاتِ الرَّقِيبِ عَلَيْهِنَّ

"Fakat sen beni vefat ettirince onları gözetleyen sen oldun"(304) ayetinin izahında bu ayetin Hz.İsa(AS)'ın tabîî bir şekilde öldüğüne kesin bir şekilde delîl olduğunu belirtmiştir"(305).

وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ وَعَلَيْمٌ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ

"Gaybın anahtarları O'nun yanındadır. Onları O'ndan başkası bilemez. O, karada ve denizde olan herşeyi bilir..."(306) ayetinin açıklamasını şöyle yapmıştır:

"Yaprağın düşmesi, Kureyş kudretinin sonuna vardığını remz eder. "Yerin derinliklerindeki taneyi de" ifadesi de Rasûlüllah'ın risâletidir. "yaş" yani yeşil, refaha varacak olanları, "kuru" da düşmeye mahkûm olanları remzeder"(307). Ö.Rıza'nın, batınî yoruma tâbî tuttuğu bu ayet aslında bize göre C.Hakk'ın ilminin sınırsızlığına, Kâinatta hiçbir şeyin O'nun bilgisi dışında bulunamayacağına dâir bilgi vermektedir.

302. Nisâ(4),3.

303. Doğrul,a.e.,I,152'de 3.not.

304. Mâide(5),117.

305. Doğrul,a.e.,I,222'de 67.not.

306. En'âm(6),59.

307. Doğrul,a.e.,I,234'te 22.not.

فَأَنزِلْنَا عُصَاهُ فَذَا لَهُ مِنْ ثَمَرٍ مُّبِينٍ

"Bunun üzerine (Mûsa), asasını (yere) attı, birden o, açıkça bir ejderha (oluverdi)"(308) ayetinin izahında şu bilgileri vermiştir: "O'na göre Hz.Mûsa'nın âsası normal bir âsadır. Asanın ejdere dönmesi, Mûsa kavminin, hasımlarına galebe çalacaklarını, elinin bembeyaz olması da getirdiği delillerin gün gibi parlayacağını ifade etmektedir(309). Ömer Rıza, Tâ-Hâ Sûresi'nin 20. ayetinde de benzeri açıklamayı yapmıştır(310).

Aslında bu ayetlerde, Fir'avn, Hz.Mûsa'dan söylediklerinin doğruluğunu ıspat eden mucizeler göstermesini istedi. Hz. Mûsa da değneğini yere attı, değnek küçük yılan gibi çevik hareket eden kocaman bir yılan oldu. Elini koltuğunun altına sokup çıkarınca eli parıl parıl parlamaya başladı. Bu parlaklık, Hz.Mûsa'nın elinde bulunan bir hastalıktan yani alacalıktan değil, Allah(CC)'ın lütfu ile olmuş bir mu'cizedir(311).

وَمَا جَعَلَهُ اللَّهُ إِلَّا بُشْرَىٰ وَيُنذِرَ بِهِ قُلُوبًا مِّنْكُمْ

"Allah(cc), buna ancak müjde olsun ve kalbiniz bununla yatışsın diye yapmıştı..."(312) ayetinin izahında da şu bilgileri vermiştir:

"Al-i İmran Sûresi'nde de Uhud Harbi'nden bahs edilirken meleklerin indiği söylenir. Fakat Kur'an'ın hiçbir yerinde meleklerin dövüştüklerinden bahsedilmez. Melekler müjde vermek, kalbleri itminan ile doldurmak için gönderilir. Nitekim bu ayette meleklerin gelmesiyle mü'minlerin emniyet duyarak kalblerinin sağlamlaştığı, ayaklarına metânet geldiği, bir sonraki ayette düşmanların kalblerine korku sindiği de anlatılıyor. Meleklerin inmesinden murad budur"(313).

308. A'raf(7),107.

309. Doğrul,a.e.,I,227'de 52.not.

310. A.e.,II,508.

311. Ateş,a.g.e.,III,380.

312. Enfâl(8),10.

313. Doğrul,a.e.,I,297'de 5.not.

وَأَمَّا الَّذِينَ سِئِدُوا فِي الْجَنَّةِ خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ

"...Gökler ve yer durdukça orada kalırlar, Ancak Rabb'inin dilemesi müstesnâ..."(314) ayetinin izahını şu şekilde yapmıştır:

"Bu " **الْأَمْثَانَةُ رَبُّكَ** " istisnası, cehennem azabının müebbed olmadığını gösterebilir". Bu konuda hadislerin de bulunduğunu ifadeden sonra; Kenzü'l-'Ummal'den alıntı yaparak şöyle bir hadis daha zikretmiştir: "Bir gün gelecek cehennem, kısa bir zaman için yeşillenen sonra kuruyan bir tarlaya benzeyecektir". Bir başka hadise göre de bir gün gelecek cehennemde bir tek insan kalmayacaktır, rivayetleri verdikten sonra cehennemde ebedî olarak kalmanın, orada pek uzun zaman kalmak olduğunu belirtmiştir(315).

أُولَئِكَ الَّذِينَ طَبَعَهُمُ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَسَمِعِيهِمْ وَأَبْصَارِهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاطِلُونَ

"Onlar öyle kimselerdir ki, Allah(CC) kalblerini, kulaklarını ve gözlerini mühürlemiştir. Ve işte gafiller onlardır"(316) ayetini şöyle değerlendirmiştir:

"Şu nokta son derece vâzıhtır ki C.Hakk, insanların kalblerini mühürleyerek onları hak ve hakikatı kabul etmektan alıkoyuyor. Bilâkis insanlar hakikati reddediyor, peygamberin irşâdını sağır kulakla karşılıyor ve onun için onların kalbleri mühürleniyor. Fakat bu mühürlenme de ebedî değildir. Çünkü 110. ayet bundan sonra da nedâmet edip tevbe eden, hidâyet yolunda yürüyen, bu yolda sabır ve metanet gösterenleri Allah(CC)'ın yarlıgâdığını gösteriyor"(317). Daha sonraki 110. ayette belirtilen cihadın da muharebe değil, nefsi mücadele olduğunu belirtmiş, delil olarak da ayetin Mekki olduğunu ve Mekke devrinde savaşın söz konusu olmadığını ifade etmiştir"(318).

Ömer Rıza'nın bu ayete getirdiği izah, gerçekten çok tatmin edici olduğu için bu ayeti zikretmeyi uygun bulduk.

314. Hûd(11),107.

315. Doğrul, a.e., I, 374'te 24.not.

316. Nahl(16),108.

317. Doğrul, a.e., II, 448'de 36.not.

318. A.y., 38.not.

وَتَحْسَبُهُمْ آتِيفًا عَلٰىكُمْ فَاُولٰٓئِكَ سَمِعْتُمْ اٰتِيفًا ذٰلِكَ الْيَمِيْنِ وَذٰلِكَ الشِّمَالُ

"Uykuda oldukları halde sen onları uyanık sanırsın. (Uyudukları yerde) onları sağa-sola çeviririz..."(319) ayetinin şunlara işaret ettiğini belirtmiştir:

"...Sağa-sola dönmek onun, uyku esnasında rahatsızlığını ve bir fert veya milletin faaliyetini remzeder. Belki bu ayet-i kerime, hıristiyanlığın ilk önce intişâr edemediğine, âtıl bir halde kalmasına, sonra sağda solda ve tarafta intişâra başlamasına işaret ediyor"(320).

Bu ayet, öncesi ve sonrası ile mağarada uyutulan gençlerin ve mağaranın durumunu anlatıyor. Ayet-i kerimeyi zorlayarak te'vil etmenin hiçbir anlamı olmasa gerektir. Mağarada uyuyanların sağa sola dönmeleri, onların uykuda oldukları pozisyonu tasvîr etmekte bu olayın bir hakikat olduğu anlatılmak istenmektedir. Bu tür mu'cizevî olayları, ille de olağan bir olay gibi göstermek, mu'cizenin etkileyciliğini zedeler ve her ayete de böyle maddî benzetmeler yakıştırılmaz.

وَيَوْمَ نُفِثَ الْجِبَالَ تَوْرًا لِّلْاَرْضِ بَارِزَةً

"O gün dağları yürütürüz, yeri alaçık(çırılçıplak) görürsün...." (321) ayetine şöyle bir izah getirmiştir:

"Arzın dümdüz olması, Hz. Peygamber'in yolunda duran bütün engellerin yıkılmasını ifade eder. Bu engeller, yürütülecek, yerlerinden koparılıp dağıtılacak olan dağlardır"(322). Ömer Rıza yine bâtinî bir tutumla ayeti böyle bir yoruma tâbî tutmuştur. Aslında bu ayetten önceki iki ayette C.Hakk; "dünya hayatının tıpkı, gökten indirilen bir su gibi olduğunu, onunla yer bitkilerinin karıştığını ve sonunda bitkilerin rüzgarların savurduğu çöp kırıntıları haline geldiğini.....belirtmiş, sonra gelen ayette de kıyamet günüyle alakalı olaylar anlatılmıştır.

319. Kehf(18),18.

320. Doğrul,a.e.,II,479'da 7.not.

321. Kehf(18),47.

322. Doğrul,a.e.,II,484'te 15.not.

Öncesi de sonrası da Kıyamet'le alakalı olan bir ayetin izahında Ömer Rıza'nın yorumlarının isabetli olduğu söylenemez. Nitekim eğer O'nun dediği gibi bir anlayışa varmak gerekiyorsa en azından ayetlerin de benzeri olaylardan bahsediyor olması gerekirdi ki burada böyle bir şey söz konusu değildir.

Hız. İsa'nın doğumuyla ilgili olarak da şu görüşlere değinmiştir: Önce doğumun babasız olarak gerçekleştiğini belirtmiş, daha sonra Mevlânâ M.Ali'nin şu görüşünü de zikretmiştir:

"Meryem'e henüz bir insan dokunmamıştı. Fakat O'nun daha sonra mânâ âleminde bu müjdelere aldıktan sonra evlenmediğini gösteren bir şey yoktur... İsa(AS)'nın Ya'kûb, Yuşa, Şem'un ve Yahûda adında biraderleri ile hemşireleri de vardı. Bunların hepsini de Meryem doğurmuştu(Metta,13:55)"(323).

Yüce Allah, Hız.İsa'ya "Allah'ın kelimesi" demiştir. Bu ifade O'nun babasız olduğunu ve sırf Allah'ın "ol" sözüyle yaratıldığını göstermektedir. Aynı şekilde; "Ey Meryem; Allah(CC) seni, kendinden bir kelime ile müjdeliyor"(324), mealindeki ayet de İsa(AS)'ın, Allah(CC)'ın kelimesi olduğunu ve babasız olarak yaratıldığını göstermektedir. Bu iki ayette Hız.İsa'nın mucizevî yaratılışına işaret vardır.

Yine "Nisa Sûresi'nin 171. ayetinde yüce Allah Hız.İsa için; "Kendinden bir rûh", Enbiyâ Sûresi'nin 91. ayetinde;"Meryeme kendi rûhumuzdan üfledik" denilmektedir. Bir erkek olmadan sırf Melek vasıtasıyla üflenen ruhtan olduğu için Hız.İsa'ya, "Allah(CC)'tan bir ruh" veya "Rûhumuzdan" denmiştir. "Bizim Rûhumuzdan", O'ndan bir rûh" demek, Allah(CC)'ın emrinden bir rûh demektir...

...Ayrıca bazı şeylerin Allah(CC)'a izafe edilmesi, onların Allah(CC) katındaki değer ve itibarın gösterir. "Beytullah, ahduallah, nâkatullah,..." gibi "Kelimetüllâh" da Hız. İsa'nın değerini gösterir.

323. Doğrul, a.e., II, 497'de 6.not.

324. Âl-i İmrân(3), 45.

İşte Hz.İsa, Allah(CC)'ın yarattığı rûhtan, tohum aracılığı olmadan, sırf meleğin üflemeyle anne rahminde teşekkül ettiği için O'na;"Allah(CC)'tan bir rûh" denmiştir. Gerçi, insanların ruhları da melek tarafından üflenir ama, İsa(AS)'daki özellik, babanın tohumu aracı olmadan, doğrudan soyut rûh olarak anne rahmine üflenmiş olmasıdır, meleğin üfleme, erkek tohumu yerine geçmiştir"(325).

Mesele Mevlânâ M.Ali'nin dediği gibi olsaydı o zaman;

وَلِيَحْمِلَهُ آيَةَ الْبَنَاتِ وَأَرْحَمَهُ بِنَاتِ

"O'nu insanlara bir işaret(mucize) ve bizden bir rahmet kılmak için (bunu yapacağız)"(326) kavlinin ne anlamı kalırdı?

فَلَمَّا مَنَّكَتْ بِهَا فَكُلَّمَا سَلَتْ

"(Meryem) O'na gebe kaldı. O'nunla uzak bir yere çekildi"(327) ayetinde de; "Meryem, her kadın nasıl gebe kalırsa öyle gebe kaldı" diye bir söz naklediyor(328). Bu sözü sadece İbn Kesir'in, ilgili ayetin izahında, hadis olarak değil, meşhur bir söz olarak gördük. Ö.Rıza, İbn Kesir'in maksadını yanlış anlamıştır. Çünkü İbn Kesir burada meşhur kavle göre, İsa(AS)'nın haml müddetinin normal olarak 9 ay sürdüğünü ifade etmek üzere;

Zâhir olan meşhur görüşe göre, Meryem, Hz.İsa'yı, diğer kadınlar çocuklarını nasıl(9 ay) yüklenmişse, O da O(İsa)nu o kadar yüklenmiştir(329).*

فَاتَّيَبَتْ بِهَا حِمْلًا

"O'nu taşıyarak kavmine getirdi"(330) kavli için de şu izahı yapmıştır: "Hz. Meryem'in Hz. İsa'yı taşıyarak kavmine getirmesi, O'nu kucağında taşıyarak getirdiğini ifade etmez. O'nu bir merkeb veya başka bir hayvan üzerinde taşıyarak getirdiğini ifade eder. Çünkü O'nu doğurmak için uzak bir yere gitmişti..."(331).

325. Ateş, a.g.e., II, 419-420.

326. Meryem(19), 21.

327. Meryem(19), 22.

328. Doğrul, a.e., II, 497'de 7.not.

329. İbn Kesir, a.g.e., III, 116.

330. Meryem(19), 27.

331. Doğrul, a.e., II, 498-499'da 10.not.

مَا تَارَتْ إِلَيْهِ مَالُوا كَيْفَ نَكَلِمَةٍ مِّنْ كَانَ فِي الْمَهْدِ مَيْتًا

"(Meryem, konuşmaları için) O'nu gösterdi. Dediler ki; beşikteki çocukla nasıl konuşalım?"(332) kavli için;

"Yahudilerin ihtiyarları ve alimleri, daha dün beşikte bir çocuk saydıkları İsa ile konuşmaya tenezzül etmiyorlardı.Onun için "O'nunla nasıl konuşalım ki O beşikte bir çocuktu" diyorlar"(333), şeklinde bir izah getirmiştir. Kanaatimizce bu izah da hatalıdır. Çünkü meselenin mihenk taşı, zaten O'nun beşikteyken konuşması mucizesidir. Buna doğrudan işaret eden;

وَيَكَلِّمُ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ وَكَهْلًا وَمِنَ الْعَالَمِينَ

"O, beşikteyken de yetişkinen de insanlara söz söyler, yararlı insanlardandır"(334) ayetini bu şekilde tercüme ettiğini her halde unutmuş olacak ki bu notu düşmüştür. Ayrıca Hz.İsa'nın; beşikte konuşan üç kişiden biri olduğu da Buhârî'de mevcuttur(335).

Buna ilâveten c.I,s.75'teki 195.notta bilerttiği gibi "كَانَ" fiilinin "idi" değil de "olan" manasında yani, devamlılık manasında kullanıldığı da düşünülürse meselenin anlaşılması daha kolay olacaktır kanaatindeyiz. Bir de burada geçen " مَيْتًا " kelimesi dikkat çekmek istiyoruz ki bu kelime; bebek ya da küçük çocuk demektir. Dolayısıyla burada ifade edilen gerçek bize göre Hz.İsa'nın o zaman bebek olmasıdır.

قَالَ إِبْرَاهِيمُ إِنَّهُ أَنَا فِي الْكِتَابِ وَجَعَلَنِي نَبِيًّا وَجَعَلَنِي بَارِكًا كَمَا أَنزَلَ مَائِكَتٌ وَأَوْصَانِي بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ مَا دُمْتُ حَيًّا

"Ben Allah(CC)'ın kuluyum, dedi. O bana Kitap verdi, beni peygamber yaptı, beni, bulunduğum her yerde insanlara yararlı kıldı. Sağ olduğum sürece bana namaz kılmayı, zekât vermeyi emretti!" 30 ve 31. ayetlerinin izahında da önceki ifadelerini destekler mahiyette şu yorumu yapmıştır:

"İsa(AS)'nın bu sözleri, beşikte söylemesine ihtimal verilemez. İsa(AS), bu sözleri zaman peygamberdi ve peygamber olacağını değil, olduğunu söylemektedir. Namazla zekâtın bir çocuğa farz

332. Meryem(19),29.

333. Doğrul, a.e., II,449'da 12.not.

334. Al-i İmrân(3).46.

335. el-Buhârî, Sahîh, K.Enbiyâ(60), B.944, nr.1589, IV,629.

edildiğine zâhib olmak manasız olur. Ayet-i kerime İsa'nın bu sözleri nübüvvet pâyesine yükseldiği zaman söylediğini gösteriyor", (336).

Ö.Rıza, bu izahında da bizce hatalıdır. Bir defa, mu'cizelik, O'nun beşikte konuşmasındadır. O'nun ifadesiyle burada fiillerin ille de mâzî manası vermesi gerekmez. Zira Kur'an-ı Kerim'in pekçok yerinde mâzî olduğu halde, manası muzârî(gelecekle ilgili) olan fiiller de vardır(337). Bu tür ifadeler, olması kesin olan olaylar için kullanılmıştır. İşte Hz. İsa'nın konuşmaları bu kabilindedir. Râzî de aynı görüşte olarak şunları ilâve etmiştir:

"Ayet-i kerimede Allah ü Teâlâ'nın, Hz. İsa'dan namaz ve zekâtın edâsını o anda istediğine delâlet etmez. Bilâkis, bulüğdan sonra eda etmesini ister. Ayetten murad şu olabilir: Allah(CC),Hz. İsa'ya namaz ve zekâtı tavsiye(farz) kıldı ve onların edasını de belirli bir vakit olan bulug çağında yerine getirmesini istedi..." (338).

أُولَئِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَأَنَا لَسَمَوَاتٍ وَالْأَرْضِ كَاتِبًا فَقَسَمْنَا مَا وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ

"O nankörler görmediler mi ki, gökler ve yer bitişik idi, biz onları ayırdık ve her canlı şeyi sudan yarattık"(339) ayetinin izahında; "Bu ayetten murad, peygamberlerin zuhûrundan önce İlâhî vahyin bir müddet için kesintiye uğramasına işarettir. Gökler ile yerin açılmasından maksat, İlâhî vahyin gelmesine işarettir"(340), diye açıklamada bulunmuştur. Aslında gökler ve yerin başlangıçta bitişik olmaları, artık ilmen ıspatlanmış bir gerçektir, her canlı varlığın sudan yaratılması da bir gerçektir. Ömer Rıza, bu ilmî gerçeğe, ayetin işaret ettiğinin farkına varamamıştır. Yaşadığı dönem için kendi izahı tatmin edici olsaydı bile bugün tatminden çok uzaktır.

336. Doğrul, a.e., II, 499'da 14 ve 15. notlar.

337. A'raf(7), 44-50; Nahl(16), 1; Zümer(39), 71-74; Tekvîr(81), 1-14; İnfîtâr(82), 1-4; İnşikak(84), 1-5; ...

338. er-Râzî, a.g.e., VII, 795.

339. Enbiyâ(21), 30.

340. Doğrul, a.e., II, 524'te 9. not.

وَمَوَالِدِي مَرَجٍ الْحَرِّينَ هَذَا عَذَابٌ فَرَاتٌ وَهَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ

"O iki denizi birbirine salmıştır. Bu, tatlı, susuzluğu giderici, şu, tuzlu ve acıdır,..."(341) ayetinin izahında da şunları belirtmiştir:

"Buradaki iki deryâ, mü'minlerle kâfirleri remzediyor. Mü'minler tatlı sulu deryâyâ, kâfirler tuzlu ve acı sulu deryâyâ benzetiliyor. Bunların ikisi de bu dünyada yanyana yaşarlar, öyle de yaşayacaklar"(342).

Birçok ayeti zoraki te'villere sokarken, Kâinat gerçeklerine işaret eden ayetlerin ilmî izahını yapmaktan uzak durması garip görülmektedir.

وَتَرَى الْجِبَالَ تَحْتَهَا جَآئِدَةً وَهِيَ تَمُرٌّ مِّنَ السَّحَابِ

"Dağları görürsün de onları(yerlerinde) donmuş sanırsın, oysa onlar, bulutun yürümesi gibi yürür"(343) ayetinin izahında şunlara değinmiştir:

"Bu yerli yerinde durur gibi görünen fakat bulutlar gibi geçip giden dağlar, Peygamber'in, uğradığı dağ gibi muhalefetleri rekzeder. O, yerinden oynamayacak kapasitedeki muhâlifleri yerinden salladı, eritti, bitirdi"(344).

Aslında bu ayetin bir gayesi, Kehf Sûresi'nin 47. ayeti gibi, Kıyamet'te dağların kaldırılıp yerin dümdüz olacağını, böylece gizliliklerin ortaya çıkacağını anlatmaktır. Ayrıca Dünya'nın da döndüğüne işaret görülmektedir.

إِذَا لَاقَىٰ عِنْدَهُ عِلْمَ السَّاعَةِ وَيُنزِلُ الْغَيْثَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ مَّاذَا تَكْتُمُ غَدًا وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ

"Allah(CC), (işte Kıyamet) saatinin(ne zaman geleceği) O'nun yanındadır..."(345) ayetine de şu izahı yapmıştır:

341. Furkan(25),53.

342. Doğrul,a.e.,II,582'de 16.not.

343. Neml(27),88.

344. Doğrul,a.e.,II,609'da 11.not.

345. Lokman(31),34.

"Buradaki saat, zâlim ve kütecâviz düşmanın süküt edeceği, müzmahil olacağı saattir. Ayet, tahakkuk etmek üzere olan inkılâba işaret ediyor. Yağmurun yağması, rûhen ölü olanların dirileceğini ifade eder. Kadınların rahimlerdeki ceninler, müslüman olmaları mukadder olan nesildir. Bugünün düşmanları, yarının dostları olacaklardı. Müslümanları yerlerinden yurtlarından çıkaranlar, kendi yurtlarının dışında öleceklerdi"(346).

Manaları çok açık olan bu ayetleri bu şekilde te'vil etmenin neye yarayacağını anlamak gerçekten çok zor olmaktadır.

Bu şekilde görüşlerini tesbit etmeye çalıştığımız Ö.Rıza, eserinde zamanına göre gayet sâde sayılabilecek bir dil kullanmıştır. Bu itibarla faydalı bir karakterde olan eser, izahların bir bölümündeki gereksiz te'viller yönünden de itinayla okunması ve iyie tartılması gereken bir yapıdadır. Çünkü bir takım izahları gayet ufuk açıcı nitelikteyken özellikle peygamberlerin mu'cizelerini çeşitli şekillerde te'vil etmesi, onları hep olağanmış gibi göstermesi ve bunları delillendirmemesi, konuyla ilgili sahîh hadisler olmasına rağmen onlardan hiç yararlanmamış olması, izahlarının güvenilirliğini ve doğruluğunu olumsuz yönde etkilemiştir. Buna ilâveten pekçok meseledeki izahları doyurucudur. Bu bakımdan Türk ilim hayatına değerli hizmet ve katkıları inkâr edilemez.

346. Doğrul, a.e., II, 651'de 2.not; Daha fazla örnek için bkz: II-674, 676, 682, 690, 692, 693, 706, 747, 806, ...

HASAN BASRİ ÇANTAY

a- Hayatı:

Hasan Basri Çantay, 1887 yılında Balıkesir'de doğdu. Babası Halil Efendi, annesi Hatice hanımdır. İlk öğrenimini mahalle mektebinde yaptı. Lisenin dördüncü sınıfına giderken babası öldü. Babası servetini Balıkesir depreminde kaybettiği için ailesini kendisi bakması gerekti; bu nedenle tahsilini yarıda bırakmak zorunda kaldı. Ömer Ali Bey adında bir kişiye güzel bir şiir yazdı, beğenilince 80 kuruş maaşla Nâfia Dairesi'ne Ali Bey tarafından koyuldu. Bir müddet burada çalıştı. Bu arada Balıkesir Mevlevîhane Medresesi'nde dînî bilgiler, Arapça ve Farsça öğrenmeye başladı. Hocası Ahmed Nâci'nin özel ilgisini gördü. Edebiyat, Hukuk ve Felsefeyle uğraştı; bur dönem edebiyat öğretmenliği de yaptı(347).

Meşrûtiyet'in ilânı, O'nun gelişmesini kolaylaştırdı. Cemil Çavuş'tan daha önce kapanmış olan taşbasma matbaası açılmıştı. Orda önce, "Nasihât" ve "Balıkesir Gazete"lerinde yazılar yazdı. Daha sonra "Yıldırım Gazetesi"nin idareciliğini kabul etti. 1913'te yapılan müracaatlar karşısında "Dâimi Encümen Başkâtibi" oldu. Karesi Gazetesi'ni çıkardı ve burada yazılar yazdı.

Çeşitli okullarda Türkçe, yazı, edebiyat ve Arapça öğretmenliklerinde bulunan Çantay, B.D.Savaşı'nın sonlarına doğru Balıkesir'de "Ses Gazetesi"ni neşretti. Burada yayınladığı ateşli yazılarıyla milletimize hamle ruhu aşıladı. Dâmad Ferit Paşa'ya karşı yazılan bu yazılar nedeniyle gazete kapatıldı ve Çantay'ın da İstanbul'a sevki emri geldi. Daha sonra İzmir Kongresi'ne katıldı(348).

347. Büyük Larousse Ans., VIII, 5057; K. Kerim Ans., II, 174.

348. İslâm'ın İlk Emri OKU(dergi), İst., 1973, X, sayı: 129, s. 11.

İzmir çevresinde dokuz kadar kaldı, halkı uyarmaya devam etti. Bir süre sonra, açılan Millî Kurtuluş Sancağı altında toplanan gurupta yer aldı.

1918-1919'lu yıllarda Balıkesir İl Genel Meclisi üyesi iken Millî Mücadele'yi savunan yazılarıyla ünlendi. 1920-1923 yılları arasında Büyük Millet Meclisi'ne Karesi Milletvekili olarak girdi. Ankara'da bulunduğu müddette Mehmed Akif'le yakın dostluk kurdu ve İstiklâl Marşı'nı yazması için O'na defalarca ısrar etti; ardından Marş'ın kabulü için Meclis'e önerge verdi ve kabal edildi. Milletvekilliği döneminden sonra tekrar Balıkesir'e döndü ve edebiyat öğretmenliği ile yazarlığa devam etti. 1928'de, hastalığını ileri sürerek emekli oldu. Bu arada Zafer-i Millî Gazetesi'nde makaleler yazdı. Daha sonra ilimle meşgul oldu ve 77 yaşındayken İstanbul'da 1964 yılında vefat etti(349).

b- Eserleri:

- 1- Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm(1957),
- 2- Hadis Mealleri(On Kere Kırk Hadis)(1958),
- 3- Zekâ Demetleri(1962),
- 4- Akifnâme(1966),
- 5- Karagünler ve İbret Levhâları(ts.),
- 6- Ülkü Edebiyatı(ts.),
- 7- Mektepli Yavrularıma İki Kitap(ts.),
- 8- Şifâ-i Şerif Tercümesi(ts.),
- 9- Kalendernâme(Felsefe)(ts.),
- 10- Divân-i Lügati't-Türk Tercümesi(ts.),
- 11- İslâm'da Cihâd(basılmamış),
- 12- Mecmû'â-yı Eş'âr(basılmamış),
- 13- Türk Savları,
- 14- İstimlâk Kanunları ve Şerhi(basılmamış),
- 15- Hüccetullahi'l-Bâliğa Tercümesi(basılmamış) ve çok sayıda makalesi vardır(350).

349. Tüm kaynaklar.

350. Tüm kaynaklar.

Hasan Basri Çantay'ın en önemli eseri olan K.Hakîm ve Meâl-i Hakîm adlı meâli üç cilttir. İlk cildi, 1952 yılında 440 sayfa, ikinci cildi 1953'te 420 sayfa, üçüncü cildi de 1953'te 369 sayfa olarak, İstanbul'da İsmail Akgün Matbaası'nda basılmıştır. Eser, Arapça metni de ihtiva etmektedir. Her cildin sonunda bir fihrist ve birinci cildin sonunda genel konulara ait bir fihrist vardır. 7'si Ahmed Said Matbaası'nda ve sonuncusu da Milsan Basım Sanayii' adlı basımevinde olmak üzere toplam 13 defa basımı yapılmıştır.

c- Metodu:

H.B.Çantay, eserini hazırlarken temel hedef olarak halkın ve aydınların toptan anlayabileceği bir meâl hazırlamayı benimsemişti. Eserinin önsözündeki ifadelerine göre eserinin şu özelliklere sahip olacağını belirtmiştir:

- 1) Dili yaşayan dil olsun,
- 2) Hurafe ve uydurma haberlere yer verilmesin,
- 3) En güvenilir tefsirleri kaynak edinsin,
- 4) İhtilâflı konularda en çok tercih edilen görüş metne alınsın, diğerleri izahlarda gösterilsin,
- 5) Meâller, tercümeyle âdetâ yaklaşılsın,
- 6) Karşılığı Kur'an metninde bulunmayan kelimeler olmasın,
- 7) Her kelimeyi kendi yapısında manalandırsın,
- 8) İzah gerekiyorsa, muteber tefsirlerin görüşleri parantez içinde gösterilsin,
- 9) Sahîh sünnet gözden geçirilsin ve onları sağlam vesikalar edinsin,
- 10) Kur'an kelimelerinin tam Türkçe karşılıklarının bulunması için sabırla her çareye başvurulsun,
- 11) Kur'an'la ilmin nazariyelerini birbirine karıştırmamasın, mealleri okuyan her meslek sahibi, kendi zevk ve ihtisasına göre, sorumluluğunu üstlenerek bu İlâhî kaynaktan nasibini alsın,
- 12) Faydalanılması kolay olsun diye sıra numaraları kunulsun ve metni de içine alsın...

Bu saydıklarına gücüm nisbetinde, uzun yıllarımı vererek, göz nûrumu dökerek, titiz, yorulmaz bir çalışma ve önem sarfettim" diyerek(351) bir bakıma eserinin özelliklerini de ifade etmiş, bilinmesini istediği şeyleri eserini tanıtmaya bakımından özetle sıralamıştır.

Çantay'ın bu söylediklerine ilâve niteliğinde, bizim de O'nun eseri ve metodu hakkındaki tesbitlerimiz şöyledir:

Esere, on sayfalık önsözden sonra Fâtihâ Sûresi'yle başlamış, önce metni, ayetler numaralı olarak vermiş, ardından ilgili ayetlerin meâllerini zikretmiştir. Bu meallerinde önce sûre adı, ayet sayısı ve nerede nâzil olduğuyula ilgili bilgi sunmuş, izaha muhtaç olarak gördüğü kelime veya konuları numaralayıarak metin ve meâlin altında notlar halinde izah etmiştir. İzah ettiği kelimeyi veya meseleyi daha sonra ele almamış, ilk geçtiği yere müracaat edilmesini istemiştir.

Açıklamalarında metod olarak ayetleri, öncelikle yine ayetlerle açıklamayı çoğunlukla benimsemiştir. Meselâ;

وَأَقْرَابُوا مَا لَا يَجْرِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا تَنْفَعُهَا شَفَاعَةٌ

"Öyle bir günden korkun ki, (o günde) hiç kimse hiçbir kimse nâmına bir şey ödeyemez. Ondan her hangi bir şefaata kabul olunmaz..." (352) ayetinin izahına;

مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ

"O'nun izni olmadan, katında şefaata edebilecek kimmiş?"(353) ayetini de almıştır. Bu tür izahlara eserde çokça raslandığı için daha fazla örnek vermek istemedik.

Ayetlerin izahında zaman zaman hadis-i şeriflerden de faydalanan H.Basri, kullandığı bu hadislerin kaynaklarından sadece kitap ismi vererek yetinmiştir. Meselâ;

Bakara Sûresi'nin 102. ayetiyle ilgili olarak şöyle demekle yetinmiştir:

351. Çantay, a.g.e., I, (önsöz), 8-9.

352. Bakara(2), 48.

353. Bakara(2), 225; Fazla ör.iç.bkz:I, 22'de 28.not; I, 25'te 38.not; 45, 52, 58, 66, 68, 79, 144, 187, 224, 240, ... 522, 533, 654, 765, 934, ...

"Bu nass-ı celîl, sihir öğretmenin ve yapmanın küfrolduğunu açıklamaktadır. "Buhârî" ve "Müslim"de Ebû Hüreyre'den rivâyet edilen bir hadiste de Rasûlüllah(SAV) Efendimiz sihri Allah(CC)a eş koşmakla bir arada zikretmiştir"(354).

H.B.Çantay, ayetlerin izahında, eski müfessirlere de müracaat etmiştir. Bu müfessirlerden, görüşünü tam benimsediğini metne almış, diğerlerini de notlarda zikretmiştir. Bu alıntılarında da sadece kitap ismi vermekle yetinmiş, tam kaynak vermemiştir(355).

Görüşleri eleştirisiz nakletmesi ve kendi görüşü diye benimsediklerine delîl getinmemesiyle O da rivayetçi bir yol izlemiştir.

Tefsirlerinden faydalandığı müfessirler: Kâdî Beydâvî(685/1286), Şah Veliyyullah Dihlevî(1176/1762), Celâlüddîn el-Mahallî(864/1459), Celâlüddîn es-Suyûtî(911/1505), Fahreddîn er-Râzî(606/1210), Zemahşerî(538/1143), el-Bağâvî(516/1122), en-Nesefî(710/1310) ve Elmalî'lı Muhammed Hamdi Yazır(1942)'dir. Bu müfessirlerden sadece Elmalî'lı'dan yaptığı alıntılar için tam kaynak vermiştir(356).

Abdullah ibn el-Mübârek vasıtasıyla Abdülazîz ed-Debbağ'dan çokça bilgi aktaran(357) H.Basri, manayı daha iyi verebilmek için gerek İslâm Tarihi'nden, gerekse diğer dinlere ait kıssalardan alıntılar yapmıştır(358).

Nâdir de olsa kıraat farklarına değinen(359) Çantay, fikhî mezheb görüşlerine de zaman zaman değinmiştir(360).

Bazan, kelimelerin kökleriyle ilgi bilgi verdiği de olmuş, bu konuda daha çok İmam Râğib'den istifade etmiştir(361).

354. Çantay, a.e., I, 32'de 55.not; 35; 49; 51; 52; 113; 144; 289; ...

355. Ör. iç. bkz: 33; 45; 50; 71; 88; 155; 200; 224; 231; 310; 523; 635..

356. Ör. iç. bkz: 245; 273; 280; 332; 477; 508; 549; 718; 785; ...

357. Ör. iç. bkz: 18; 90; 104; 140; 151; 194; 223; 229; 250; 278; 350...

358. Ör. iç. bkz: 106; 117; 122; 129; 130; 133; 136; 157; 254; 718;

359. A.e., I, 33-34; ...

360. A.e., I, 164; 252; 606; 629; ...

361. A.e., I, 35; 41; 60; 83; 146; 148; 156; 169; 232; 486; 660; ...

H.B.Çantay, izahlarında bazan beyitlere de yer vermiş(362), meselelerin daha iyi anlaşılabilmesi için ayetlerin nüzül sebeplerini de izahlarına almıştır(363).

Eser bir meâl çalışması olduğu için, itikâdî mezheb görüşlerine, felsefî-mantıkî yorumlara ve ilmî izahlara yer verilmemiş, özellikle ilmî izahlar için Elmalı'lı'ya müracaat edilmesi istenilmiştir(364).

Yazıldığı dönem itibariyle ve önceden yazılan meallere nazaran dili anlaşılır mahiyette olan bu eser, günümüz için yeterli sâdeliğe sahip değildir. Ayrıca, Hadislere ve alıntı yaptığı tefsirlere(Elmalı'lı hariç) ait tam kaynak göstermemesi, özellikle delil olarak sunduğu hadislerin sihhat durumlarını hiç ele almaması, metod olarak bir eksiklik kabul edilmektedir. Bu itibarla, pekçok baskısı yapılan eserin, tahkikli yeni baskıları faydalı olur kanaatindeyiz.

Prof.Dr.Sâlih Akdemir de; H.B.Çantay'ın, eserinde kullandığı dilin, günümüz Türkçe'si için pek uygun olmadığını, müracaat ettiği tefsirlerin etkisinde kaldığını, bu nedenle bazan ayetlerin mabnalarının aslından uzaklaştığını ifade etmektedir(365).

362. A.e., I, 178, II, 528, 565, 651, 715, ... 1218, ...

363. A.e., I, 33, 36, 37, 39, 55, 60, 62, 80, 197, 718, ...

364. A.e., II, 785, ...

365. Sâlih Akdemir, Cumhuriyet Devri Kur'an Tercümelere, Ankara, 1989, s.51.

«2» inci SÖRE
«EL-BAKARE» SÖRESİ'

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

1 — Elif, Lâm, Mîm'.

2 — Bu, o kitab'dır ki kendisinde (Allah katından gönderilmiş olduğunda) hiç şübhe yoktur. (O) takvaa' sahipleri için doğru yolun ta kendisidir.

3 — (O takvaa sahipleri ki) onlar ğaybe' inanırlar, namazı dosdoğru kılarlar, kendilerine rızık olarak verdiğimizden de (Allah yolunda) harcarlar.

4 — (O takvaa sahipleri ki Habibim) onlar sana indirilene de, senden evvel indirilenlere de' inanırlar'. Ahirete ise onlar şübhesiz bir bilgi ve inan beslerler.

[1] «El-bakare» bu sûrenin adıdır. (286) âyettir. Medîne'de inmiştir.

[2] Ba'zı sûrelerin başlarında görülen bu gibi harflere «huruf-ı mukattaâ» veya «âdece «Mukattaâ» denilir. Bunlar hakkında müfessirler «Dâhil olduğu sûrenin adıdır, yemindir, yahud ma'nâsı şudur, budur» diye hayli sözler söylemişler. Bunlar bizce - nitekim ba'zı müfessirler de öyle diyorlar - Cenâb-ı Hakla sevgili Peygamberi arasında birer şifredir. (Bakınız: Al-i İmrân» sûresi, âyet: 7 - not: 4.

[3] «El-kitâb»: Kur'ân demektir. O ta'bir ile ifâdesi Kur'ânın Resûlüllah Sallellâhüaleyhi ve sellem zamanında yazılıb bir kitab haline getirildiğini gösterir. Nitekim sahih hadîsler de bunu anlatmaktadır.

[4] «Takvaa»: Sakınma, korunma, korkma demektir ki aslı «vikaaye = korumak, nâmet etmek» dir. Şeriat örfünde takvaa ahirette insanlara zarar verecek şeylerden kaçınmaktır. «Külliyat-ü Ebilbekaa» ye göre «Takvaa ibâdet ve tâatlerin kemâl derecesidir. Allah korkusu takvaanın başlangıçlarındandır.» Takvaa sıfatlarına nâil olanlara «Müttakıy» denilir. Kur'ân-ı kerîmde bir çok yönleriyle ta'rif edilmiştir. Nitekim burada da öyledir.

[5] «Ĝayb»: Lûgatda bir şey'in gözden gizlenmesi ve gözden gizli kalan şey demektir. Sonra duygulardan ve insan ilminden gizli kalan her şeyde kullanılmıştır. Bir şey'in ğayb ve ğaib olması. Allaha göre deĝil, insanlara göredir. Çünkü Hakdan hiç bir şey

d- Görüşleri:

Hasan Basri Çantay'ın eseri bir meâl çalışması olduğu, görüş eleştirisinde bulunulmadığı, genelde rivâyetçi bir üslûb izlendiği için, O'na ait görüşleri tesbit ederken, O'nun da diğer müfessirler gibi çoğunlukla geleneksel görüşlerin takipçisi olduğunu müşahade ettik. Elbette ki meâl dâhi olsa bir Kur'an çalışmasının rivâyetten yoksun olmasını beklemek yenliş olur ama, tamamen de rivâyetle sınırlı kalmanın ideâl bir iş olduğunu söylemek zor olsa gerektir. Bu durum çerçevesinde O'na ait görüşlerin bir kısmı şu şekildedir:

فَاَقْتُلُواْ اَنْفُسَكُمْ فَتَرْجُوْا اِلَىٰ رَبِّكُمْ

"...Hemen Yaradanınıza tevbe edip nefislerinizi öldürün (ıslah edin)..."(366), ayete bu şekilde mana verdikten sonra izahında ise şe değerlendirmede bulunmuştur:

"Buzağıya tapmak süretiyle hak dininden dönenleri öldürün, manasını da verenler olmuş. Nazm-ı celîl buna müsait değildir. Çünkü: Nefislerinizi öldürün, buyuruluyor. Hiçbir peygamber; Kendinizi bizzat öldürün, intihar edin, demez. Bu nazm, nefis ile mücadelenin lüzumunu belirtmektedir. En büyük mücadele odur"(367).

وَ اِنْ تَدُوْا مَا فِيْ اَنْفُسِكُمْ اَوْ تَخْفَوْا مِنْهَا فَبِكُمْ اِنَّ

"İçinizdekini açıklasanız da gizleseniz de Allah(CC), sizi onunla hesaba çeker..."(368) ayetinin, bir sonraki ayette bulunan:

رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا اِنْ نَسَبْنَا اَوْ اَخْطَاْنَا

"Ey Rabb'imiz, unuttur, ya da yanılırsak bizi sorumlu tutma" kavliyle mensûh olduğunu ifade etmiştir(369).

Bu ayetin mensûh olmasına hiçbir neden yoktur. 286. ayette "لا تُوَاخِذْنَا" "bizi sorumlu tutma" diye ifade edilmesi bir temenniden ibarettir. Bilinen nesh şekillerinin hiçbirine uymayan bu ifadede

366. Bakara(2),54.

367. Çantay, a.e., I, 22'de 29.not.

368. Bakara(2),284.

369. Çantay, a.e., I, 79'da 242.not.

muhasebe etmekle, cezalandırmak her halde aynı tutulmuştur ki bunlar aynı şey değildir. Bize göre ayetin mensûh olabilmesi için, ikinci ayetin; **لَنْ يُوَاخِذَكُمْ اللَّهُ** "Allah(CC), sizi sorumlu tutmayacaktır" gibi bir şekilde olması gerekirdi ki zaten ayette böyle bir şey yoktur. Sonra, sorumlu tutacak olan Allah(CC), ille de azab edecektir diye bir kayıt da yoktur.

"İnsan, istemeyerek aklına gelen düşünce ve vesveselerden değil, kesinlikle yapmaya karar verdiği kötü düşüncelerden sorumlu olur. Bu husus:

وَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ فِيمَا أَخْطَأْتُمْ بِهِ وَلَكِنْ مَا تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ

"Yanılarak yaptığınızda size bir günah yoktur, fakat kalbinizin bile bile yaptığında(günüh vardır)"(370),

لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِيمَا تَرْتَدُّونَ لَكُم مَّا كُنْتُمْ تُقُولُونَ

"Allah(CC), sizi yaptığınız kasıtsız yeminlerden sorumlu tutmaz; fakat kalblerinizin kazandığı yeminlerden sorumlu tutar"(371) ayetlerinden de anlaşılmaktadır.

....Ayetin neshedilmiş olması ihtimal dışıdır. Çünkü ayet haberdir, emir değildir. Allah(CC)'ın, insanın, içinde taşıdığı ve açığa vurduğu bütün davranışlarının hesabını vereceğini anlatıyor.

...Allah(CC), insana, gücünün üstünde bir şey buyurmaz. Ayet şunu anlatmaktadır: Allah(CC), insanın içinden geçen bütün düşünce (ve duyguları) bilir, sonra dilediğini bağışlar, dilediğine azab eder. İşte bağışlanacak düşünceler, insanın elinde olmadan kalbine gelen düşünce ve vesveselerdir..."(372).

إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ

"O zaman Allah(CC) şöyle demişti; Ey İsa, şüphesiz ki seni öldürecek olan (onlar değil) benim..."(373) ayetine bu manayı vermiş(374), aynı konuyla alakalı olan Mâide Sûresi'nin 177. ayetine de: "Fakat vaktâki sen beni (içlerinden) aldın,..." diye meâl vermiştir.

370. Ahzâb(33), 5.

371. Bakara(2), 225.

372. Ateş, a.g.e., I, 496-498.

373. Al-i İmrân(3), 55.

374. Çantay, a.e., I, 92.

وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنَّاهُ الشَّيْطَانُ أَنْ يَنْفِخَ فِيهِ مِنْ لَحْمٍ مَبْذُورٍ

"Senden önce hiçbir resül, hiçbir nebî gelmedi ki o (bir şey) arzu ettiği zaman şeytan onun dileği hakkında ille (bir fitne meydana) atmış olmasın. Nihâyet Allah(CC), şeytanın ilkaa edeceği (o fitneyi) giderir, ibtâl eder"(375)ayetini bu şekilde tercüme ettikten sonra şu izanı yapmıştır:

"Bazı müfessirlerin, R.Ekrem(SAV) Efendimize, vahy veya kıraat esnasında şeytan musallat olup da O'na vesveseler verdiği, Onu yanılttığı veya yanıltmak istediği yolundaki beyanları tamamen uydurma ve düzme rivayetlere müsteniddir!" Abdülazîz ed-Debbag'a göre ayetin manasını verdikten sonra şu ilâveleri yapmıştır:

"Bu ayet Kehf-6, Yûsuf-103, Yûnus-99'daki ayetlerin bir eşi durumundadır. "مَا يُلْقَى الشَّيْطَانُ" kavlinin meâli: "Şeytan'ın ilka edeceği (şey)" demek olur, "şeytanın ilka ettiği" demek değildir. Kelime, muzâri'dir. Demek şeytan, rasûl ve nebîlere ilkaatta bulunmaya muvaffak olamamış, sadece buna yeltenmiş, fakat Allah ü Teâlâ onu önlemiştir. Allahü a'lem"(376).

Öncelikle şunu belirtmekte yarar vardır: H.B.Çantay'ın, bu olayı kökten inkâr etmesi, ilgili rivayet ve haberlerin tümünün asılsız olduğunu söylemesi hatalı görülmektedir. Zira böyle bir olaya işaret eden ayetler vardır. C.Hakk, İsrâ Sûresi'nin 73 ve 75. ayetlerinde şöyle buyurmaktadır:

"Az daha onlar, seni, sana vahyettiğimizden ayırarak, ondan başkasını bize iftira etmen için fitneye düşüreceklerdi. İşte o zaman seni dost edinirlerdi. Eğer biz seni sağlamaştırmamış olsaydık, onlara bir parça meyledecektin. O taktirde de sana hayatın da ölümün de kat kat (azab)ını taddırırđık. Sonra bize karşı bir yardımcı da bulamazdın".

375. Hac(22),52.

376. Çantay,a.e.,II,609'da 62.not.

Ancak şeytanın iğvalarına Peygamberimizin ortak olması, onun kattığı şeyleri tekrarlaması O'nun masumluğuna, Şeriat'ın korunmuş olmasına aykırıdır. Konuyla ilgili olarak Necm Sûresi'nin 20. ayetinden sonra:

تلك الغرائب العلى وان شفاعتهن لترجي

"Onlar, yüksek kuğu kuşlarıdır ve şefaatharı umulur" sözlerinin araya sıkıştırıldığı iddiası mevcuttur. "Fakat bu cümleleri Peygamber Efendimizin söylemiş olması mümkün değildir. O, böyle bir şey söylemekten münezzehtir. Çünkü bu cümle O'nun, uğruna türlü cefalara katlandığı dinin başı olan tevhid prensibine aykırıdır...Bazı müfessirlerin dediği gibi, Hz.Peygamber(SAV), her fısıttta müşriklere Kur'an okumaya çalışır, müşriklerden bazıları da O'nun çevresinde toplanıp okuduklarını dinlerlerdi. Ama bir takım bozguncular Hz.Peygamber Kur'an okurken gürültüyle O'nun okuduklarıyla alay ederlerdi. Namaz kıldığı zaman okuduğu Kur'an'ı merak sâikasıyla dinlemek için yanına gelenler vardı. Bu şiir de böyle Kur'an okunan bir zamanda Kureyş şeytanlarından biri tarafından kasden söylenmiş olabilir"(377).

Peygamber(SAV)'in, uykudayken ağzından putları öven sözler çıkması veya sûreyi okurken, şeytanın, kalbine attığı sözleri de meleğin sözleri sanarak okuması gibi rivayetler asla doğru olamaz. Peygamber, meleklerle şeytanı ayırdedemeyecek bir durumda olursa, O'nun peygamberliğine gücen kalmaz. Peygamberin masumluğu ortadan kalkar(378).

Şüphesiz ki, Hz.Peygamber'in, böyle şeyler söylemesi mümkün değildir. O'na gelen vahy, kontrol altındadır. Zira Kur'an-ı Kerim bu gerçeği şöyle ifade buyurmaktadır:

فَأَنَّهُ نَسَّكَ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ رَصَدًا

"...Çünkü O, (razı olduğu kimselerin) önüne ve arkasına gözetleyiciler(koruyucular) koyarak (onları şeytanların kapmasına, ya da bildiklerine, gördüklerine yanıltıcı şeyler karıştırmasına engel olur)"(379).

377. Ateş, a.g.e., VI, 39-40.

378. Muhammed Cemâlü'd-Dîn Kasımî, Mehâsinü't-Te'vil, 1957, XII, 4371-4372.

379. Cin(72), 27. (Meâl; Ateş, K.K. ve Yüce Meâli, s.572).

Bu ayetten anlaşıldığına göre, koruyucular, vahyin şeytan tarafından kapılmasına engel olmuştur. Demek ki vahye böyle şeyler bulaşamamıştır. Çünkü:

إِنَّا نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ

"O zikri(Kur'an'ı) biz indirdik biz, ve O'nun koruyucusu da elbette biziz"(380) ayeti, Kur'an'ın Allah(CC)'ın kontrolünde olduğunu göstermektedir. Ayrıca;

وَمَا يَنْطَوُّ عَنْهُ هَوًى ۖ إِن هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ

"O, hevâdan konuşmaz. O(na inen Kur'an veya O'nun sünneti) kendisine vahyedilen vahyden başka bir şey değildir"(381) ayetleri de Peygamberimizin vahy adına böyle şeyler söylemediğinin kesin delilidir. Ancak bu sözler söylenmiştir. Söyleyenleri de muhtemelen, Mekke'li müşriklerdir. Bu müşriklerin de şeytan ismiyle anılmaları gayet ma'kuldür. Çünkü Kur'an-ı Kerim'deki şu ayet, insanlardan da şeytanların mevcut olduğunu göstermektedir:

وَكذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ

"Böylece biz her peygambere insan ve cin şeytanlarını düşman yaptık"(382).

Konuyu özetlersek, Kur'an'ın, muhtevasına ve lafızlarına şeytanın iğvaları, katması girememiştir, bu sözleri söyleyenler de muhtemelen Mekke'li şeytan kılıklı insanlardır. Ama bunlardan Peygamberimiz vahy diye hiçbirini söylememiştir. Ancak, böyle bir olayın vuku bulması, Peygamber söylemediği halde etraftaki kötü niyetli insanların bu tür şeyleri ağızlarına dolamaları imkân ve ihtimâl dışı da değildir. Özellikle H.B.Çantay'ın dediği gibi olayı kökünden inkâr da meselenin izaha kavuşmasını sağlayacak güçte değildir.

وَهُوَ الَّذِي مَرَجَّ الْحَمِيمَ هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٍ وَهَذَا مِلْحٌ أُجَاجٍ

"O, iki denizi birbirine salmıştır. Bu, tatlı, susuzluğu giderici, şu, tuzlu ve acıdır..."(383) ayetinin izahında, bu iki denize mi-sâl olarak Dicle Nehri'yle onun döküldüğü denizi vermiştir(384).

380. Hicr(15),9.

381. Necm(53),3-4.

382. En'âm(6),112.

383. Furkan(25),53.

384. Çantay,a.e.,II,650'de 60.not.

إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَيُنزِلُ الْغَيْثَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ مَّاذَا تَكْسِبُ غَدًا وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ
 "Allah, (işte kıyamet) saat(inin ne zaman geleceği)yle ilgili bilgi O'nun yanındadır..."(385) ayetinin izahında şunları belirtmektedir:

"Bir hadis-i şerif meâli: "Gaybın anahtarları beştir:...Halife Mansûr rüyasında Melekü'l-Mevti görüp ona ne kadar yaşayacağını sorar. O, beş parmağını gösterir. Tâbir edenlenden kimi; Bu, beş senedir, kimi beş aydır, kimi de beş gündür, demiş, İmam A'zam ise bundan maksat, bu ayettir"(386).

فَأَصْبِرْكَ وَعَدَّ اللَّهُ حَقًّا وَأَسْتَعِزُّ بِكَ وَاللَّيْلِ وَالْإِنِّكَارِ
 "Şimdi sabret. Çünkü Allah(CC)'ın va'di gerçektir. Günahının yarlıganmasını iste. Akşam, sabah Rabb'ini hamd ile(tenzih) ve tesbih et"(387) ayetinin izahında önce Celâleyn'den alıntı yaparak, ayeten maksadın beş vakit olduğunu belirtmiş, ardından şu görüşe yer vermiştir:

"Bazılarına göre meâl; "O iki vakitte namaz kıl" demektir. Çünkü Mekke'de sabah ve akşam olmak üzere yalnız ikişer rekât namaz farz kılınmıştı(Beyzâvî). Sonra bu, neshedilerek yerine beş vakit namaz farz kılındı"(388).

Kur'an-ı Kerim'de namazla ilgili emirler; "أَقِمِ الصَّلَاةَ" gibi, "أَقِمِ" ve "الصَّلَاةَ" kelimeleriyle ifade edilmiştir. Bu ayet-i kerimede bu iki kökten hiçbiri kullanılmadığı halde, ayeti böyle yorumlamak, ardından da mensûh saymak doğru olmasa gerektir. Çünkü öncelikle bu ayette, bizim anladığımız gibi namaz kılmaktan değil, Rabb'imizi sabah akşam çeşitli şekillerde tesbih etmekten bahsediliyor. Kaldı ki ayet, doğrudan Hz.Peygamber'e hitabdır. Namaz kılmak maksûd olsa bile muhatab Hz.Peygamber'dir. Zira Kur'an'da O'na mahsus pekçok hüküm vardır. Kanaatimizce bu ayetten maksat bu tür özel namazlar(389), özel ibadetler olabilir.

385. Lokman(31), 34.

386. Çantay, a.e., II, 733'te 40.not.

387. Mü'min(40), 55.

388. Çantay, a.e., II, 847'de 78.not.

389. Örnek için bkz: Müzzemmil(73), 1-3.

Bir de şu hususa dikkat edilmesi gerekir: Kur'an ayetlerini mümkün mertebe mensûh saymamak, aksini yapmaktan daha faziletli görülmektedir. Kur'an'da "tesbih etmek" ille de namaz kılmak manasında kullanılmadığı için ayetin manasına göre tesbihe devam etmek, Peygamberimizin şahsında aslında hepimizin sürekli sarılmamız gereken bir ibadettir. Fakat ayeti mensûh sayarsak, emelimize bu şekilde ulaşamayız.

إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ إِنَّكَ

"Biz O'nu mübarek bir gecede indirdik"(390) ayetinin izahının son bölümünde şunları belirtmiştir:

"Şa'ban'ın yarısında yüz rekât veya daha az miktarda namaz kılmanın faziletine dâir rivayet edilen tüm hadisler uydurmadır. Şüphe yok ki teheccüd ve tatavvu' namazlarının faziletlerine dâir sahîh haberler vârid olmuştur ve Berât gecesinde namaz kılmak, ibâdet etmek dâhî elbette faziletlidir. Fakat bunu aslı olmayan her hangi bir hadise isnad etmek asla caiz değildir. Bu geceye dâir ihdâs edilen namaz, 400.Hicret yılından sonra ihdâs edilmiştir" şeklinde bilgi vermiştir(391).

لَا يَسْتَأْذِنُ إِلَّا الظَّاهِرُونَ

"O'na tam bir surette temizlenmiş olanlardan başkası el süremez"(392) ayetini bu şekilde tercüme ettikten sonra izahında şu bilgileri vermiştir:

"Levh-i Mahfûz'a cismânî bulaşıklardan temizlenmiş olanlardan başkası muttali olamaz. O'na muttali olan, yalnız meleklerdir. Yahud Kur'an'a hadeslerden tamamen temizlenmiş olanlardan başkası el süremez. Bu tefsire göre " لَا يَسْتَأْذِنُ " nehy manasına bir nefydir. Yani "el sürmesin" demektir. Yahud mana şudur: Küfürden temizlenmemiş olanlar O'na dokunmak istemezler"(393).

H.B. Çantay, bu ayetin izahında verdiği görüşlerden hangisini tercih ettiğini açıkça belirtmemiştir. Ancak, gerek tercümede

390. Duhân(44),3.

391. Çantay,a.e.,III,904'te 4.not.

392. Vâkı'a(56),79.

393. Çantay,a.e.,III,1003'te 67.not.

gerekse izahın ilk bölümünde maksadın, Kitab'ın, Levh-i Mahfûzdaki haline, tertemiz olmayanların ulaşamayacaklarını ifade etmek olduğuna işaret etmiştir. Ayetin siyak ve sibakına bakıldığında daha uygun mananın bu olduğu görülmektedir. Nitekim İbn Kesîr de ayeti bu doğrultuda açıklarken bu görüşün, Enes, Mücâhid, İkrime, Saîd ibn Cübeyr, Dahhâk, Ebu's-Şa'sa' Câbir ibn Zeyd, Süddî ve Abdurrahman ibn Zeyd ibn Eslem tarafından da benimsendiğini ifadelerine katmıştır. Ardından diğer görüşü de vermiştir(394).

Seyyid Kutub da ayeti benzeri şekilde izah ederken, Kitab'a Meleğin indirmesi olduğu için şeytanın dokunamamış olduğunu belirterek mananın böyle olduğunu tâkip eden ayetin de gösterdiğini izahına katmıştır(395). Lisânü'l-Arab'da da "إِلَّا الظُّرُونُ" kavlinden maksadın bütün melekler olduğu ve bir görüş olarak da "O'na Levh-i Mahfûz'da meleklerden başkasının dokunamayacağı belirtilmektedir (396).

Görüşlerini bu şekilde özetlemeye çalıştığımız H.B.Çantay, bu eserini meydana getirebilmek için gerçekten pekçok kitap karıştırmış ve kendince en doğruyu yakalamaya gayret etmiştir. Eleştirden uzak olarak hazırladığı bu meâlde meseleleri derinlemesine incelememiş için açıkça hangi görüşü, niçin benimsediğini anlamak zor oldu. Bu yapıyla Hasan Basri Çantay da rivayet metoduyla eser yazarlar arasına katılmış ve genellikle eskiye ait değerlendirmeleri kısaltarak aktarmıştır. Aslında diğer müfessirlere göre daha sonra yaşamış olmasına rağmen, özellikle ilmî gerçeklere işaret eden ayetlere ilmin ışığında yorum getirmemiştir. Döneminde yapılan çalışmalara nazaran derli toplu oluşu, dilinin de anlaşılır olması nedeniyle 13 kez baskısı yapılan bu eser, Türkiye'de iyi tutulmuş ve devamlı bir okuyucu kesim bulmuştur.

394. İbn Kesîr, a.g.e., IV, 298.

395. Seyyid Kutub, Fî Zılâli'l-Kur'an, Beyrut, 1967, VII, 145.

396. Muhammed ibn Ahmed ibn Manzûr, Lisânü'l-Arab, Beyrut, ts. II, 620.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GENEL GÖRÜŞLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

İncelediğimiz müfessirlerin bazı ayet ve konular hakkındaki görüşlerini topluca zikretmek, ardından gerekli izahı yapma gayesi ile bu bölümü açtık.

1- Hurûf u Mukatta'a:

Elmalı'lı Muhammed Hamdi Yazır, hurûf u mukatta'a ve müteşâbihât hakkında bilgi verirken manalarının bilinip bilinmeyeceği şeklindeki görüşleri aktardıktan sonra Kur'an'da manasız hiçbir şey bulunmadığını, müteşâbihâtın tamamen manasızlık ifade etmediğini, fazla manaları sebebiyle tercih imkânının insan hâfızasını aştığı için mübhem(belirsiz) gibi görüldüğünü, bu konular için; "المعلوم الجهول" demenin doğru olduğunu, bu harflerin, diğer manalarıyla birlikte sûre ismi olmalarına da bir engel bulunmadığını belirtmiştir(1).

Konya'lı Mehmed Vehbi Efendi, bu harflerin, Allah(CC)'ın, ilmini kendine has kıldığı İlâhî sırlardan olduğunu, manalarını kulların bilemeyeceğini, bu harflerin müteşâbihattan olduğunu, müteşâbihatın iki kısım olduğunu, ilk kısmın; ن ق ح الترم الم الم gibi asla manalarının anlaşılamadığını, ikinci kısmın ise asıl manasının bilindiği, ancak makam itibarıyla, zâhir manayı kastetmenin, aklî ve naklî delillere göre imkânsız olduğundan te'vile muhtaç olduğunu, selefın görüşünün, bunların zâhir anlamlarına inanıp neler olduğunu Allah(CC)'a bırakmak olduğu, halefin görüşünün de, şer'i şerife uygun olarak bunların te'vilini yapmanın vâcip olduğu

1. Elmalı'lı, a.g.e., I, 152-160.

şeklindeki görüşler hakkında bilgi vermiş, ancak tercihini bildirmemiştir(2).

Ömer Rıza Doğrul'a göre bu harfler için, bunların 21 sûrenin başında bulunduğunu, bazı müfessirlere göre bunların, sûrelerin ismi olduğu görüşünü aktarmış, ancak kendisi görüş bildirmemiştir(3).

Hasan Basri Çantay'a göre bu harflerin, Allah(CC)'la Rasûlü arasında bir şifre olduğunu bildirmiştir(4).

İzmirli İsmail Hakkı Bey, bu harflerle ilgili görüşleri aktarmış, kendisi görüş bildirmemiştir(5).

Bereketzâde İsmail Hakkı Efendi'ye göre bu harfler selefin dediği gibi manası bilinemeyecek şeylerdir(6).

Şeyhülislâm Mûsa Kâzım Efendi'ye göre bu harfler, "hecâ" harflerinin isimleridir(7).

Müfessirlerimizin bir kısmı hurûf u mukatta'anın manasının bilinemeyeceğini ileri sürerken, bir kısmı mevcut görüşleri aynen aktarmakla yetinmiş, bir kısmı da bu harflerin manalarının bilinebileceğini ileri sürerek çeşitli görüşler belirtmişler, bunları müteşâbihattan saymışlardır. Müteşâbihatı anlatan Râğib el-İsfahânî, bir kısım müteşâbihin ilimde ileri mesafede bulunanlarca bilinebileceğini ifade etmiştir(8).

Bu harflerin bilinemeyeceği görüşünü reddeden mütekellimler mahlûkatın bilemeyeceği şeylerin, Allah(CC)'ın kitabında bulunmayacağını belirterek şu delilleri ileri sürmüşlerdir:

2. M.Vehbi, a.g.e., I, 20-22.

3. Doğrul, a.g.e., I, 16'da 1.not.

4. Çantay, a.g.e., I, 13'te 2.not.

5. İzmirli, a.g.e., I, 9'da 2.not.

6. Bereketzâde, a.g.e., I, 83.

7. M.Kâzım, a.g.e., I, 31.

8. Râğib el-İsfahânî, el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'an, Mısır, 1970, s.374.

"Onlar, Kur'an'ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalble(inin) üzerinde kilitleri mi var?"(9). Allah(CC), insanlara Kur'an'da tedebürü, O'nu anlamayı emretmiştir. Şayet anlaşılabilir olsaydı bunu nasıl emrediyor?,

"Kur'an'ı düşünmüyorlar mı? Eğer O, Allah'tan başkası tarafından indirilmiş olsaydı O'nda birbirini tutmaz çok şeyler bulurlardı"(10),

"Muhakkak ki O(Kur'an) âlemlerin Rabb'inin indirmesidir. O'nu, er-Rûhü'l-Emîn indirdi, senin kalbine; Uyarıcılardan olman için, Arapça apaçık bir dille"(11).

"...İşin iç yüzünü araştırıp çıkaranlar, O'nun ne olduğunu bilirlerdi..."(12),

"Biz, kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmamışızdır..."(13),

"...Sana bu Kitab'ı, herşeyi açıklayan.... olarak indirdik"(14),

" "هدى للمتقين" , "حِكْمَةُ الْإِنَّمَاءِ" , "هُدًى لِلنَّاسِ" gibi kaviller de O'nun bilinebilirliğini belirtmektedir. Ayrıca yine Kur'an'ın anlaşılabilirliği gösteren şu ayetleri de delîl olarak getirmişlerdir:

Yûnus-57, Mâide-15, Ankebût-51, İbrahim-52, Nisa-174, Tâhâ-123-124, İsrâ-9, Bakara-285...

Bu ayetlerin tamamının, Kur'an'ın anlaşılabilirliğini gösterdiğini ifade eden mütekellimler, yine aynı görüşe delîl olarak şu hadisleri de zikretmişlerdir:

"Rasûlüllah(SAV) şöyle buyurmuştur: "Size (öyle iki) şey bırakıyorum ki, On(lar)a sınıksız sarıldıkça sapıklığa düşmeyecek-

-
9. Muhammed(47),24.
 10. Nisa(4),82.
 11. Şu'arâ(26),192-195.
 12. Nisa(4),83.
 13. En'âm(6),38.
 14. Nahl(16),89.

siniz; "Allah(CC)'ın Kitab'ı ve Ben'im sünnetim"(15). Bu hadis gereğince bilinmeyen bir şeye sımsıkı sarılmak nasıl mümkün olur?

Hz. Ali'den, Rasûlüllah(SAV)'ın şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: "Allah(CC)'ın Kitab'ına sarılın ki O'nda sizden öncekilerin tarihi, sonrakilerin haberi, aranızdaki meselelerin(çözüm) hükmü vardır. O,(hak ile batılı) ayırandır, şaka(saçma) değildir. Her kim, zorbaca O'nu terk ederse, Allah(CC), onun boynunu kırar. ...O'na dayanarak konuşan doğru konuşur, O'nunla hükmeden âdil olur, O'na düşman olan helâk olur, O'na çağıran dosdoğru yola iletir..."(16).

Mütekellimler, konuyla ilgili olarak şu aklî delilleri ileri sürmüşlerdir:

Eğer Kur'an bilinmeyecek olsaydı, Arapların, başka bir dil ile muhatap olmaları sözkonusu olurdu. Böyle bir durum olmadığına göre demek ki Kur'an da anlaşılabilir bir durumdadır.

Kelâmdan maksat, anlaşılmaktır. Kur'an anlaşılamayacak olsaydı, O'nunla muhatap olmak abes olurdu. Zaten böyle bir durum, hikmete de uymazdı.

Kur'an'da meydan okuma vardır. Bilinmeyen bir şey olsaydı, kendisinde meydan okuma da bulunmazdı"(17).

Mütekellimlerin bu delillerinden de anlaşılacağı gibi Kur'an'da manası bilinmeyecek durumda olan kelimelerin bulunamayacağı görüşü daha doğrudur. Hurûf u mukatta'anın da içinde bulunduğu müteşâbihatı Ahmed Muhtar Paşa'ya göre, Allah(CC) ve ilimde râsih olanlar bilebilirler(18). O halde bu harfler neye delâlet etmektedirler?

15. Benzeri bir rivayet için bkz:Muhammed ibn Yezîd ibn Mâce,Sünen,K.Menâsik(25),B.84,II,1025.

16. et-Tirmizî,Sünen,K.Fedâili'1-Kur'an,B.14,nr.2906,V,47.

17. er-Râzî,a.g.e.,I,228-229.

18. Muhtar Paşa,a.g.e.,s.75.

Hurûf u mukatta'anın nelere delâlet ettiği konusunda tefsir kitaplarının hemen hepsinde değişik görüşlere rastlamaktayız. Daha çok benimsenen görüş, bunların, buldukları sûrelerin isimleri olmaları görüşüdür(19). Aynı tür harflerin birden fazla sûrenin başında bulunuyor olması bu görüşü zayıflatabilir. Zira, ikinci bir isme daha, bu taktirde ihtiyaç bulunmaktadır. Bu görüşe ilâveten, bu harflerin Allah(CC)'ın ismi olduğu, Allah(CC)'ın isimlerinden bir parça olduğu, Allah(CC)'ın sıfatlarından birini gösterdiği, Allah(CC)'ın zat isimlerine, sıfat isimlerine delâlet ettiği, Allah(CC)'ın fiilî sıfatlarına delâlet ettikleri, her harfin özel bir isme ya da topluca bir kelimeye, cümleye işaret ettiği, bir sözü bitip diğerinin başladığını gösterdiği, sayısal değerlerle bazı olaylara işaret ettiği, meleklerin ismi olduğu, kâfirleri susturmak ya da dikkat çekmek için tenbih edici edatlar olduğu gibi pek çok görüş vardır. Bütün bunlardan farklı olarak Prof.Dr. Süleyman Ateş de şu görüşü ileri sürmüştür:

"Bu harflerin, başına geldiği sûrelerde, bunların hemen ardından kitab, tenzîl, vahy ya da Allah(CC)'tan Peygamber(SAV)e indirilen vahye delâlet eden bir ayet gelmektedir. Hz.Peygambere gelen vahyin muhtevası, özülle öteki İlâhî kitapların muhtevasıdır. O halde, kendi başına bir manası olmayan bu harfler, Arapça olmayan bir dille indirildiği için Araplarca anlaşılabilen kitaplara işaret etmektedirler..."(20).

19. Ebû Ca'fer Muhammed ibn Cerîr et-Taberî, Câmî'u'l-Beyân 'an Te'vîli'l-Kur'an, Mısır, 1388/1968, I, 87; el-Kurtubî, a.g.e., I, 155-156; ez-Zemahşeri, a.g.e., I, 83; Reşid Rıza, a.g.e., I, 122; A.e., III, 296; er-Râzî, a.g.e., I, 232-233;...

20. Ateş, a.g.e., I, 91-97.

2- Hz. Adem'in meskûn olup sonradan çıkarıldığı cennet:

وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُرْنَا فِي هَذِهِ الْجَنَّةِ وَكُلْ مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمْ وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ
فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ وَقُلْنَا أَمْطُرُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَذْرًا وَلَكُمْ

"Dedik ki, Ey Âdem; sen ve eşin cennette oturun, ondan dilediğiniz yerde bol bol yeyin, ama şu ağaca yaklaşmayın, yoksa zâlimlerden olursunuz. Derken şeyten onları(n ayağını) oradan kaydırды, içinde buldukları (nimet yurdu)ndan çıkardı. (Biz de) dedik ki; birbirinize düşman olarak inin..."(21).

Elmalı'lı'ya göre bu cennet, mü'minlere va'd olunan cennettir. Sonsuzluk cennetine mukîmen girmekle misâfir olarak girmek arasında fark olduğunu belirtmiştir(22).

Mehmed Vehbi'ye göre bu cennetin yeryüzünde bulunduğu görüşü tutarsızdır. Bu cennet, Ahiret'te iman ehli için hazır olan ve benelmilel bilinen Cennet'tir(23).

Ömer Rıza, buradaki cenneti daha farklı anlayarak, bu cennetin, huzur ve saadeti temsil ettiğini, bu ayetteki **inmek**ten maksadın da huzur ve saadetten kovulmak manasına gelmediğini, bilâkis insanın, derlenip toparlanıp yeniden galip geleceğini belirtmiştir (24). Ömer Rıza'nın bu görüşü de diğer görüşleri gibi hakikatleri hep mecâz olarak ifade etme prensibinin bir uzantısıdır. Oysa bu mesele bir hakikattir ve Kur'an'ın daha başka ayetlerinde de anlatılmaktadır. Ayette geçen; " **أَمْطُرًا** " kelimesini mağlûbiyete hasretmek de yeterli değildir. Çünkü bu kelimenin manasında bir mekândan başka bir mekâna inme manası vardır. Kaldı ki kendisi de aynı kelimeye daha sonradan Bakara 61 ve A'raf 24. ayetlerde; "inmek",

21. Bakara(2),35-36.

22. Elmalı'lı, a.g.e., I, 321-322.

23. M. Vehbi, a.g.e., I, 92-93.

24. Doğrul, a.g.e., I, 24'te 35 ve 38. notlar.

"girmek" gibi manalar vermiştir. İnme veya girme kelimelerinin ifade edildiği yerlerde muhakkak bir mekânın da bulunması ihtiyacıdır. Ayetleri ille de bu bâtinî manalara çekmenin neye yaradığını bir türlü anlayamadık.

Hasan Basri Çantay'a göre bu cennet Ahiret yurdundaki Cennet'tir(25).

İzmirli İsmail Hakkı Efendi, iki farklı görüşü zikretmiş, ancak kendi görüşünü belirtmemiştir(26).

Şeyhülislâm Mûsa Kâzım Efendi de bu cennetin, Ahiret'te bulunan Cennet olduğu görüşündedir(27).

Bereketzâde İsmail Hakkı Efendi, farklı iki görüşü belirtmiş, ancak kendisi görüş bildirmemiştir(28).

Bu meselenin izahı için önce Hz.Adem'in nerede yaratıldığı meselesine bakmak gerekir. Hz.Adem, topraktan yaratılmıştır. Bunun delili Kur'an'daki pekçok ayet-i kerimedir. Âl-i İmrân Sûresi'nin 59. ayetinde meâlen şöyle buyurulmaktadır:

"Allah(CC) yanında İsâ(AS)'nın durumu Adem(AS)'in durumu gibidir. O'nu topraktan yarattı, sonra O'na; "Ol" dedi,artık olur". Tâ hâ Sûresinin 55. ayetinde de:

"Sizi ondan(yerden) yarattık, yine oraya döndüreceğiz, ve bir kez daha ondan çıkaracağız" buyurulmaktadır. Ayrıca Bakara Sûresi'nin 30. ayetinde meâlen; "...Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım..." buyurulmaktadır. Bunlardan başka daha birçok ayette bu gerçek ifade edilmiştir(29).

Hz.Adem'in nimetlendirilip ardından çıkarıldığı cennetin, Ahiret'te mü'minlere va'd olunan Cennet olduğu görüşü hâkim ise de burasının dünya bahçelerinden biri olduğu görüşü de benimsenmiştir.

25. Çantay,a.g.e.,I,20 ve I,217.

26. İzmirli,a.g.e.,I,16'da 4.not.

27. M.Kâzım,a.g.e.,I,304.

28. Bereketzâde,a.g.e.,I,185-186.

29. Ör.iç.bkz:Kehf(18),37;Hac(22),5;Rûm(30),20;Fâtır(35),11.

Fahreddin er-Râzî bu görüşü ilk görüş olarak verirken Ebü'l-Kasım el-Belhî ve Ebû Müslim el-İsfahânî'nin de bu görüşü benimsediklerini ve şu delillere dayandıklarını ifade etmiştir:

"Bu cennet yeryüzündeydi ve ayette geçen " **أَسْطُوا** " emri de bir yerden başka bir yere intikal etmek manasındadır. Bakara Sûresi'nin 61. ayeti de bu manadadır. Delilleri:

1) Eğer bu cennet, sevab diyarı olsaydı, sonsuzluk cenneti olmalıydı. Hz.Adem de bu sonsuzluk cennetinde olsaldı O'na;" (aldatıcı,geçici zevk) İblis tarafından iliştirilemezdi. Halbuki böyle olduğu; "Ey Adem, sana ebedîlik ağacını ve yok olmayacak bir hükümlerliği göstereyim mi?"(30) ayetiyle sâbittir.

2) Sevab diyarı olan Cennet'e giren, oradan daha çıkarılmaz "Orada onlara hiçbir yorgunluk dokunmaz, ve onlar oradan çıkarılacak da değillerdir"(31).

3) İblîs, secde etmekten kaçınınca, lânetlenmiştir. Allah (CC)'ın gazabına rağmen bu sonsuzluk cennetine nasıl ulaşma kudretine hâiz olabildi?

4) Sonsuzluk cennetinin nimetleri bitmez:

"...(O Cennet'in) yemişi de süreklidir, gölgesi de..."(32).Eğer bu cennet, Hz.Adem'in girdiği cennet idiyse fânî olmaması gerekirdi ve Hz.Adem, oradan çıkarılmamalıydı. Ancak O, oradan çıkarıldı ve rahatı da sona erdi.

5) Sonra Allah'ın, yaratmaya sonsuzluk yeri olan Cennet'te başlaması, hikmetine uygun değildir. (Orada) teklif de yoktur.Zira Allah(cc), sorumlunun cezasını, sorumsuzu vermez. O, kullarını ih-mâl de etmemiştir, bilâkis (onları) hem korkutmuş hem de müjdelemiştir...

6) Allah(CC)'ın, Hz.Adem'i yerde yarattığında şüphe yoktur. Bu kıssada, O'nu göğe çıkardığından da bahsetmemiştir. Şayet Allah

30. Tâ hâ(20),120.

31. Hicr(15),48.

32. Ra'd(13),35.

O'nu, göge nakletseydi, bu olay zikre değerdi. Çünkü Hz.Adem'in göge nakli, nimetlerin en büyüklerindendir. Bu durum da, böyle bir olayın vuku bulmadığına delâlet etmektedir. Bütün bunlardan anlaşılan; Allah ü Teâlâ'nın ifade buyurduğu cennetin, başka bir yer olduğu, sonsuzluk cenneti olmadığıdır.."(33).

Bu delillere ilâveten; Cennet'te boş sözün ve günaha götüren lâfların bulunamayacağı; "Orada ne boş bir söz, ne de günaha sokan bir lâf işitmezler"(34) ayeti, orada saçmalama ve günaha sokmanın bulunamayacağı; "...Ki içinde ne saçmalama var, ne de günaha sokma"(35) ayeti ve orada yalanın bulunamayacağı da; "Orada boş söz ve yalan işitmezler"(36) ayetleri de aynı görüşün delilleri arasında zikredilebilir. Çünkü bu son ayetlerde ifade edilen bütün kötülükler, İblis tarafından orada işlenmiştir.

el-Menâr Tefsiri'nde de İmam Ebû Mansûr Mâtürîdî'nin şu ifadelerini görmekteyiz:

"Bu cennetin, bahçelerden bir bahçe veya ormanlardan bir orman olduğuna, Adem(AS) ve Eşi'nin orada nimetlendirildiğine, yerinin tam tesbitinin de bize düşmediğine inanıyoruz". Selefin görüşü de budur. Ehl-i Sünnet ve diğerlerinden buranın yerini tayine girişenlerin delilleri yoktur(37).

Verilen bu bilgilere ilâveten Prof.Dr.Süleyman Ateş de eserine şu bilgileri eklemiştir:

"Onların önünde altın tepsiler ve kadehler dolaştırılır.O-rada canlarının çektiği, gözlerin hoşlandığı her şey var ve siz o-rada sürekli kalacaksınız"(38) ayetinin bildirdiğine göre orada gönlün çektiği hiçbir nimet yasaklanmamıştır. O cennetin nimetleri kesintisiz ve orada hayat, ebedîdir.

33. er-Râzî,a.g.e.,I,454.

34. Vâkı'a(56),25.

35. Tûr(52),23.

36. Nebe'(78),35.

37. Reşid Rıza,a.g.e.,I,277.

38. Zuhruf(43),71.

Eğer Hz.Adem'in bulunduğu cennet, hüld(ebedî) cennet olsaydı orada zaten ebediyet içinde bulunduğundan Adem'in ebediyet aramasına lüzum yoktu. Halbuki Adem, ebediyete ermek için yasak ağacın meyvesinden yemiştir. Eğer bu cennet olsaydı, ondan çıkılmaz ve şeytan oraya giremezdi, orada günah işlenmezdi. Çünkü Kur'an'da Cennet, doğru hareket edenlerin, ne saçmalamaya, ne de günaha sokmayan bir kadehten iştahla içecekleri yer olarak nitelendirilmektedir(39). Demek ki ebedî cennette günah işlenmez. Halbuki Adem'in bulunduğu cennette günah işlenmiş, Allah(CC)'ın emrine karşı gelinmiştir(40).

Tefsir kitaplarında genellikle Adem'in cennette yaratılıp yeryüzüne indirildiği uzun uzun anlatılır. Adem'in yaratıldığı cennetin bu dünyadan ayrı bir yerde olduğu sanılır. Bunlar, Kur'an'ın metninden kaçıp peşin fikirlerini Kur'an'a uygulamaktan başka bir şey değildir. Çünkü Kur'an-ı Kerim'in bir çok yerinde insanın şu topraktan yaratıldığı kesin bir biçimde ifade edilir(Tâ hâ,55). Kur'an, insanın Dünya toprağından yaratıldığını söylediği gibi önceki İlâhî Kitap Tevrat da, insanın bu Dünya'dan yaratıldığını söylemektedir: "Böylece Rab Allah, O'nu Aden bahçesinden, kendisinin içinden alındığı toprağı işlemek için çıkardı(Tekvin,bab:3/23).

İnsan şu topraktan yaratıldığına göre demek ki Adem'in yaratıldığı cennet bu dünya cennetlerinden biridir. Tevrat'a göre bu cennet, Allah'ın, şarka doğru Aden'de diktiği bir bahçedir(Tekvin, 2/8)"(41).

Bütün bu açıklamaların ışığında Hz.Adem'in yaratılıp sonradan çıkarıldığı cennetin, mü'minlere va'd edilen Cennet olduğu görüşünün yanında, burasının Dünya'da bir bahçe olduğu görüşü de kanaatimizce iyiden iyiye Kur'an çerçevesinde yeniden düşünülmeli ve en doğru görüş tesbit edilmelidir.

39. Tûr(52),23.

40. Ateş,a.g.e.,I,146-147.

41. A.e.,V,454-455.

3- Nesh meselesi:

Elmalı'lı Muhammed Hamdi Yazır, nesh konusunda özetle şunları ifade etmiştir:

"Şer'î usûlden neshin varlığını isbat eden (Bakara,106).a-yetinin sevki, önceki kitapların neshedilmesinin caiz olduğu konusunda nass ise de mefhum itibâriyle " **مِنَ آيَاتِهِ** " kavli umûmî olduğu için bazı Kur'an ayetlerine de zâhir olarak şâmindir, binâenaleyh Kur'an ayetlerinde nâsîh ve mensûh vardır ve tersini iddia etmek, nassın zâhirini inkâr olur(42).

Kur'an, Tevrat'ı ve diğer önceki kitapları tasdik edicidir, destekleyicidir, dahası tefsir edici ve açıklayıcıdır...Kur'an,onlardaki bir takım ahkâmı nesh ederek her zamana göre uygulanabilecek ahkâmı ve kanun koyma usûllerini ihtiva eden yeni ve mükemmel bir şeri'at-ı semha getirmiştir...İlâhî yapıllı olan kanunlar,beşer iradesiyle nesh olunamaz"(43).

Bu ifadelerden Elmalı'lı'nın neshi kabul edip Kur'an'da nâsîh ve mensûh ayetlerin bulunduğunu kabul ettiği gayet açıktır.AncaK son ifadesinde Kur'an'ın hem son ve mükemmel Kitab olduğu, her zamana göre uygulanabilecek hükümler getirdiğini söylemesi, hem de bu vasıftaki bir kitapta dâhî birbirinin nâsihi-mesûhu olan ayetlerin varlığını kabul etmesi, İlâhî kanunların beşer iradesiyle neshedilemeyeceğini söylemesine rağmen Kur'an'ın sünnetle neshedilebileceğini(44) ifade etmesi bize bir çelişki gibi gelmektedir.

Konya'lı Mehmed Vehbi Efendi, bu konuda şunları ileri sürmüştür:

"Nesh, aklen ve sem'an caiz, naklen vâkidir. Çünkü, Rasûlüllah(SAV)'a nâzil olan Kur'an, önceki tüm kitapları neshettiği

42. Elmalı'lı,a.g.e.,I,459.

43. A.e.,I,461.

44. A.e.,I,462.

gibi İncîl Tevrat'ın, Tevrat da kendinden önceki şeriatların birçok ahkâmını nesh etmiştir". Vehbi Efendi, burada önceki kitapların mensûh ve nâsîh olan hükümlerine örnekler verdikten sonra Kur'an'da da neshin vâki olduğunu Bakara-234'ün 240. ayetini, Enfâl-66'nın 65. ayetini, Mücadele-13'ün 12. ayetini,... neshettiğini ifade etmiştir(45).

Ömer Rıza Doğrul'un nesh konusundaki görüşleri de özetle şu şekildedir:

"Nesih meselesinin ortaya çıkış sebebi, Kur'an'ı hakkıyla tefsir edememekten kaynaklanmaktadır. Önce, herhangi bir ayetin neshedilmiş olduğunu gösteren tek bir hadis-i şerif yoktur(Burada bir not düşerek; Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, İbni Mâce, Dârimî, Muvatta, Zeyd ibn Ali'nin Müsnedi, İbn Sa'd'in Tabakatı, İbn Hanbel'in Müsned'in tamamını inceleyen müsteşrik Wenisk'in eserini, ayrıca bu eseri ilâvelerle Arapça'ya çeviren Mehmed Fuad Abdülbaki'nin "Miftâhu Künûzi's-Sünneh" adlı eserini tetkik ettiğini ve bunlarda nâsîh ve mensûhtan bahseden tek bir hadis rivayet etmediklerinden emin olduğunu ifade etmiştir). O halde bu mesele nereden çıktı?

Asr-ı Saadet'ten sonra, birbirini tutmadığı görülen iki ayet karşısında kalanlar, ayetlerden birinin, diğerini neshettiğini sanmışlardır. Halbuki Kur'an'da birbirini tutmayan, birbirine uymayan ayetler bulunmadığı belirtilmiştir. Ayrıca Nisa Sûresi'nin 82. ayeti de bu gerçeği ifade ediyor. Mâdem ki Kur'an'da hiçbir aykırılık, ahenksizlik yok, nâsîh-mensûh da bulunmamak icabeder. Çünkü nâsîh-mensûhun temeli, ayetler arasında uygunsuzluklar bulmaktır. Hiçbir ayet ve hadis Kur'an ayetlerinden her hangi birisinin hükmünün kaldırıldığından bahsetmediğine göre, bunun tersini iddia etmek ve bunun üzerinde durmak her halde doğru olmaz.

...Bir sahabî nesihten bahsedince, onun, bununla bir ayet hakkında hasıl olan anlaşmazlığın(kapalılığın), diğer bir ayet ile

izâle edilmiş(giderilmiş) olduğunu kast etmesidir, ya da bir ayet-
teki umûmun, diğesinde takyid olunmasıdır. Bu ise neshe verilen
manaya uygun değildir. Çünkü, ıtlak ile takyid karşısındayız. Bu
böyle olduğu halde nâsîh ve mensûha en büyük önem verilmiş ve bir
çok müfessir, meseleyi araştırmaya lüzum görmeden anâneye kapılıp
gitmişlerdir.

...Ashâbdan biri, bir ayeti diğeri bir ayetle telif edemeye-
rek(birleştiremeyerek) bunların birini mensûh saydığı halde,ashab-
dan bir diğeri aynı iki ayet arasındaki irtibatı buluyor ve bunla-
rın nâsîh-mensûh olmadıklarını söylüyor.

Müfessirler içerisinde ancak sonraları gelenler, mensûh a-
yetlerin sayılarını çoğaltmaya temâyül gösteriyorlar. O kadar ki
bunların içinde mensûh ayetlerin sayısını 500'e çıkaranlar bulun-
maktadır..."(46).

Hasan Basri Çantay'a göre de nesh, aklen caiz, fi'len sa-
bittir. Vukuu, hikmet ve maslahat icablarına dayalıdır. Tevrat ve
İncil, Kur'an vasıtasıyla, hatta Ahkâm-ı Havariyyîn ile de nesho-
lunmuşlardır. İncil de Tevrat'ın bazı hükümlerini nesh etmiştir.
Kur'an hükümlerinin pek azı mensûhtur. Kur'an'da hükmen olmayıp da
yalnız tilâveten nesh vukuuna dâir mevcut kavil ve iddia, muhatab
olmaya değmez, bir takım kimselerin iddiasıdır. Bazı ayetlerin,ha-
dislerle mensûh olabilmesinin cevazına dâir olan fikrin de bilmez-
likle Kur'an'ına, dinlerine karşı cinayet işleyen düşük insanların
fikir ve mütalaalarının değerinden fazla bir değeri yoktur(47).

İzmirli İsmail Hakkı Efendi'ye göre de nesh vardır ve Kur'-
an ayetlerinde mevcuttur(48).

Bereketzâde İsmail Hakkı Efendi de neshin var olduğunu ve
Kur'an'da vaki olduğunu benimsemiş, Şeyhülislâm Mûsa Kâzım Efendi'
ise, yarım kalan eserine bu konuya ait fikrini koyamamıştır.

46. Doğrul,a.g.e.,I(Mukaddime),s.49-54.

47. Çantay,a.g.e.,II,501'de 69.not.

48. İzmirli,a.g.e.,I,36.

Görünen o ki, Kur'an-ı Kerim'de neshin vaki olduğu ve mensûh ayetlerin bulunduğunu Ö.R.Doğrul hâriç diğer müfessirlerimiz kabul etmişlerdir. Onlara göre Kur'an ayetlerinin bir kısmı, zarurî durumlarda, geçici bazı olaylarda hüküm icra ettiği, bu olaylar geçince bu ayetlerin hükümlerinin artık ortadan kalkarak yerlerine başka ayetlerin geldiği, hükmü kaldırılanla hükmü kaldırılan ayetlerin iniş vakitlerinin birbirinden uzak olabildiği gibi, yakın da olabileceği gayet normal görülmektedir. Bu tavidan, ilk etapta anladığımız şey şudur:

Kur'an ayetleri, Medine Dönemi'nin özellikle ikinci yarısında müslümanlar arasında o kısacık zamanda bir takım zarurî durumlar vuku bulmuş, sadece o olaylara mahsus ayetler inmiş, ardından olaylar ve şartlar değişince yine o dönemde yeni ayetler gelerek, öncekilerin geçerliliğini ortadan kaldırmıştır. Şayet aynı durumlar yeniden ortaya çıkacak olursa acaba önceki ayetlerle yeniden hareket edilebilir mi? sorusu dâima zihinleri kurcalamıştır. İnsan, ister istemez şunu merak ediyor: En son, en mükemmel ve Ahiret'e kadar, insanlar için hidâyet kaynağı durumunda olan bu yüce Kitab'ın, özel durumlara ait hükümlerinin çeşitliliği, müsâ-mahası, acaba sadece o döneme mi aittir? Mescid-i Haram'a dönme emrinden sonra, kibleyi tayin edememe durumunda olan insanların, kendi düşünceleriyle her hangibir yöne doğru namazlarını kılmaları bu anlayışa göre kabul görmemelidir. Halbuki Kible'yi bilemedikleri halde bir gece, çeşitli yönlere doğru namaz kılan bir gurup sahabînin bu değişik uygulamaları o zaman hoş görülmüş, rivayete göre Bakara Sûresi'nin: "Doğu da batı da Allah(CC)'ındır. Nereye yönelirseniz Allah(CC)'in rızası o yöndedir" 115. ayeti de bu olay üzerine indirilmiştir.

Böyle bir durum madem ki o zaman kabul görmüştür, diğer ayet de nâzil olduktan sonra, meydana gelebilecek böyle bir durum bugün neden kabul görmesin? Eğer cevap, kabul görebilir şeklinde olursa, bu ayet de mensûh olmaktan kurtarılır ki zaten İslâm Tarihi'nde bu ayet hakkında böyle düşünölmüştür.

Ancak, ayet ille de mensûh sayılırsa o zaman bu müsamaha mecbûren ortadan kalkacaktır. Çünkü mensûh ayet demek, artık kendisiyle hüküm icra edilemeyecek ayet demektir. Aslında mensûh olduğu söylenen bütün ayetler bu tür kolaklıklar ifade etmekte, meselenin yeni bir boyutunu göstermekte veya en azından özel bazı durumları ifade etmektedirler.

Kur'an'da neshin vaki olduğuna işaret eden Bakara Sûresi'nin 106. ayeti ile Nahl Sûresi'nin 101. ayeti, nesh meselesinin varlığını göstermektedir. İnsanların gelişmesi ve şartların değişmesiyle elbette ki daha geniş hükümler, esaslar getirilecektir. Bu itibarla İslâm, önceki dinlere ait olan bazı hükümleri neshetmiş, yerine daha geniş muhtevalı olanları, Kıyamet'e kadar devam etmek üzere getirmiştir.

مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِخْهَا أَنَا بِمِثْلِهَا أَوْ مِثْلَهَا

"Biz daha iyisini veya benzerini getirmediğimiz bir ayeti neshetmez veya unutturmayız"(49) ayetinde bulunan; "نُنسِخْهَا" kelimesinin iki kökü olduğu kabul edilmektedir;

"İnsâ, nesý kökünden alınır, "unutturmak" anlamına gelir. Ama nes' kökünden alınır, "ertelemek" demektir. Müfessirlerin çoğu, insa'yı, "nesý" kökünden alıp ayete öyle mana vermişlerdir. Buna göre Hz.Peygamber, kendisine gelen bazı ayetleri tebliğ etmeden önce veya sonra unuttu... Hz.Peygamber'in bazı vahyeleri unuttuğu olması muhtemeldir.

"Sana (Kur'an'ı) okutacağız ve sen unutmayacaksın, ancak Allah(CC) ın dilediği(müstesna)..."(50) ayeti de bu ihtimali hatıra getirebilir. Şayet Hz.Peygamber'in unuttuğu bazı ayetler varsa bunlar Kur'an'ın bütünlüğünü bozacak ölçüde değildir. Pek az ayetlerdir ki Allah(CC), onların yerine yenilerini indirmiştir.

49. Bakara(2),106.

50. A'lâ(87),6-7.

Zerkeşî'ye göre ise ayetteki "insâ", "nes'" kökünden gelir ve ertelemek demektir. (Çoğu müfessirlerin zannettiği gibi ifade edilen Kur'an hükümleri nesihle ilgili değildir. Bunlar, ertelemek, sonraya bırakmak demektir, beyanı, ihtiyaç vaktine ertelenen mücmel ifadelerdir veya öncesiyle sonrası arasına giren başka hitablardır veya umûmî hükümden özel hüküm çıkarmak, içiçe manalar koymak demektir. Kur'an'ın hitabları çoktur, bunları nesih zannettikler, halbuki nesih değildirler. Kur'an ayetleri, diğer(ayet)leri kollayan, kendi içinde birbirine yardımcı olan, birbirlerini tamamlayan mahiyettedir. Allah O'nun korunmasını; "O zikri(Kur'an'ı) biz indirdik biz; ve O'nun koruyucusu da elbette biziz"(51) ayeti gereğince üstlenmiştir)(52). Yüce Allah buyurmuştur ki: Biz bir ayetin benzerini veya daha iyisini getirmediğimizde hükmünü ortadan kaldırmayız veya onu ertelemeyiz. Şimdi neshedilen ayetin hükmü, bir bakıma tam ortadan kaldırılmamış, başka bir zamana ertelenmiştir. O hükmü gerektiren şartlar doğunca tekrar o hüküm tatbik edilecektir"(53).

Nesh meselesinde üç tür nesihden bahsedilerek ilk tür için hem metni, hem de hükmü mensûh olan ayetlerin varlığı benimsenmiştir. Buna örnek olarak da Ebû Mûsa el-Eş'arî'nin şu ifadesi verilmiştir:

"Biz Kur'an'da uzunluk ve şiddet bakımından Berâ'eh Sûresi'ne benzettiğimiz bir sûre okurdu, o bana unutturuldu. Yalnız onun: "Adem oğlunun iki vâdî dolu malı olsa, üçüncüsünü ister, Âdemoğlunun karın boşluğunu ancak toprak doldurur" ayeti kaldı. Yine biz uzunlukta Müsebbihâtta birine benzettiğimiz bir sûre okuduk. Baş tarafı: " سَمِعَ اللَّهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ " idi. O da bana unutturuldu. Sadece: "Ey inananlar yapmayacağınız şeyleri niçin söylüyorsunuz, sonra boynunuza şahitlik yazılır, kıyamet gününde ondan sorulursunuz" ayeti hatırımda kaldı(54). (Şayet bu rivayetler doğru iseler, A'lâ Sûresi'nin 6. ayetine de ters düşmemiş olurlar).

51. Hicr(15),9.

52. ez-Zerkeşî, a.g.e., II, 44.

53. Ateş, a.g.e., I, 213-214.

54. el-Kurtubî, a.g.e., II, 62-63; es-Suyûtî, a.g.e., II, 33;...

"Yalnız bizim kesin kanaatimiz odur ki, Kur'an'da kastedilen nesh, Hz.Peygamber'e unutturulan ve yazılamayan ayetlerdir. Ama Kur'an'a yazılmış olan her ayetin hükmü vardır. Hz.Peygamber, hiçbir ayet için "bu ayet mensûhtur" dememiştir. O'ndan başka kim-
senin de Kur'an'ı mensûh saymaya hakkı yoktur. Hatta mensûh olduğu
söylenen ayetler için, kimse, bunlar asla uygulanamaz dememişler-
dir... Kur'an'da anlamsız, sırf kalıp olsun diye immiş ayet yok-
tur. Yüce Allah; "Kur'an'ı düşünmüyorlar mı? Eğer o, Allah(CC)'tan
başkası tarafından indirilmiş olsaydı, onda birbirini tutmaz çok
şey bulurlardı"(55) buyurmuş ve Kur'an ayetleri arasında birbirine
aykırı sözler olmadığını bildirmiştir. Nesh, anlamları ters sözler
arasında olur. Kur'an'da böyle şeyler olmadığına göre nesh de yok-
tur. Her ayetin uygulanacak zamanı vardır"(56).

"Kur'an'ın anlattığı nesh, aynı zamanda insâ demektir. Yani yazılmadığı için zamanla unutturulmuş olan ayetler vardır. Bunla-
rın yerine daha iyisi veya dengi ayetler gelmiştir. Yazılmış olan
Kur'an'da nesh söz konusu değildir. Bu düşünce Kur'an'ın veya Pey-
gamber'in düşüncesi değil, gelişen şartlar içinde âlim denilen ki-
şilerin, Kur'an'a uyguladıkları düşüncelerdir"(57).

55. Nisâ(4),82.

56. Ateş,a.g.e.,I,215.

57. A.e.,I,217.

4- Tesettür(örtünmey)le ilgili âyetler:

Elmalı'lı, bu ayetlerden Nûr Sûresi'nin 31. ayetinin izahında özetle şunları belirtmiştir:

"...İnsanın avret yeri, sadece bilinen uzuvlar değil, apış arası denilen açıklık boyunca uzar ki bunun azamisi topuklara kadar varırsa da en azı dizüstü oturulduğu zaman belireceği şekliyle göbek altından dizlere kadardır. Bunun için erkeklerde korunması ve setri(örtünmesi) gereken(farz olan) yerler buralardır. Fazlası müstehabdır. Kadınlarda da tepeden topuğadır!"(58).

Kadınların açmamaları gereken zinetleri hakkında da şöyle demiştir:

"...Kadının zineti denince örfte tac, küpe, gerdanlık, bilezik ve benzeri huliyyat, sürme, kına ve benzeri ile elbise süsleri gibi şeyler akla gelir... O halde bu zinetleri açmak bile yasak olunca bunların yeri olan bedeni açmak, öncelikle yasaklanmış olur. Yani bedenlerini açmak şöyle dursun, üzerlerindeki zinetleri bile açmasınlar..."(59).

Genel zinet kavramı için de hem yaratılıştan getirilen hem de sonradan edinilen şeylerin tamamı olduğunu ifade etmiştir(60).

Zinetlerden, kendiliğinden görünen kısım için de bunların, elbisenin dışıyla, el ve yüz zinetleri olduğunu belirtmiştir(61).

"Başörtülerini yakalarının üzerlerine koy(up boyunlarını ört)sünler" kavli için de şu izahı yapmıştır:

"...başlarını, saçlarını, kulaklarını, boyunlarını, gerdanlarını, sinelerini açık tutmayıp bu suretle sımsıkı örtünsünler ve o halde bu emri ifa edebilecek başörtüsü kullansınlar. Müfessirle-

58. Elmalı'lı, a.g.e., IV, 3503.

59. A.e., IV, 3503-3504.

60. A.e., IV, 3505.

61. A.e., IV, 3505.

rin nakline göre câhiliye kadınları da hiç başörtüsü kullanmaz degillerdi: Yalnız enselerini ve gerdanları açık olurdu, zinetleri görünürdü... Görülüyor ki bu emirde tesettürün yalnız vücûbu değil belli bir şekli de gösterilmiştir ki kadın edeb ve nezâhetinin en güzel ifadesi bundadır. Görülüyor ki bu emir, hâne hâricinde veya dâhilinde diye takyid edilmemiştir. Bu cihetle mutlaktır..."(62).

Ahzâb Sûresi'nin 59. ayetinde de; ayetin hitabının tüm mü'min kadınlara olduğu, mü'min kadınlarda aslolanın hürriyet olduğu için burada hür kadınlar denildiği, ayetteki **cilbabın**, baştan aşağı örten çarşaf, ferâce, car gibi dış elbise olduğu(63)," kelimesinin de "'alâ" ile sımsıkı örtmek demek olduğu ifade edilmiştir(64).

Mehmed Vehbi Efendi de 31. ayetin izahındaki zinetlerin açılmaması meselesinde: "...ve hatta yüzük ve küpe gibi zinetlerini izhâr etmesinler. Ancak parmağındaki yüzüğün bazı hallerde görülmesi müstesnâdır" demiş, ayetteki zinetle muradın, (Râzî'den alıntı yaparak) "asıl yaratılışında olan güzelliklerle, elbise, kına, yüzük ve küpe gibi dışardan olan zinetlerin" olduğunu beyan etmiştir. Ayrıca, ayetin dört hüküm içerdiği belirterek bunların;

- a) Kadınların (ve erkeklerin) gözlerini haramdan sakınması,
- b) Zinaya alet olan yerlerini zinadan korumaları,
- c) Zarurat olmadıkça mahremlerinden başkasına zinetlerini açmamaları,
- d) Üzerlerine çarşaf bürünmeleri(65), olduğunu ifade etmiştir.

Ahzâb Sûresi'nin 59. ayetinde de çarşaf giymenin lüzûmunu belirtmiş ve örtünmenin faziletiyle ilgili dört sayfalık bir açıklamada bulunmuştur(66).

62. Elmalî'lı, a.e., IV, 3505-3506.

63. A.e., V, 3927.

64. A.e., V, 3928.

65. M.Vehbi, a.g.e., X, 317-319.

66. A.e., XII, 88-91.

Ömer Rıza Doğrul Nûr Sûresi'ndeki 30 ve 31.ayetlere hiçbir izah getirmemiş, Ahzâb Sûresi'nin 59. ayetine ise şu izahı getirmiştir:

"Sokaklık esvâb giymek için sâdir olan bu emrin hedefi, hür kadınların câriyelerden tefrik edilmeleri(ayırıldılmeleri) ve herhangi taarruza uğramamalarıdır. Sokaklık esvâb(elbise) giymeyen kadınlara taarruz edenler tevbîh olundukları zaman "Biz onları câriye sandık" derlerdi. Çünkü hür kadın, zina etmezdi"(67).

Hasan Basri Çantay, 31. ayetin izahında, zinetler için;hülliyyat, sürme, kına gibi şeylerdir derken, maksadın, bu zinetlerin buldukları yerler(baş, kulak, boyun, göğüs, bazu, kol ve ayaklar) olduğunu, kendiliğinden görünen kısmın da yüz ve eller olduğunu ifade etmiştir(68). Ahzâb Sûresi'nin 59. ayetine ise izah getirmemiştir.

67. Doğrul, a.g.e., II, 670.

68. Çantay, a.g.e., II, 632-633.

S O N U Ç

Bu çalışmamızda ele aldığımız müfessirlerimizin hem kendilerine ait bölümde, hem de genel görüşlerin değerlendirilmesi bölümünde incelediğimiz görüşlerinde şu noktaları müşâhede ettik:

Elmalı'lı Muhammed Hamdi Yazır, ilmî tefsir hareketinin bir temsilcisi sayılması itibariyle Kur'an ayetlerini, mevcut ilmî gerçeklere uygun olarak açıklama gayretine girmiş, bunu yaparken de temel hedef olarak; Kur'an'ın müsbet ilimlerle çelişmediğini, bu konudaki saldırıların haksız olduğunu belirtmeye çalışmıştır. Elbette ki o zaman bilinen ilmî hakikatlerle sınırlı kalan bu çalışma, ilmî tefsir sahasında Kur'an'a hayatîyet kazandırması açısından büyük hizmetlerde bulunmuştur. İlmî gerçeklere işaret eden ayetlerin dışındaki ayetlerin izahında genellikle selefin görüşlerini benimsemiş, fikrini, görüşü doğrultusunda delillendirerek rivayetçi üslûbun dışına çıkmış, dirâyetçi bir anlayışa bürünmüştür.

Konya'lı Mehmed Vehbi Efendi, 15 ciltlik tefsirini yazarken tamamen rivayetçi bir metodu benimsemiştir. Bu metod gereği olarak eskiyi tekrar, önceki müfessirlerin ayetlerle ilgili görüşlerini aynen aktarma, O'na hâkimdir. İhtilâflı meselelere değinirken sadece mevcut görüş farklılıklarını belirtip hatalı veya daha doğru ayırımına ya da görüş eleştirisine hiç baş vurmamış olması da aynı metodun bir gereği olarak kendini göstermiştir.

Ömer Rıza Doğrul, Tanrı Buyruğu adlı çalışmasında, ayetleri başarılı denecek şekilde tercüme etmiş, izahlarda ise bazı konularda anlaşılabilir bir takım te'villerde bulunmuştur. Özellikle pey-

gamberlerin mu'cizeleri konusunda takındığı bâtinî tavır, O'nu okuyacak olanları hayrete düşürecek karakterdedir. Dilinin sâdeliği ve akıcılığı bizim incelediğimiz müfessirler içinde en iyi olanıdır.

Hasan Basri Çantay, muhtevası ve hacmi itibarıyla bir meâl olan eserinde, sadece ihtiyaç olarak hissettiği konu ve yerleri dipnotlarda açıkladığı, genellikle mevcut ihtilâfları derinlemesine işlemeyip sadece aktarmakla yetindiği, çoğunlukla görüş eleştirisinde bulunmadığı için rivayet metoduyla hazırlanan bir meâl çalışması yapmıştır. Görüşlerinde her hangi bir orijinalite olmayan H.B.Çantay, incelememize konu olan diğer eser sahiplerine göre daha sonra yaşamış olmasına rağmen özellikle müsbet ilimle ilgili olarak görülen ayetlere gerekli izahatta bulunmamış, bu yapısıyla meâl sınırlarını aşmama gayretini muhafaza etmiştir.

İzmirli İsmail Hakkı Efendi, Me'ânî-i Kur'an adlı çalışmasında Kur'an'ın manasını milletine, kendi diliyle aktarma düşüncesinden hareketle yola çıkmış, manayı daha iyi elde edebilmek için fazlaca ayrıntıdan kaçınmış, ihtilâflı meselelerin çoğunda açıkça taraf tutmamış, bilinmesini gerekli gördüğü konuları, âdetâ tarafsız bir edâ ile eserine almıştır. Felsefî, mantıkî ve kelâmî meselelerde ileri seviyede bilgi sahibi olduğu ve hayatının büyük bir bölümünü bu sahalarda eserler vererek geçirdiği halde Kur'anla ilgili bu çalışmasında bu tür izahlara zaman zaman yer verseydi meselelerin izahı daha kolay olurdu inancındayız.

Bereketzâde İsmail Hakkı Efendi, elimize sadece birinci cildi ulaşan Envâr-ı Kur'an adlı eserinde rivayetçi bir metodla ayetleri incelemiş, kelime ve cümle izahların fazlaca yer vermiş, çalışmasını âdetâ bir gramer kitabı hüviyetine büründürmüştür. Muhammed Abduh'un görüşlerine sıkça baş vurduğu halde hem görüş eleştirisinden kaçınmış, hem de O'nu benimseyip benimsemediğini açıklamamıştır. Eserin sadece birinci cildi basıldığı ve bu cilt de yalnız birinci cüzü ihtiva ettiği için görüşlerini tam olarak tesbit etme imkânına sahip olamadık.

Şeyhülislâm Mûsa Kâzım Efendi, birinci cüzün ancak yarısını ihtiva eden ve yarım kalan çalışmasında görebildiğimiz kadarıyla coğrâfî ilimlerle insanın sorumluluğu meselelerinde oldukça doyurucu bilgiler sunmuştur. İhtilâflı konuları zikrederken sonunda kendi görüşünü belirtmesi, mesele hakkındaki tercihini, okuyucuya açıkça göstermesi bakımından tatmin edicidir.

Gazi Ahmed Muhtar Paşa ise bu müfessirlerimizden farklı olarak Serâirü'l-Kur'an adını verdiği eserinde astronomi ve Kânatın yaratılışıyla ilgili olarak bilgiler vermiş; bu bilgilerini Kur'an ayetleriyle destekleyerek müsbet ilimlerle Kur'an'ın aslâ çelişmediğini, aksine onları desteklediğini ifade etmiştir. Görüşlerini belirtirken özellikle kendi görüşünün bağlayıcı olmadığını, yeni keşiflerle yeni hakikatlerin ortaya çıkabileceğini söylemesi gayet yerinde ve objektif bir ifadedir.

Bu çalışmamızın ait olduğu döneme bakacak olursak; Birinci dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun son bölümünü, ikinci dönemse Cumhuriyet'in ilk çeyrek yüzyılını kapsamaktadır. İmparatorluğun bu son döneminde, dünya coğrafyasının değişmeye başladığı, devletlere ait sistemlerin yeniden şekillendiği, savaşların, milyonlarca insanın ölümüne neden olduğu olaylar meydana gelmişti. Bunca olumsuz şartlara rağmen yine de Kur'an'la ilgili çeşitli çalışmalar yapılmaya, milletin anlayabileceği dil olan Osmanlıcayla Kur'an-ı Kerim ve O'nun şahsında Dini anlamaya vesile olan çalışmalar yapılmaya devam etmiştir.

Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde ise, milletin Kur'an'ı anlama ihtiyacı daha fazla hissediliyordu. Çünkü, harf inkılâbı nedeniyle yeni alfâbeyle sistemi devam ettirecek olan milletimizin mezkûr ihtiyacı, bizzat devletçe dikkate alınmış ve Sahîh-i Buhârî Muhtasarı: Tecdîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi, Ahmed Hamdi Aksekinin İslâm Dini adlı eseri, Elmalılı'nın Hak Dîni Kur'an Dili adlı tefsiri, İslâm Ansiklopedisi ve İslâm-Türk Ansiklopedisi, Ömer Nasuhî Bilmen'in Büyük İslâm İlmihâli'yle çeşitli din dersleri kitapla-

rı ve yine Ömer Nasuhi'nin Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu adlı eseri basılarak, milletin hizmetine sunulmuştur. Bu dönemin bir özelliği olarak pekçok tercüme eserin yanında, özellikle Kur'an-ı Kerim'in meâli ve Türkçe Kur'an çalışmaları da dikkati çekmektedir. Bu durumun nedeni olarak; yeni alfabeyle Kur'an'ı daha kolay okuyabilme ya da ibâdet dilinin Türkçe yapılmak istenmesi söylenebilir.

Netice olarak; görünen o ki, Türk Milleti, sistemler dâhi değişse Kur'an'ı anlamaya, O'na hizmet etmeye kendini fedâ eden evlâtlar yetiştirmiş, işte bunlar, Kur'an'a hizmeti bir şeref ve zorunluluk saymıştır.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

- ACLONİ, İsmail Muhammed(1162/1748), **Keşfü'l-Hafâ ve Müzfilü'l-İlbâs** (I-II), Beyrut, 1983.
- AHMED EMİN, **Fecrü'l-İslâm**, Beyrut, 1969.
- AHMED MUHTAR PAŞA, **Serâirü'l-Kur'an**, İstanbul, 1336/1918.
- AKDEMİR, Sâlih, **Cumhuriyet Dönemi Kur'an Tercümelere**, Ankara, 1989.
- ALBAYRAK, Sadık, **Son Devir Osmanlı Uleması(I-IV)**, İstanbul, 1981.
- ALİYYÜ'L-KARİ, Ali ibn Muhammed ibn Sultan(1014/1605), **Esrârü'l-Merfû'a fi'l-Ehâdisi'l-Mevdû'a**, Beyrut, 1971.
- ALTUNSU, Abdülkâdir, **Osmanlı Şeyhülişlâmları**, Ankara, 1972.
- ATEŞ, Ahmet, **Antalya ve Havâlisi Kitaplıklarında Bulunan Mühim Eserler**, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 1948, c.II, sayı. 3-4, s.172.
- ATEŞ, Süleyman, **Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meâli**, Ankara(Kılıç Kitabevi), 1983.
- , **Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri**, İstanbul, 1988(Neşri devam ediyor).
- BAYSUN, M.Câvid, "Gazi Ahmed Muhtar Paşa md", **İslâm Ansiklopedisi(I-XIII)**, İstanbul, 1978-1986, (M.E.B.), ss.516-532.
- BEREKETZADE İSMAİL HAKKI(1918), **Envâr-ı Kur'an**, İstanbul, 1331/1912.
- BİLMEN, Ömer Nasûhi(1391/1971), **Büyük Tefsir Tarihi(Tabakâtü'l Müfessirin)**, İstanbul, 1974, (I-II).
- el-BUHARİ, Ebû Abdillâh Muhammed ibn İsmail(256/870), **Sahîh(I-VIII)**, Beyrut, 1407/1987.
- BURSALI MEHMED TAHİR, **Osmanlı Müellifleri(I-III)**, 1342/1924.
- BÜYÜK LAROUSSE(I-XX), **Gelişim Yayınları**, A.Ş., 1986.
- CERRAHOĞLU, İsmail, **Tefsir Tarihi(I-II)**, Ankara, 1988, D.İ.B.

- ÇANTAY, Hasan Basri, **Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm(I-III)**, İstanbul, 1985.
- DOĞRUL, Ömer Rıza(1952), **Kur'an Nedir?**, İstanbul, 1345/1927.
- , **Tanrı Buyruğu(I-II)**, İstanbul, 1934.
- HAMİDULLAH, Muhammed, **Kur'an-ı Kerim Tarihi**, Çev:M.Sait Mutlu, İstanbul, 1965.
- İBN HALDUN, Abdullah ibn Muhammed, **Mukaddime**, Mısır, t.y.
- İBN KESİR, İsmail el-Kureşî ed-Dimaşkî(774/1372), **Tefsirü'l-Kur'ani'l-'Azîm(I-IV)**, Kahire, 1376/1956.
- İBN MACE, Muhammed ibn Yezîd el-Kazvinî(275/888), **Sünen(I-II)**, Mısır, t.y.
- İBN MANZÜR, Muhammed ibn Ahmed el-Ensârî(711/1311), **Lisânü'l-Arab(I-III)**, Beyrut, t.y.
- İBNÜ'L-EMİN, Mahmud Kemal İnal(1940), **Son Sadrazamlar(I-IV)**, İstanbul 1982.
- İLMİYE SALNAMESİ, Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye(Matbaa-yı Amire), 1334/1915.
- İNAN, Abdülkadir, **K.K.'in Türkçe Tercümelere Üzerinde Bir İnceleme**, D.İ.B.yay., Ankara, 1961.
- el-İSFAHÂNİ, Hüseyin ibn Muhammed er-Râğib(562/1166), **el-Müfredât fî Ğârîbi'l-Kur'an**, Mısır, 1970.
- İSLAMİ BİLGİLER ANSİKLOPEDİSİ(Henüz basılmadı).
- İSMAİL HAKKI İZMİRLİ(1946), **Me'ânî-i Kur'an(I-II)**, İstanbul, 1927.
- İZMİRLİ, Celâlettîn, **İzmirli İsmail Hakkı**, İstanbul, 1946.
- KARA, İsmail, **Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi(I-II)**, İstanbul, 1987.
- KARAMAN, Hayrettin, **İslâm Hukuk Tarihi**, İstanbul, 1975.
- KASİMİ, Muhammed Cemâlü'd-Dîn(1332/1914), **Mehâsinü't-Te'vîl(I-XVII)**, Mısır, 1376/1957.

- KATİP ÇELEBİ (Hacı Halîfe), Mustafa ibn Abdillâh (1067/1656), **Keşfü'z-Zunûn 'an Esmâi'l-Kütüb ve'l-Fünûn (I-II)**, İstanbul, 1971.
- KESKİOĞLU, Osman, Abdullah Manaz ve Asaf Demirbaş, **Son Çağlarda İslâm Dünyasında Fikir Hareketleri**, Ankara, 1989.
- KIRCA, Celâl, **Kur'an-ı Kerim ve Modern İlimler**, İstanbul, 1982.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, **Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul, 1980.
- KUR'AN-I KERİM ANSİKLOPEDİSİ (I-II), İstanbul, 1988.
- el-KURTUBÎ, Ebû Abdillâh Muhammed el-Esârî (681/1282), **el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an (I-XX)**, Mısır, 1387/1967.
- KUTUB, Seyyid (1386/1967), **fî Zılâli'l-Kur'an (I-VIII)**, Beyrut, 1386/1967.
- MEHMED VEHBÎ (1949), **Hülâsatü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an (I-XV)**, İstanbul, 1339-1343/1920-1924.
- MEYDAN LAROUSSE (I, XII ve EK), İstanbul, 1973.
- MÖSÂ KÂZİM (1920), **Safvetü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an**, İstanbul, 1335/1919.
- MÜSLİM, İbn el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî (261/874), **Sahîh (I-V)**, Mısır, 1374/1955.
- ÖZÖNDER, Hasan, "Hasan Basri Çantay", **İslâm'ın İlk Emri OKU**, C. XI, sayı 129, İstanbul, 1973, ss. 10-12.
- er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed ibn Ömer Fahreddîn (606/1209), **Mefâtihü'l-Ğayb (I-VIII)**, İstanbul, 1308/1890.
- REŞİD RIZA (1354/1935), **Tefsîrü'l-Kur'ani'l-Hakîm (I-XII)**, Beyrut, t. y.
- SOFUOĞLU, Mehmed, **Tefsir Dersleri 7**, İstanbul, 1962.
- , **Tefsire Giriş**, İstanbul, 1981.
- es-SUYÛTÎ, Celâlü'd-Dîn Abdirrahman Ebî Bekr (911/1505), **el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an (I-II)**, Beyrut, 1408/1987.

- et-TABERİ, Ebû Ca'fer Muhammed ibn Cerîr(310/922), **Câmiü'l-Beyân 'an Te'vîli'l-Kur'an(I-XXX)**, Mısır, 1388/1968.
- et-TİRMİZİ, Ebû İsa Muhammed ibn İsa ibn Sevra(279/892), **Sünen**, Kahire, 1356/1937.
- TOGAN, Zeki Velîdî, "Londra ve Tahran'daki İslâmî Yazmalardan Bazılarına Dâir", **İslâm Tetkikleri Enstitüsü Der.**, C.III İstanbul, 1960, s.135-138.
- TOPALOĞLU, Ahmed, **Muhammed ibn Hamza XV.yy Başlarında Yapılmış Satır Arası Kur'an Tercümesi**, İstanbul, 1976.
- TÜRK DİLİ ve EDEBİYATI ANS., İstanbul, 1977-1982.
- TÜRK ve DÜNYA ÜNLÜLERİ ANS.(I-X), İstanbul, 1983, C.I, s.3.
- YAŞAROĞLU, Mâcit, **K.K.in Türkçe Tercümelerinin Kronolojik Bibliyografyası**, İstanbul, 1965, ss.91-170.
- YAZIR, Muhammed Hamdi(1942), **Hak Dîni Kur'an Dili(I-VIII)**, İstanbul, 1935-1938.
- ez-ZEHEBİ, Muhammed Hüseyin(1978), **et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn(I-II)**, Mısır, 1396/1976.
- ez-ZEMAHŞERİ, Ebü'l-Kasım Mahmûd ibn Ömer(538/1143), **el-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Tevîl(I-IV)**, Beyrut, t.y.
- ez-ZERKÂNİ, Muhammed Abdülazîm, **Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'an(I-II)**, Mısır, t.y.
- ez-ZERKEŞİ, Bedrû'd-Dîn Muhammed ibn Abdillâh(794/1391), **el-Bürhân fî 'Ulûmi'l-Kur'an(I-IV)**, Mısır, 1391/1972.
- WORLD BIBLIOGRAPH of TRANSLATIONS of the MEANINGS of the HOLY QUR'AN: Printed Translations 1515-1980, Ed.by. Ekmeleddin Ihsanoğlu, Research Centre for Islamic History, Art and Culture yayını, İstanbul, 1406/1986, ss.447-522.

